

ИЗВЕСТИЯ
НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – БРЕЗНИК
ТОМ IV

PROCEEDING OF THE
MUSEUM OF HISTORY – BREZNIK
VOL. IV

Брезник, 2023

Авторски колектив

Общински исторически музей-Брезник, 2023ISSN = ~~2603-5049~~

Материалите отпечатани в том IV на
“Известия на Общински исторически музей-Брезник”,
са докладите от научната конференция

*Авторите носят отговорност за съдържанието
на научните доклади, публикувани в тома.*

ПОД РЕДАКЦИЯТА НА
проф. д-р Надя Манолова-Николова
Рецензент:
проф. д-р Надя Манолова-Николова

ИЗВЕСТИЯ
НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – БРЕЗНИК
ТОМ IV

PROCEEDING OF THE
MUSEUM OF HISTORY – BREZNIK
VOL. IV

*Издава се с финансовата подкрепа на
Министерството на културата*

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Към читателите

ЗА КУЛТА НА СВЕТА ПЕТКА ТЪРНОВСКА

Димо ЧЕШМЕДЖИЕВ

Бележки за култа на Св. Петка Търновска в българското Средновековие
.....10

Мариела СТОЙКОВА

Някои нови данни от проучването на църквата „Св. Петка“ в Брезник
.....23

Светозар АНГЕЛОВ

Надписът от купола на трънския манастир „Св. Архангел Михаил“.....32

Десислава ВУТОВА

Наблюдения върху култа към Св. Петка Търновска, отразен в
храмовото строителство и иконописното наследство на Брезник и
Краищенското Светогорие 41

ОБЩЕСТВО, КУЛТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Надя МАНОЛОВА-НИКОЛОВА

Въпроси към биографията на трънския национален деец Тако Пеев....53.

Мария ПОЛИМИРОВА

За живота и делото на един знеполски архиерей – Архимандрит Мисаил
Байкушев.....63

Симеон МИЛЬОВ

Новооткрит документ от 1849 г. за тъкаческия (платнарски) занаят в
град Брезник.....81

Венцислава КРУМОВА

Към миналото на село Брезнишки Извор.....97

Силвия НОТЕВА

Миньорската колония „Твърди ливади“ – първото в България
работническо селище.....107

Аделина ГЕОРГИЕВА

Ковачевите от Зидарци.....118

Аниела АСЕНОВА

„Живите оброци“ из Брезнишко.....127

Милчо ГЕОРГИЕВ

Престилката – символ на женското начало, на нейната апотропейност и
магическа сила.....132

Нонка КРЪСТЕВА

100 години от рождението на поета Евстати Бурнаски.....142

ВОЙНИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНО ОБЕДИНЕНИЕ

Софка ТЕНЧЕВА

Спомени от войните 1912–13 г. (От фонда на ИМ–гр. Батак).....150

Георги РАДОСЛАВОВ

26-ти пехотен Пернишки полк през Балканската война.....158

ПРИЛОЖЕНИЕ.....171

АВТОРИТЕ.....179

CONTENTS

ABOUT THE CULT OF SAINT PETKA OF TARNOVO

Dimo CHESHMEDZHIEV

Notes on the cult of St. Petka of Tarnovo in the Bulgarian Middle Ages.....10

Mariela STOYKOVA

New data from the study of the church “St. Petka” in the town of Breznik
.....23

Svetozar ANGELOV

The inscription from the dome of the Tran monastery “St. Archangel Michael”.....32

Desislava VUTOVA

Observations on the cult of St. Petka of Tarnovo, reflected in the temple construction and iconographic heritage of Breznik and „Kraishtensko Svetogorie“ 41

SOCIETY, CULTURE, EDUCATION

Nadya MANOLOVA-NIKOLOVA

Questions regarding the biography of the public figure Tako Peev from the town of Tran.....53

Maria POLIMIROVA – The life and work of an archbishop of Znepole – Archimandrite Misail Baikushev.....69

Simeon MILIOV – Newly discovered document from 1849 about the weaving craft in the town of Breznik.....81

Vencislava KRUMOVA

Towards the past of Izvor village, Breznik municipality 97

Silvia NOTEVA

The mining colony “Tvardi livadi” – the first workers’ settlement in Bulgaria	109
---	-----

Adelina GEORGIEVA

Kovachev family from Zidartsi village.....	118
--	-----

Aniela ASENOVA

„The living votives“ in Breznik region	127
--	-----

Milcho GEORGIEV

The apron – a symbol of the female origination and its apotropaic magical power.....	132
--	-----

Nonka KRASTEVA

100 years since the birth of Evstati Burnaski.....	142
--	-----

THE WARS FOR NATIONAL UNIFICATION

Sofka TENCHEVA

Memories of the wars 1912–1913 (From the fund of the Historical Museum – Batak).....	150
--	-----

Georgi RADOSLAVOV

26 th Pernik infantry regiment during the Balkan War	158
---	-----

APPENDICES	171
-------------------------	-----

THE AUTHORS	179
--------------------------	-----

Уважаеми читатели и приятели на историята,

Известията на Общинския исторически музей в гр. Брезник – т. IV събра материалите от научната конференция, проведена в града през месец септември 2022 г. В конференцията взеха участие редица известни български историци, изкуствоведи, етнологзи и краеведи. На тях горещо благодаря!

Четвъртият том съдържа статии, организирани в три основни дяла – *За култа на Св. Петка Търновска, Общество, култура, образование / ОКО/ и Войните за национално обединение*. Читателите ще се запознаят с увлекателни текстове, които съдържат нови или малко познати документи и сведения за влиянието на култа към св. Петка в района на Западна България, за личности и фамилии, за поселищни истории и теренни наблюдения, както и за участието във войните за национално обединение от 1912 – 1913 г. Изключително интересни и много полезни са приложените снимки, които допълват статиите с много подробности и детайли.

Приятно четене!

Проф. д-р Надя Манолова-Николова

**БЕЛЕЖКИ ЗА КУЛТА НА СВ. ПЕТКА ТЪРНОВСКА
В БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ**

Проф. д.и.н. Димо Чешмеджиев
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**NOTES ON THE CULT OF ST. PETKA OF TARNOVO
IN THE BULGARIAN MIDDLE AGES**

Prof. Dimo Cheshmedzhiev, Dr
Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

SUMMARY

The article traces the veneration of St. Paraskeva/Petka Epivatska, also known as St. Petka of Tarnovo – the most popular saint in the Bulgarian lands during the Middle Ages. Some of the main monuments for liturgical and non-liturgical glorification of the saint, as well as some folklore aspects of her cult among the medieval Bulgarians, are also examined.

Keywords: St. Paraskeva/Petka of Tarnovo, Christian cult, Middle Ages, church service

* * *

Култът на св. Параскева/Петка Епиватска, известна и като Търновска, Българска, Белградска, Сръбска, Яшка, Молдовска¹, е най-широко разпространеният български култ през Средновековието. Той не е единственият, който прескача границите на българските земи, но е единственият, който се доближава по популярност до общохристиянските, и в частност до Богородичния, като изземва някои негови функции².

¹ **Мирковић**, Л. Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве. Београд, 1961, с. 69; **Bakalova**, E. La Vie de Sainte Parasceve de Tirnovο dans l'art balkanique du Bas Moyen age. // *Byzantinobulgarica*, V. C., 1978, 206–207; **Вълчинова**, Г. Знеполски похвали. Локална религија и идентичност в Западна България. С., 1999, с. 56; **Чешмеджиев**, Д. Етюди върху български средновековни култове. Пловдив, 2019, с. 59.

² **Mesnil**, M., **Popova**, A. Demone et chretienne: Sainte Vendredi. // *Revue des Etudes*

Св. Параскева/Петка е третата от популярните светици с това име. За разлика от останалите с това име – св. Параскева/Петка Римска и св. Параскева/Петка Иконийска, за които има съмнение, че са легендарни, тя е историческа личност, живяла в последните десетилетия на X и началото на XI в., сестра на Мадитския епископ Евтимий, също светец, мироточец, известен и по други извори³. Св. Петка не е българка по произход, почитанието ѝ започва извън България, но това не пречи да го определяме и като специфично българско, поне що се отнася до периода преди отнасянето на мощите ѝ от Търново. Това можем да твърдим дори въпреки факта, че преди да бъде пренесена в България, светицата има развито почитание в района, от който е родом, в столицата Константинопол, а ако съдим от някои български предтърновски паметни, може би и другаде, вкл. в България⁴. Този култ обаче е слаб и фактически началото на широката ѝ попу-

Slaves, LXV/4, 1993, p. 752; **Valtchinova, G.**, „Visages nationaux“ du culte de sainte Parascève/Petka d'Épivatos: une approche historico-antropologique. // *Etudes balkaniques*. V, 2. 2000, p. 96; **Чешмеджиев, Д.** Бележки за култа на св. Параскева–Петка у българите и сърбите през XIII–XIV в. В: *Манастир Бањска у доба краља Милутина. Зборник са научног скупа одржаног од 22. до 24. Септембра 2005 у Косовској Митровици*. Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска, 2007, 275–285; **Чешмеджиев, Д.** Етюди..., с. 59.

³ **Сырку, П.А.** Несколько заметок о двух произведениях Търновского патриарха Евтимия. *Сборник статей по славяноведению*, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского по случаю 25-летия его ученой и профессорской деятельности. Санкт Петербург, 1883, с. 382, бел.2; **Скабаланович, Н.** *Византийское государство и церковь в XI веке*. Санкт Петербург, 1884, с. 389; **Арх. Сергей.** *Полный месяцеслов Востока. Т. 3 – Святой Восток*. Владимир, 1901, с. 285; **Asdracha, C.** La Thrace orientale et le Mer noire: Geographie ecclesiastique et Prosopographie (VIII-e – XII-e siecles. In: *Geographie historique du monde mediterraneen (Byzantina Sorbonensia, 7)*. Paris, 1988, p. 256; **Чешмеджиев, Д.** Бележки за култа ..., с. 275; **Чешмеджиев, Д.** Етюди..., с. 59; срв. **Halkin, F.** La Passion de Sainte Paraskeve par Jean d'Eubee. In: **F. Halkin.** *Recherches et documents d'Hagiographie byzantine*. Bruxelles, 1971, p. 228 (Subsidia hagiographica, № 51. Polychronion. Festschrift Fr. Dolger zum 75. Geburtstag, Heidelberg, 1966): „La personnalite de sainte Parasceve est pour l'historien une enigme insaisissable. Ignoree de toute l'antiquite chretienne, inconnue aux synaxaire byzantins, cette martyre pretendue jouit depuis plusieurs siecles d'une popularite extraordinaire chez les Grecs, les Slaves et les Roumains, ainsi que dans l'Italie meridionale et en Sicilie. Comme son nom etrange signifie vendredi et que la plus ancienne image qui represente –une miniature de la fin du IX-e siecle – lui met en mains les instruments de la Passion du Christ, on a lieu de croire qu'il s'agit tout simplement d'une personification du vendredi saint, appele en grec “; **Halkin, F.** *Bibliotheca hagiographica graeca*. T. 2, Bruxelles, 1957, p. 170, 172; **Halkin, F.** Les trois Saintes Dimanche, Mercredi et Vendredi. // *Analecta Bollandiana*. T. 86, fasc. 3–4, 1968; **Walter, Ch.** The Portrait of Saint Paraskeve. // *Byzantinoslavica*. V. LVI/3, 1995, p. 753. Съществуващите други светици с това име са слабо популярни или локални и няма да представляват интерес тук, вж. Филатов, **В.В.** Рязанская икона „Параскева Пятница“. // *Советская археология*, 1971, кн. 1, с. 183.

⁴ **Чешмеджиев, Д.** Бележки за култа..., с. 279.

лярност се поставя в Търново, независимо че първоначално за украса на култа ѝ са използвани по-стари, византийски произведения – житието на дякон Василик, т. нар. Първо проложно житие⁵, както и първата служба на светицата⁶.

През XIV век в Търново възниква нов цикъл от произведения за светицата, който е свързан с името на Патриарх Евтимий. Началото на този цикъл е поставено с Пространното ѝ житие⁷. Вероятно пак той, или близко до него лице, е написал и нова служба на светицата⁸ във връзка с литургичната реформа и новия литургичен устав. С кръга на Патриарх Евтимий се свързва и новото проложно житие на светицата⁹.

⁵ Ангелов, Б.Ст. Старобългарски текстове. // *Известия на Архивния институт*. Кн. I, 1957, с. 290; **Томова, Е.** Из ръкописните сборки на Букурещ (нови преписи на старобългарски творби от XIV–XVII в.). В: *1100 години Велики Преслав*, Т. 2. Шумен, 1995, с. 154, 156, 158, 159, 164, 166; Нихоритис, К. Непубликувани атонски преписи на Цамблаковата редакция на службата и от проложните жития на св. Петка Епиватска–Търновска. – В: *Сборник в чест на проф. дфн Георги Данчев по случай 70-годишнината му*. В. Търново, 2004, 153–154.

⁶ **СЪЛЛЗТ Г. ѱ.** кбр М. Рѣфлзт, Уѣнфбгмб ф^{ТМн} 2еЯщн кбр sec^{ТМн} кбнънщн... ѱ2Юнбѣ, клр., В*, 1852, с. 453; Правила на св. Православна църква с тълкованията им. Т. 2. С., 1913, 276–277; Сырку, П. цит. съч., с. 383; Кодов, Х. Старите жития на св. Петка Епиватска. // *Духовна култура*, 1960, кн. 1, с. 21; Кожухаров, С. Служби за Петка Търновска. В: *Старобългарска литература*. Енциклопедичен речник. С., 1992, с. 427; Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 424 сл.; Богдановић, Д. Каталог ѱирилских рукописа манастира Хиландара. Београд, 1978, с. 94; Поп-Атанасов, Г. Македонска книжевна традиција. Скопје, 2001, с. 123; Трифонова, Р. Сръбски препис на най-ранната служба на Св. Петка Търновска. В: *Търновска книжовна школа*, Т. 7. В. Търново, 2002, с. 183; Станкова, Р. Култ и химнография. Служби за местни южнославянски и балкански светци в ръкописи от XIII–XIV в. София, 2012, с. 92, 121–122, 226–235.

⁷ **Kaluzniacki, E.** *Werke des patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393)*. Wien, 1901 (Variorum Reprints, London, 1971), LXV–LXXXV; **Радченко, К.** *Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием*. Киев, 1898, с. 303; Киселков, В.Сл. Патриарх Евтимий. С., 1938, с. 263; **Иванова, К.** Житието на Петка Търновска от патриарх Евтимий (Източници и текстологични бележки). // *Старобългарска литература*. Кн. 8, 1980, с. 15, 32; **Иванова, К.** Текстологически проблеми на житийно-панегиричното наследство на Патриарх Евтимий Търновски. В: *Зборник радова са Међународног научног скупа Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности*. Српска академија наука и уметности. Научни скупови. Х. Одељење језика и књижевности. 2. Београд, 1981, с. 310; **Мирчева, Е.** Рецепцията на Евтимиевото „Житие на св. Петка Търновска“ в българската литература от XVI–XIX в. В: *Патриарх Евтимий и неговото време*. В. Търново, 1998, 159–172; **Иванова, К.** *Bibliotheca hagiographica Balcano-Slavica*. С., 2008, 246–249.

⁸ **Кожухаров, С.** *Проблеми на старобългарската поезия*. С., 2004, с. 109 сл.; **Трифонова, Р.** Сръбски препис на най-ранната служба на Св. Петка Търновска. В: *Търновска книжовна школа*, Т. 7. В. Търново, 2002, с. 183; Станкова, Р. *Култ и химнография...*, с. 125 сл.

⁹ **Иванова, К.** Византийските източници на Похвалата на Константин и Елена от Евтимий Търновски. // *Старобългарска литература*. Кн. 10, 1981, с. 19; **Нихоритис,**

Патриарх Евтимий има голяма заслуга за развитието на този култ, но всъщност той продължава традицията да пише произведения за най-популярните български светци. Важна роля в развитието на култа към нея изиграва и друг прочут старобългарски писател – Григорий Цамблак, който допълва Евтимиевото житие, пише нов параклис за светицата и вероятно допълва службата след пренасянето на мощите ѝ в Сърбия¹⁰.

Св. Петка е толкова популярна в столицата и във всички български земи, че нейното име се включва в официалните документи на българската царска канцелария. В двата запазени примера от времето на цар Йоан Александър (1347 и 1352 г.) тя е призвана да свидетелства в клетвената част наред с Бог-Отец, Исус Христос и Богородица¹¹.

За изключителното значение на култа към св. Петка в Търново говорят и други две произведения, възникнали в българската столица в самия край на XIV век. Това е част от проложно житие на св. Петка, което представлява една молитва към светицата, а също молебният канон, който ѝ е посветен от българския книжовник от XIV век тах Макарий. Молебните канони (параклиси), както още се наричат, се пишат в случай на обществена беда, само за най-почитаните светци и посвещаването им на локален светец е по-скоро изключение¹².

Култът на светицата е много популярен и, съдейки по запазените ми-

К. Непубликувани атонски преписи на Цамблаковата редакция на службата и от проложните жития на св. Петка Епиватска–Търновска. В: *Сборник в чест на проф. дфн Георги Данчев по случай 70-годишнината му*. В. Търново, 2004, 153–154; **Нихоритис, К.** Неизвестно стихно житие на св. Петка Епиватска–Търновска. // *Старобългарска литература*. Кн. 33–34. (Филологически изследвания в чест на Климентина Иванова за нейната 65-годишнина). С., 2006, 221–224.

¹⁰ **Яцимирский, А.А.** *Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности*. Спб. 1904, с. 51; **Laudat, I.** *Gregoire Camblac et la tradition Roumaine*. В: Търновска книжовна школа, Т. 2. С., 1984, с. 131; **Стара българска литература, Т.4.** *Житиенписни творби* (съст. и прев. К. Иванова). София, 1986, с. 625; **Гюзелев, В.** Българо-византийски диптих. В: *Studia protobulgaria et medievalia europensia*. (В чест на проф. В. Бешевлиев). С., 2003, с. 19. Според Киселков, В.Сл. Проуки и очертания по старобългарска литература. С., 1956, с. 249, той е бил написан по-късно, в периода 1402–1405, вече в Сърбия. Срв. **Христова, Б., Караджова, Д., Икономова, А.** *Български ръкописи от XI до XVII в., запазени в България. Своден каталог*. Т. 1, С., 1982, 63, № 132 (4/5); **Кожухаров, С.** Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старата българска литература. В: Търновска книжовна школа. Т. 1. София, 1974, с. 298.

¹¹ **Gjuzelev, V.** *Medieval Bulgaria, Byzantine Empire. Black Sea – Venice – Genoa*. Villach, 1988, с. 322, 324; срв. **Петров, П., Гюзелев, В.** *Христоматия по история на България*. Т. 2. С., 1978, с. 248, 255.

¹² **Кожухаров, С.** Търновската книжовна школа..., с. 294–295. **Кожухаров, С.** Проблеми..., 146–153.

нейни памети, тя се споменава най-често от всички български светци в различните ръкописи¹³.

Най-ранната памет на св. Петка е от известния Струмишки (Шафари-ков) кратък избран апостол от края на XIII век¹⁴. От същото време има памети и в преписи на Евангелието и Псалтира – например в известно-то Търновско евангелие, писано по времето на цар Константин Тих Асен през 1273 г. в Търново¹⁵, Галичкото евангелие с месецослов от XIII – XIV век¹⁶, Банишкото (Поп Йоаново) евангелие¹⁷, Шоповия (Карадимов) псал-тир¹⁸, в четвроевангелие Р-39 от Историческия музей на Хърватия от втората половина на XIII век¹⁹, както и в някои преписи на пролога, като например този от РГБ, ф. 256, № 319.²⁰

В същото време, през XIII – XIV век светицата е поставяна по-чес-то като втори празник за деня – след „титулярните“ светци, мъчениците Назарий, Гервасий, Протасий и Келсий²¹, и по-рядко като първи, което е нормално за локален светец²².

¹³ Наблюденията са направени на базата на 40 месецослова, поместени в славянски Апостоли, **Стефановић, Д.** Прилог проучаванъ у месецослова XIII и XIV века. // *Јужнословенски филолог*, XLV, 1989, с. 138.

¹⁴ **Стефановић, Д.** Прилог..., с. 146; **Икономова, Ж.** *Струмишки апостол. В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник* (съст. Д. Петканова). С., 1992, 453–454, с литература.

¹⁵ **Неделъковић, О.** *Месецослов Трновског јеванђеља. Зборник Владимира Мошина.* Београд, 1977, с. 147; **Лосева О. В.** Периодизация древнерусских месяцословов XI–XIV в. В: *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. Т. 2 (4). Москва, 2001, с. 30.

¹⁶ **Иванова, К., Чешмеджиев, Д., Турилов, А. А.** Иоанн Рильский, прп. // *Православная Энциклопедия*. Москва, 2010, Т. 24, с. 592, с библиография (<http://www.pravenc.ru/text/471475.html>).

¹⁷ **Стоянов, М., Кодов, Х.** *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека.* Т. 3. София, 1964, 18–20; **Дограмаджиева, Е., Райков, Б.** *Банишко евангелие. Среднобългарски паметник от XIII в.* С., 1981, с. 23, 68.

¹⁸ **Стоянов, М., Кодов, Х.** *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека.* Т. 4. С., 1971, 5–6; **Христова, Б., Караджова, Д., Икономова, А.** *Български ръкописи от XI до XVII в., запазени в България. Своден каталог.* Т. 1. С., 1982, 40, № 67; **Буюклиев, И. Шопов псалтир** (текст и коментар). // *Български език*, 1963, кн. 3, с. 234.

¹⁹ **Мошин, В.** *Бирилски рукописи у повијесног музеју Хрватске и Копитареве збирке.* Београд, 1971, 10, № 2.

²⁰ **Востоков, А. Х.** *Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея.* Санкт Петербург, 1842, 447–449; **Mošin, V.** *Slavenska redakcija Prologa Konstantina Mokisijskog u svjetlosti vizantijsko-slavenskih odnosa XII–XIII vijeka.* // *Zbornik Historijskog instituta Jugoslovenske akademije*, 2. Zagreb, 1959, с. 43; **Павлова, Р.** *Пролог Рс 705 от Народната библиотека на Сърбия в Белград.* // *Palaeobulgarica*. Кн. 2, 1996, с. 112.

²¹ **Kulić, J.** *Ricerca sulle commemorazioni giornaliere bizantine nei minei.* Roma, 1992, с. 24; **Cresci, L.R., Skomorochva-Venturini, L.** *I versetti del Prolog stisnoj. Tradizione slava dei distici e dei monastici di Cristoforo di Mitilene.* Torino, 1999, p. 150.

²² **Стефановић, Д.** Прилог..., р. 146.

Тук трябва да се отбележи хипотезата на А. А. Турилов, изградена на базата на Месецослов на апостол-евангелие, пергаментен ръкопис № 680 от западноевропейската секция на библиотеката на РАН в Петербург, сръбска („рашка от най-стария период“) редакция²³. Този ръкопис е известен с някои много архаични дати за помен, между които и такива от Първото българско царство, като например рядката дата на българския цар Петър, датата на един новооткрит празник, посветен на потушаването на бунта на боилите против Покръстването и пр. Между тези дати е и поменът за „стѣГ– мснце Петкѣ“ (л. 214), поместен под дата 14 октомври. На пръв поглед няма нищо необичайно – това е пример за честото смесване на двете или трите светици с име св. Петка. Самото това смесване обаче свидетелства, според А. Турилов, че паметта е предтърновска. Авторът дава и други подобни примери – Зографските евангелия NN 15 и 18, избран апостол, писан в 1313 г. в манастира „Св. Пантелеймон“ в Скопие (вер. това е манастирът в Нерези до Скопие), както и избран апостол-евангелие от началото на XIV в., Хлуд. 117 от сбирката на ГИМ²⁴.

Ако се приеме хипотезата на А. Турилов, изградена на базата на споменатия ръкопис 680 от библиотеката на РАН в Санкт Петербург²⁵, а тя изглежда достатъчно логична²⁶, това означава, че инерцията при попълването на месецословите е била преодоляна по-рано и съответно показва, че култът се е развил в България по-рано, отколкото може да се съди по датировките на ръкописите.

Преди време бях изказал известни резерви относно идеята на А. Турилов, че паметта на св. Петка Търновска под тази дата може да идва от св. Параскева Римска, защото 14 октомври вероятно е архаична дата и на римската мъченица²⁷. Сега мисля, че съмненията ми са били неоправдани, доколкото в основата на търновския култ на св. Петка Търновска лежат

²³ Турилов, А.А. Две забытые даты болгарской церковно-политической истории IX века (К вопросу о формировании болгарского варианта церковного месяцеслова в эпоху Первого царства. // *Palaeobulgarica*. Кн. 1, 1999, с. 29.

²⁴ Турилов, А. Две забытые даты..., с. 26. За последния ръкопис вж. Николова, С., Йовчева, М., Попова, Т., Тасева, Л. *Българското средновековно културно наследство в сбирката на Алексей Хлудов в Държавния исторически музей в Москва. Каталог*. София, 1999, 59–60, N 54, където паметта на св. Петка не е отбелязана.

²⁵ Турилов, А. Две забытые даты..., с. 18–19, 29.

²⁶ Чешмеджиев, Д. Бележки за култа..., с. 279.

²⁷ Halkin, F. *Novum auctarium bibliothecae hagiographicae Graecae*. Bruxelles, 1984 (Subsidia Hagiographica, № 65), p. 165; Ehrhard, A. *Überlieferung und bestand der hagiographischen und homilitischen Literature der Griechischen Kirche von dem anfangen bis zum ende des 16. Jahrhunderts*. B. 1, Leipzig, 1937, 28–29; Чешмеджиев, Д. Бележки за култа..., с. 280–281, с останалата литература.

произведения, посветени на римската мъченица!

Важно е да се подчертае, че паметите са от ръкописи, произхождащи от цялата българска етническа територия, най-вече от югозападните български земи. Важно свидетелство за развитието на култа в тези територии са сведенията за построяването на келията „Св. Петка“ при село Тморане (дн. Моране), Скопско от българския велможа протосеваст Прибо (първата половина на XIII век). Тя вероятно е станала важно средище на култа за дълго време, ако съдим по данните в една грамота на Стефан Урош II Милутин²⁸.

Свидетелство в тази насока са и няколко преписа от службата на светицата, запазени в ръкописи от югозападните български земи (от XIV – XVI век), като например: преписът от миней № 148 от сбирката на Хилендар, произхождащ от дн. Македония; преписът в празничния миней на поп Матей от Слѣпче (от края на XIV век); от т.нар. Ваташки празничен миней от 1453 г., в празничен миней с пролози от XV век, който сега се намира в ръкописната сбирка на Филологическия факултет на университета в Скопие (сигн. М II-2/2721); от т.нар. Роповски празничен миней от XV–XVI век, който се пази в архива на Р. Северна Македония (сигн. ЦР М-1)²⁹.

Роля за това бързо развитие на култа към светицата в югозападните български земи вероятно изиграва и фактът, че там вече е имало силен култ към св. Параскева Римска. Това впрочем може да бъде и една обща за цяла България причина за бързото развитие на култ към св. Петка Епиватска³⁰, податки за което има в Летописния разказ.

Култът към св. Петка е твърде многообразен. По бележката на Г. Вълчинова, с изключение на св. Богородица и още двама-трима светци, трудно може да се намери в българското културно пространство друг светец, чийто култ да има толкова различни измерения³¹. Развитието на култ към св. Параскева/Петка е обусловено в някаква степен от самото ѝ име³². Как-

²⁸ **Новаковић, С.** *Законски споменици српских држава средњега века*. Београд, 1912, с. 391; **Славева, Л.** Грамота на крал Милутин за келията св. Петка во с. Тморане. В: *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*. Т. 1, Скопје, 1975, 255–256; **Петров, П.** Протосеваст Прибо, български феодален владетел в Македония през първата половина на XIII век. В: *Изследвания в чест на Марин С. Дринов*. С., 1960, с. 522; **Kravari, V.** *Villes et villages de Macedoine occidentale*. Paris, 1989, с. 167; **Расолкоска-Николовска, З.** Убиакција на црквата Света Петка на Брегалница според повелбата на цар Душан од 1355 година. // *Историја*, 1973, кн. 2, 248–249.

²⁹ **Богдановић, Д.** *Каталог...*, с. 94; **Поп-Атанасов, Г.** *Македонска книжевна традиција*. Скопје, 2001, с. 123.

³⁰ **Valtchinova, G.** „Visages nationaux“..., 104–105.

³¹ **Вълчинова, Г.** *Знеполски похвали...*, с. 59.

³² **Walter, Ch.** The Portrait of Saint Paraskeve. // *Byzantinoslavica*. V. LVI/3, 1995, p. 753.

то се подчертава в едно от житията на св. Петка Римска, тя се родила в петък и в петък била кръстена: „И паки роди се в петък и въ петък крѣтъщена бѣтъ, того ради Петка наречеть се“³³.

Затова във всички традиции, на всички езици сред народите, при които светицата е популярна, името ѝ се превежда: сред българите и сърбите тя се нарича Параскева-Петка, сред русите – Параскева (Парасковья, Прасковья)–Пятница, сред власите и молдовците – Параскеви-Венери³⁴. Според знаменития боландист Ф. Алькен всъщност св. Параскева/Петка е една персонификация на светия петък, за което той се опира на прочутата миниатюра от Pag. gr. 510 (където е представена св. Параскева Римска)³⁵. Всъщност подобни възгледи има още А. Веселовски, който борави с много богат фолклорен материал от цяла Европа³⁶. Тази идея се подкрепя от Е. Бакалова и К. Уолтър на базата на изобразителен материал³⁷. Затова някои автори находчиво отбелязват, че св. Петка има 56 празника – към обичайните дати за помен те прибавят и 52-та петъка през годината³⁸. Това се обяснява в прав текст и от един католически епископ на България, Влашко и Молдова – Марко Вандини, който през 1647–1648 г. пише:

„[...] les Moldaves considèrent que chaque jour de la semaine représente une sainte ou bien un saint [...] Le jour du vendredi de chaque semaine est célébré par eux en l'honneur de la sainte Vendredi, dont ils prétendent qu'elle serait la sainte qui reste continuellement agenouillée devant le trône de Dieu, et ils prient en larme cette sainte qu'ils vénèrent. Par conséquent, beaucoup d'entre eux croient aveuglement que c'est un moindre mal d'offenser Dieu lui-même plutôt que d'offenser sainte Vendredi“³⁹.

³³ Белич, А. Заметка о славянском житии св. Пятки-Петки. // *Известия отделения русского языка и словестности*. Кн. 2, 1897, кн. 4, 1053, срв. 1049.

³⁴ Mesnil, M., Popova, A. op. cit., 749–750; Калинин, И.П. *Церковно-народный месяцеслов на Руси*. Москва, 1997 (Записки Русского географического общества по отделению этнографии, 1877), с. 46. В Италия тя е наречена Venera или Veneranda, вж. Веселовский, А. Опыты по истории развития христианской легенды, II–Берта, Анастасия и Пятница. // *Журнал министерства народного просвещения*. Ч.189, 1877, 205–206.

³⁵ Halkin, F. La Passion de Sainte Parasceve par Jean d'Eubee. In: Halkin, F. *Recherches et documents d'Hagiographie byzantine*. Bruxelles, 1971 (Subsidia hagiographica, № 51. Polychronion. Festschrift Fr. Dolger zum 75. Geburtstag, Heidelberg, 1966), p. 228; Halkin, F. Les trois Saintes.

³⁶ Веселовский, А. Цит. съч, с. 186, 204.

³⁷ Bakalova, E. Op. cit., 175–176; Walter, Ch. Op. cit., p. 753.

³⁸ Mesnil, M., Popova, A. op. cit., p. 742.

³⁹ Mureșan, D. I. Autour de l'élément politique du culte de sainte Parasceve la Jeune en Moldavie. In: *L'Empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine* (Textes réunis et présentés par P. Guran avec la collaboration de B. Flusin). Bucaresti 2001, 253–254.

Въпреки че това сведение е късно, то е много важно не само заради свързването на св. Петка с петък, но и заради вярването, че светицата е най-близка до Бога. Без съмнение това вярване е разпространено из целия Балкански полуостров, за което свидетелстват стенописите, на които светицата е изобразявана непосредствено до Дейсиса, а някъде и в самия олтар. Няма друга жена светица в Балканското изкуство, която да е изобразявана там.

От името очевидно тръгва и свързването ѝ със Страстите Христови, тъй като Христос е пострадал в петък. Това се илюстрира отлично от една руска поговорка, цитирана още от А. Веселовски: „Парасковия-Пятница – Христовым страстям причастница“⁴⁰. Така тя се превръща в олицетворение на Христовото страдание за спасението на хората. Затова обредните хлябове, които се правят за св. Петка в Западна България, се украсяват с кръст⁴¹, а на някои икони тя се изобразява с мъртвия Христос на гърди. Оттук се извежда и може би най-важната функция на св. Петка като светица – защитница на мъртвите. Затова напр. константинополската църква „Св. Параскева“ в Хаскьой е служила за нещо като мавзолей – там са погребани много светски и духовни личности, вкл. шестима патриарси и дванадесет епископи. Тази ѝ функция има многобройни потвърждения, особено от стенописи в Охрид и околността, където тя често „напуска“ западната стена и компанията на светите жени-мъченици и се изобразява до Дейсиса и дори в олтара, заедно с великите отци, служещи Божествената литургия – като знамение на Христовата жертва⁴².

⁴⁰ **Веселовский, А.** Цит. съч., с. 205.

⁴¹ **Маринов, Д.** *Народна вяра и религиозни народни обичаи*. С., 1994, с. 493, срв. ил. 163.

⁴² Напр. в църквата „Св. Никола“, в местността Осой до Охрид (последните десетилетия на XIV в.; в пещерната църква „Св. Богородица Елеуса (Милостива)“ до с. Нивици, Велика Преспа – 1409–1410 г.; в пещерната църква „Св. Стефан“ в местността Панцир до Охрид (между 1452–1460 г.); в църквата на манастира в Матка – 1496–1497; един от трите образа на св. Петка в църквата „Св. Петка“, с. Селник, Делчевско (третото десетилетие на XVII в.); олтарният образ от църквата „Успение Богородично“ в с. Велестово, Охридско – 1444 г. и пр., вж. **Суботић, Г.** *Свети Константин и Елена у Охриду*. Београд, 1971, с. 34, 38–40, 61, 76–78, 102, 141–142, 146, 175; **Ангеличин-Жура, Г.** Новооткрити средновековни портрети на св. Наум и Охридскиот архиепископ Прохор. // *Културен живот*, 1995, кн. 1–2, с. 43; **Ангеличин-Жура, Г.** *Пештерните цркви на брегот од Охридското езеро*. Охрид, 1999, с. 60, 75; **Машник, М.** Црквата Света Петка во Селник и нејзините паралели со сликарството на Алинскиот манастир Свети Спас. // *Културно наследство*. Кн. XVII–XVIII (1990/1991). Скопје, 1994, с. 104, 108; **Машник, М.** Црквата во село Трново – еден пример на духовниот стремеж на епохата. // *Културен живот*, 1993, кн. 2, с. 43.

Както стана ясно, св. Петка Търновска не е единствената светица с това име. Другите две – св. Петка Римска и св. Петка Иконийска са раннохристиянски мъченици⁴³. Особено развитие в България има и култът на римската мъченица. В народното съзнание св. Петка Търновска и св. Петка Римска не се различават и затова има зимен (14 октомври) и летен Петковден (26 юли)⁴⁴. Според К. Иречек зимният винаги е фиксиран на 14/27 октомври, докато летният може да варира⁴⁵. Той се празнува както на 26 юли – деня на св. Параскева Римлянка, така и на някой друг петък от периода около Великден – на петък преди Петдесетница, много рядко на Разпети петък⁴⁶, но най-често на Светли (Бели) петък – първия след Великден⁴⁷.

На много места именно Светли петък е по-почитан празник на светлицата. Така например в манастира „Св. Петка Мулдавска“ до с. Мулдава, Асеновградско (с храмов празник 14 октомври) по-голям събор става на Светли петък, а не на „официалната“ дата⁴⁸. В Трънско, където има много силен култ на св. Петка⁴⁹ и където се празнуват зимен и летен Петковден, също само зимният празник (14 октомври) е точно фиксиран. Летният може да варира: на 26 юли, когато е денят на римската мъченица, но и на някой друг петък от периода след великденските празници – на Светли (Бели) петък, на петък преди Петдесетница и в редки случаи на Разпети петък⁵⁰.

Същия пример има и от Асеновград. В църквата „Св. Богородица Бла-

⁴³ За другите светици с това име вж. **Halkin, F.** *La Passion de Sainte Paraskeve...*, p. 228; **Филатов, В.В.** Рязанская икона „Параскева Пятница“. // *Советская археология*, 1971, кн. 1, с. 183; **Петрова, М.** Към въпроса за южнославянските преводи на житието на мъченица Параскева-Петка Римлянка. // *Palaeobulgarica*. Кн. 2, 1996, с. 83 сл.

⁴⁴ **Попов, Р.** *Светци-близнаци в българския народен календар*. С., 1991, с. 142 сл.; Караджова, Д. За Св. Параскева (Петка) и някои въпроси около култа. // ГСУ–Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. Т. 92 (11), 2002, с. 29.

⁴⁵ **Иречек, К.** Християнският елемент в топографическата номенклатура на Балканските земи. // *Периодично списание на Българското книжовно дружество*. Кн. 55–56. Средец, 1898, с. 238.

⁴⁶ **Попов, Р.** Цит.съч., с. 142 сл.; **Вълчинова, Г.** Цит.съч., с. 91.

⁴⁷ Една от причините за това добре личи в едно доста ранно сведение на Пол Рико (XVII в.), който съобщава, че в Гръцката (Източната) църква се почита паметта на мъртвите в петък преди започване на коледните пости, на Велики петък и петъка преди Петдесетница, вж. **Пол Рико.** *Сегашното състояние на Османската държава и на гръцката църква (XVII в.)*. Подбор, превод от английски, предговор и бележки М. Киселинчева. С., 1988, с. 244.

⁴⁸ Сведението дължа на г-жа Мина Христева, уредник в Историческия музей в Асеновград, за което ѝ благодаря.

⁴⁹ **Иречек, К.** Цит.съч., с. 238.

⁵⁰ **Попов, Р.** Цит.съч., с. 142 сл.; **Вълчинова, Г.** Цит.съч., с. 91.

говещение (Рибна)“ има икона „Св. Богородица Живоносен извор“ („Св. Богородица Живоносен източник“), която по традиция се носи с литийно шествие всяка година на Светлия петък след Великден до близкия параклис „Св. Петка“. Там се прави служба и после иконата се връща обратно, като се извършва и водосвет в намиращото се в църквата аязмо⁵¹. Според някои автори църквата се нарича „Рибна“, защото имало изобразена риба в аязмото. Всъщност тя се нарича така не заради изобразената риба (а има изобразена риба и в аязмото се отглеждат риби), а защото е посветена на константинополския храм „Св. Богородица Живоносен извор“ (вж. по-долу). Това се потвърждава и от едно сведение, че по-рано църквата се е наричала „Св. Богородица Балъклийска“⁵².

Именно от този празник на Светли петък се получава връзката на култа на св. Параскева/Петка с този на св. Богородица⁵³. Този извод се подкрепя много добре от съществуващия в района на Странджа, а и на други места, празник „Св. Петка Балъклия“ или наречен още „Рибна св. Петка“, който се празнува на Светли петък⁵⁴. Интересно е, че според етнографски наблюдения хората от Странджа смятали, че денят на тяхната св. Петка е именно Светли петък, докато 14 октомври е „попски“, църковен празник. Него те също почитали, но като селскостопански⁵⁵. Такива сведения има и за други места от Южна България, като например: с. Голямо Буково, Бургаско⁵⁶, Каланджа (дн. Синеморец), Бургаско. В Синеморец представите за двете светици с име св. Петка също са се слели, като селяните помнели само, че зимната св. Петка (14 октомври) е женски празник, че това е св. Петка българката, а лятната св. Петка е „гръцко момиче“ и се почита в петъчния ден след Великден. И двете светици, както и двата празника, са се чествали на едни и същи аязми⁵⁷.

Подобни сведения, събрани още преди Освобождението, съществуват и за църквата „Св. Петка“, в подножието на Джамбаз тепе в Пловдив⁵⁸. Според Костадин Д. Моравенов, съборът на църквата бил на първия петък

⁵¹ **Баева, В.** *Разкази за чудеса (Локална традиция и личен опит)*. С., 2001, с. 62.

⁵² **Гашилов, И.** Църковното строителство в Асеновград. // Родопи. Кн. 1–2, 2005, 58–59.

⁵³ За връзката на двата култа във фолклора вж. Попов, Р. Цит.сч., с. 140.

⁵⁴ **Mesnil, M., Popova, A.** op. cit., p. 749; Вълчинова, Г. Цит. съч., с. 91.

⁵⁵ Мутафов, В. Няколко паметника на култа към Света Петка Търновска и проблемът за формирането му. // Известия на Исторически музей–Велико Търново, XIV, 1999, 18.

⁵⁶ **Мутафов, В.** Цит. съч., с. 19.

⁵⁷ Нейкова, Р. Аязми и „поверия“. // Български фолклор. Кн. 2, 2002, с. 68.

⁵⁸ **Чешмеджиев, Д.** Бележки за култа на св. Петка в Българското средновековие. В: *Историк със съдба на творец и преподавател. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Людмил Спасов*. В. Търново, 2009, 73–81; Чешмеджиев, Д. Етюди..., 79–89.

след Великден⁵⁹, като според други източници църквата била известна и като храм „Живоприемен източник на Св. Богородица“ („Св. Богородица Живоносен източник“)⁶⁰.

На Светли петък официалната църква празнува споменатия празник „Богородица Живоносен източник“⁶¹, който е учреден за честване на обновлението на споменатия константинополски храм в района Балъкль⁶², построен при чудотворен извор⁶³, и което е особено важно – в голямо християнско гробище, където през османския период погребват цариградските патриарси⁶⁴. В цветния триод за Светли петък пасхалната служба се съединява със службата на св. Богородица Живоносен източник⁶⁵.

Това, че връзката на двата култа – Богородичния и на св. Петка, не е случайна, личи добре и от факта, че тя съществува и в румънска среда.

⁵⁹ **Моравенов, Костадин Д.** *Паметник за Пловдивското християнско население в града и за общите заведения по Произносно предание*. Пловдив, 1930, с. 121 (**Константин Моравенов**, *Паметник на пловдивското християнско население в града и за общите заведения по произносно предание* (Подарен на Българското читалище в Цариград 1869. Разчитане, съст., превод, бележки и коментар В. Тилева, З. Нонева. Пловдив, 1984, 121–122).

⁶⁰ Сведението е на **М. Апостолидис**, цит. по **Пижев, А.** *Църковното строителство в Пловдив през Средновековието*. // *Известия на музеите в Южна България*. Т. XXI, 1995, с. 136.

⁶¹ За празника вж. Дебольский, Г.С. *Дни богослужения православной церкви*. Т. 1. Санкт Петербург, 1901 (фот. М. 1996), 205–206; Чифлянов, Б. *Живоносният източник*. // *Църковен вестник*, 28 апр. 1978, бр. 14, с. 2–3; **Медаковић, Д.** *Цит. съч.*, 203–210.

⁶² За църквата „Св. Богородица при извора“, твърде почитана от константинополското население, където веднъж в годината (на Възнесение) императорът извършва специална процесия, както свидетелства Константин VII Багрянородни. Този обичай е засвидетелстван вече в началото на Х в., вж. **Ebersolt J.** *Le Grand Palais de Constantinople et le Livre des Cérémonies*. Paris, 1910, p. 187; **Ebersolt, J.** *Constantinople (Recueil d'études, d'archéologie et d'histoire)*. Paris, 1951, 61–66; Медаковић, Д. *Богородица „Живоносни източник“... // Зборник Радова САН, LIX, Византолошки институт, кн. 5, Београд, 1963, с. 203–210; Janin, R.* *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*. V. 1. – *Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique*. Т. 3. // *Les églises et monastères*. Paris, 1969.

⁶³ Според интересното сведение на **Пол Рико** (цит. съч., с. 253) „Изглежда гърците са запазили нещо, което напомня за древното езичество, особено вярването в свещеността на някои извори. Те приписват чудодейни дела на водите, дължащи се на благоразположението на някой светец, на когото изворът е посветен, по същия начин както са правели езичниците, които вярвали, че изворите им са пазени от някоя нимфа или божество, на което са посветени.“ Срв. сведенията на анонимен руски пътешественик от края на XIII и началото на XIV в., който се идентифицира от някои учени с новгородеца Григорий Калекa, с монашеско име Василий, вж. **Книга Хождении. Записки русских путешественников XI–XV в.** Сост., подг. Текста, перевод, вст. Статъа и коментари Н. И. Прокофьева. Москва, 1984, с. 89, 265, 396–397.

⁶⁴ **Архидякон Павел Алепский.** *Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века*. // *Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете*, 1896, кн. 4, с. 32.

⁶⁵ **Бакалова, Е.** *Цит. съч.*, с. 215.

Там св. Богородица и св. Петка също се отъждествяват. Често в румънските народни песни св. Богородица се представя с атрибутите на св. Петка – вретено и къделя. От тази къделя св. Богородица преде нишка, от която после плете мрежа, с която издърпва душите на грешниците от ада⁶⁶. Тези вървания отлично показват къде се сближават двата култа и защо в някои балкански стенописи св. Петка се изобразява в сцената Дейсис.

* * *

⁶⁶ **Свешникова, Т.Н., Цивьян, Т.В.** К исследованию семиотики балканских фольклорных текстов. Румынские тексты о персонификации дней недели. В: *Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков*. Москва, 1973, с. 215, 224.

**НЯКОИ НОВИ ДАННИ ОТ ПРОУЧВАНЕТО НА
ЦЪРКВАТА „СВ. ПЕТКА“ В БРЕЗНИК**

Мариела Стойкова,
Национална художествена галерия

**NEW DATA FROM THE STUDY OF THE CHURCH
„ST. PETKA“ IN THE TOWN OF BREZNIK**

Mariela Stoykova
National Art Gallery, Sofia

SUMMARY

The study of the liturgical books in the church of “St. Petka” in Breznik provided a lot of new data about the history of the church and the spiritual life in the region in the second half of the 19th century. It was found that more than 40 books were stored in the church library, of which 21 were old printed editions.

In the first part of the article, some inscriptions on liturgical books are examined. The inscriptions provide valuable information about historical events; about the founders who bought and donated these books to the church; about the priests who served in the temple; about the teachers who taught in the church school; about the taxidiot monks who distributed liturgical books in the region.

The second part of the study is dedicated to the drawings found on various liturgical books, as well as to the life and work of their authors – Dimitar Stoyanov and Yanachko Stanimirov – both priests in the church and self-taught painters.

Key words: *Attributions, drawings, priest (pop) Dimitar, Yanachko Stanimirov*

* * *

В процеса на работата по проучването на църквата „Св. Петка“ в Брезник във връзка с проекта „Корпус на църковната стенопис от първата половина на XIX век“¹, бяха открити редица факти, свързани с историята на

¹ Статията е резултат от проучванията, проведени във връзка с проект ФНИ K02/45 –

храма, които поради ограничения в хронологичните граници и структурата, която изискват корпусните единици, не бяха включени в изследването.

Църквата има няколко строителни периода. Най-рано са издигнати олтарът и наосът, чиято датировка не е уточнена и варира в границите от XV до XVII в. През 1818 г. църквата е обновена, а в днешният си вид достига до нас след няколко преустройства през XIX и 20-те – 30-те години на XX в. В църквата има четири слоя стенописи. От най-ранната живопис, датираща вероятно от XVII в., е запазен единствено малък фрагмент в протезиса. Останалите три слоя датират от XIX в., като последните два от 1838 и 1841 г. са дело на зографа Яначко Станимиров. В църквата има два иконостаса, работени през различни периоди².

Основни извори за историята на храма и неговото изписване са ктиторските надписи на стенописите и някои от иконите, както и приписките върху богослужебните книги. По-голяма част от тях са публикувани и дават ценни сведения за историческите събития, за свещениците, служили в храма, и даскалите, преподавали в църковното училище.

След работата с архива на място се установи, че в библиотеката на църквата се съхраняват повече от четиридесет книги, от които двадесет и една са старопечатни издания³. При съпоставката на публикуваните приписки с наличните материали се откриха редица несъответствия в посочените източници⁴. Това се дължи на факта, че по-голяма част от авторите не са работили с оригиналите. Тук ще се спрем само на тези от обработените данни, които съдържат неизвестни факти от историята на храма.

Известно е, че почти пълният комплект от Минеи (1750 г., Москва) в Брезнишката църква, е принадлежал на църквата „Св. Крал“ в София⁵.

„Корпус на църковната стенопис от XIX в. в България“, финансиран от Фонд Научни изследвания към МОН.

² Повече информация за църквата и пълна библиография вж. **Стойкова, М.** Църква „Св. Петка“, Брезник. В: *Корпус на стенописите от първата половина на XIX век в България*. София, 2018, с. 314–332.

³ От тях частично публикувани са половината. **Протоерей Гошев, Ив.** *Стари записки и надписи*. София, 1936: III, IV; 13–16, 11–12; **Асенов, П.** *Граовски летописания*. София, 1999, с. 17–115; **Манолова–Николова, Н., Желева, П.** *Летописни бележки от Средна Западна България*. София, 1999, с. 80–95, 200–210, 232–237. Изказвам специална благодарност на г-жа А. Асенова – председател на църковното настоятелство и директор на музея през 2017 г., за оказаното съдействие.

⁴ Подготвена е отделна статия с пълен опис на книгите от библиотеката и музея, където са включени неизвестните приписки и корекции на неточно публикуваните.

⁵ **Манолова–Николова, Н., Желева, П.** *Летописни бележки от Средна...*, с. 80–83, л.б. 94–101.

От няколко публикувани приписки разбираме, че откупуването им от софийската църква е станало през есента на 1850 и 1851 г., със средствата на различни дарители⁶. В една от бележките, оставена без коментар, като инициатор за закупуване на книгите срещаме името на Исаия Томович⁷. В непубликувана приписка от Миней за м. Ноември след имената на Ангелко, Митър, Йона и Здравко от с. Слаковци, закупили и дарили книгата в ц. „Св. Петка“ на 1 ноември 1850 г., е записан като ктитор „Исаия Томовец Хилендариц Служител“. Хилендарският монах, чието име срещаме и като х. Исаия Томев, една година по-рано е на таксид в Сливен, а през периода от 1850–1851 г. е изпратен като синодия на проигумен Данаил в метоха на Хилендар в София⁸. В друга приписка от 1852 г. в Служебник от 1777 г., от Берковската църква „Рождество Богородично“, отново срещаме неговото име като ктитор, с уточнението че е от Сопот⁹. Приписката от Брезник допълва сведенията за дейността на този монах, който е известен като спомоществовател за издаването на няколко книги през 1850 и 1851 г., и ни предоставя нови данни за ролята на Хилендарския метох в София за разпространението на книги, в това число и в Брезник, който по това време се числи към софийския таксид¹⁰. Връзките на хилендарски таксидиоти с региона Брезник не се изчерпват единствено с дейността на х. Исаия Томев. В приписка от Неделника на Софроний Врачански се споменава, че през 1840 г. църквата в Брезник е посетена от светия отец Синесий, който оставя дар „Тая вилада“¹¹. Според П. Асенов, публикувал приписката, Синесий е „русенски владика по това време“¹². Историческите свидетелства разкриват русенския владика като личност, известна с антибългарската си дейност, и противник на употребата на българския език в богослуженията и изучаването му в училищата¹³. Трудно можем да припознаем този Синесий с личността, дарила книга на брезнишката църква, и описана от даскала Йоан като „светия отец“. Освен това е важно да се уточни, че по това време Синесий все още не е назначен за червенски

⁶ Пак там, с. 87–88, л.б. 124–129.

⁷ Пак там, с. 87, л.б. 124.

⁸ **Радев, Ив.** Таксидиотство и таксидиоти по българските земи през XVIII–XIX век. София, 2008, с. 120, 169, 172.

⁹ **Гергова, Ив.** Църквата „Рождество Богородично“ в Берковица. София, 2016, с. 29–30.

¹⁰ **Радев, Ив.** Цит.съч., с. 119, 172.

¹¹ **Асенов, П.** Цит.съч., л.б. 39.

¹² Пак там.

¹³ **Ников, П.** Възраждане на българския народ – църковно-национални борби и постижения. София, 1929, с. 199–201; **Снегаров, Ив.** Старият Търновски църковен Кодекс. Документи. // ГСУ–БФ, София, 1936, с. 26–27.

епископ. По-вероятно е това да е хилендарският монах Синесий, родом от Трявна и чичо на летописеца поп Йовчо. Той е известен със своята активна таксидиотска дейност не само по днешните български земи, но и във Влашко¹⁴. Към днешна дата в библиотеката на църквата този буквар липсва. Съхранен е Псалтир, отпечатан в Букурещ през 1824 г.¹⁵. Неговите спомоществователи Анастасий хаджи Георги Полизов, Стефан Попович и Добри хаджи Бакалоглу една година по-късно отпечатват отново в Букурещ „Буквар за поучения на младежите“. Струва ми се, че хипотезата приписката да се отнася за издание на този Буквар, не е лишена от основания, а твърде е вероятно и Псалтирът от 1824 г. да е дарен от Синесий.

Още една приписка върху „Псалтир с последования“ (средата на XVIII в., Киев), с гравюри на Аверкий Козачковски, свидетелства за дарение на книга от светогорски монах. За съжаление, част от текста е изрязан и липсва датировка. Надписът гласи: „Псалтир Следования / Дарован / Проигумен / Евтимий/ М (онах)“¹⁶. Приписката вероятно е от края на XVIII – началото на XIX в. Сред монасите с името Евтимий, които живеят към края на XVIII и първата половина на XIX в., има двама, които са известни със своето отношение към книжовната дейност – Евтимий Хилендарец, който заедно с Райно Попович превежда „Службата на Св. Харалампий“¹⁷, и Проигуменът Евтимий от манастира Зограф, изписан като ктитор заедно с проигумена Порфирий в нартиката на църквата „Св. Георги“ в Зограф, и вписан на първия лист на „Житие и Служба на Св. Козма Зографски“ (1802 г.)¹⁸. Хилендарският монах никъде не се споменава като проигумен, поради което може да приемем, че подписът в Псалтира от Брезник е на проигумена на Зограф – Евтимий. Сведенията за него са много оскъдни¹⁹. Освен горе посочените данни, името му е вписано в Зографския поменик²⁰. От приписка в Псалтир (1742 г., Киев) от Билинския манастир и сведенията от Зографския поменик е известно, че през послед-

¹⁴ Радев, Ив. Цит. съч., с. 156–157.

¹⁵ Не е публикуван.

¹⁶ Не е публикувана.

¹⁷ Радев, Ив. Цит. съч., с. 169–170.

¹⁸ Гергова, Ив., Кулумджев, Ал. Новооткрити сцени от житието на Св. Козма Зографски в главната църква на манастира Зограф. // *Проблеми на изкуството*, № 3, София, 2002, с. 53–54.

¹⁹ В обработените до момента архиви на манастира Зограф липсват сведения за проигумена Евтимий. Единствената информация, която получих след консултацията с монах Атанасий от манастира Зограф, е, че почеркът от приписката в Брезник се среща сред документите в архива на манастира, за което му изказвам благодарност.

²⁰ Ковачев, М. *Зограф: Изследвания и документи*, I. София, 1942, с. 13.

ните десетилетия на XVIII в. игуменът на Билинския манастир Неофит Джерекар е водил поклонници от Знеполе²¹. Може да допуснем, че Псалтирът от Брезник, закупен от проигумена Евтимий, е донесен от Света гора от същата група поклонници.

За разлика от летописните бележки, по-голяма част от които са публикувани многократно, рисунките, запазени в някои от книгите, остават сякаш незабелязани. За първи път Ст. Кожухаров описва една рисунка на Св.Св. Козма и Дамян, изписана в Пролог за месеците януари–април от Гигинския манастир²². Рисунката е подписана от поп Димитър Стоянов от село Бегуновци. По-късно П. Асенов дава описание на още четири рисунки върху различни богослужебни книги, от които две в Брезнишкия музей, една от църквата в с. Режанци и една в Псалтир (1743 г., Белград), без данни за произход²³. За първи път той обръща по-специално внимание на живота и делото на поп Димитър от с. Бегуновци и изтъква неговата роля като летописец, на когото дължим по-голяма част от данните за историята на брезнишката църква и духовния живот в региона през втората половина на XIX век. П. Асенов е и първият автор, който пише за неговото увлечение към изкуството, и наред с горе споменатите рисунки прави описание на стенописите, които поп Димитър на вече преклонна възраст изписва в своеобразен параклис, поместен в сутерена на къщата си в Брезник²⁴. Тези стенописи в променена архитектурна среда са запазени и до днес²⁵. Върху стените в ред, следващ подредбата на иконите от царски иконостасен ред, той изписва образите на Св. Архангел Михаил (ил. I), Св. Богородица, Иисус Христос, Св. Йоан Кръстител и Св. Николай. Запазен е и част от летописен надпис в преддверието²⁶.

От описаните рисунки на поп Димитър открих единствено тези от Служебника, отпечатан в Москва през 1850 г.²⁷. Освен споменатите от П. Асе-

²¹ Пак там, с. 19; **Манолова-Николова, Н., Желева, П.** Цит.съч.

²² **Кожухаров, С.** Записки и летописни бележки. // *Известия на института за литература, кн. XX*. София, 1969, с. 171; Асенов, П. Цит.съч., с. 71, №103.

²³ **Асенов, П.** Цит.съч., с. 73–74, 76, 84, 95, № 107, 111, 126, 148.

²⁴ Пак там, с. 111–113.

²⁵ Къщата е собственост на неговата правнучка Маргарита Хранова, на която благодаря за предоставената възможност да заснема стенописите.

²⁶ Пълния текст виж: **Асенов, П.** Цит.съч., с. 111–113.

²⁷ Останалите книги не бяха открити.

нов образи на Иисус Христос и на светец, означен като Св. Димитър (ил. 2–3), изписани съответно върху първия и последния лист, между страниците се откри още един образ на светец мъченик и воин. Рисунките не са датирани, но въз основа на приписките, изписани в близост до тях, може да предположим, че са създадени между 1862 и 1870 г.

Поп Димитър Стоянов оставя и други свои рисунки в някои от книгите в архива на брезнишката църква. Така например в един от Осмогласниците (1838 г., Москва) на първата страница виждаме образа на Св. Параскева (ил. 4). Следва друга рисунка (с мастило) – фигура на свещеник в цял ръст (ил. 5), под която е поместена приписка от 1856 г.²⁸, и трета рисунка – на Иисус Христос, изобразен до пояс, благославящ с две протегнати встрани ръце. Тези рисунки би следвало да се датират около 1856 г., когато поп Димитър започва да служи в ц. „Св. Петка“ в Брезник. Вероятно по същото време той рисува образа на Иисус Христос (ил. 6) върху единични листа от Миней от 1750 г.²⁹. Друга негова рисунка – на Св. Петка (с молив) (ил. 7), е поместена на една от последните страници от Неделника на Софроний Врачански³⁰. Тук линията е малко по-уверена и според приписките, оставени от поп Димитър, може да бъде датирана около 1858 г.³¹.

Рисунките и стенописите на поп Димитър, макар и наивни, се отличават с характерна индивидуалност. Зографът очевидно ползва като модел образите от стенописите в брезнишката църква, като неколkokратно интерпретира образите на Иисус Христос и Св. Параскева от стенописната украса.

Летописецът и самоук зограф поп Димитър е бил и подвързвач на книги³². Така през 1857 г. при него попада Требник (1755 г., Москва)³³. От първата приписка (ил. 8) върху един от началните листове разбираме, че книгата е собственост на поп Аначко от Пищане, и е подвързана през юни 1857 г. Под нея е поместена втора бележка, от февруари 1858 г., от която става ясно, че поп Димитър купува Требника от попа Аначка Пищански

²⁸ Приписката е публикувана, като съдържанието е разделено на две части. **Манолова-Николова**, Н., **Желева**, П. Цит.съч., с. 89, 204, л.б. 133, 590.

²⁹ Приписките и рисунката не са публикувани. Вероятно листовите са от Миней за м. февруари.

³⁰ **Протоерей Гошев**, Ив. Цит.съч., 1936: III, 13–16. Рисунката не е публикувана.

³¹ Приписката е публикувана. **Асенов**, П. Цит.съч., с. 62, л.б. 87; **Манолова-Николова**, Н., **Желева**, П. Цит.съч., с. 235, л.б. 703.

³² В част от приписките се подписва като „книговезател“. **Асенов**, П. *Брезник и Брезнишко*. Исторически очерк. София, 1969, с. 37–38; **Манолова-Николова**, Н., **Желева**, П. Цит. съч., с. 235, л.б. 703.

³³ Съхранява се в Историческия музей в Брезник. Инв. № НОФ, 297.

за 40 гроша. На последния лист, залепен върху корицата, откриваме рисунка на Св. Архангел Михаил, който взема душата на богатия (ил. 9). В горната част на листа са поместени две птици, стъпили върху схематичен фриз³⁴.

Тази рисунка, макар и също така неумела и наивна, не е изписана от ръката на поп Димитър. Най-вероятно тя е дело на попа Аначка Пищански. Ако сравним образите с тези от Ръкописния сборник в НБКМ³⁵, дело на Яначко Станимиров, установяваме много стилови сходства. Още една рисунка, която може да бъде свързана с него, е изписана в Неделника на Софроний Врачански (ил. 10)³⁶. В центъра е поместена фигура на жена с протегнати встрани ръце. Рисунката е с мастило, а дрехата е оцветена в червено. От двете страни горе са нарисувани с мастило херувим и женска глава. Тук виждаме същия маниер на изписване на лицата, очертаните с втори контур очи и разветите встрани коси, които Аначко Станимиров рисува по време на даскалъка си в село Брезе³⁷.

Последните две рисунки дават основание да предположим, че поп Аначко Пищански и Яначко Станимиров са едно и също лице. В Требника, на страницата до Св. Архангел Михаил е записано името на Никола Витанов от Горно Романци. Неговият баща Витан, през 1841 г., е ктитор на иконата на Св. Петка, изписана от Яначко, за иконостаса в притвора на brezнишката църква³⁸. Почеркът на тези приписки и на още няколко с по-обща информация е идентичен с този на Яначко от Сборника в НБКМ. На неговата ръка могат да се припишат и някои текстове от Требника, където поради повреда е добавена нова хартия и текстът е възстановен ръкописно. Опитите да бъдат открити следи от неговата дейност като свещеник или зограф в с. Пищане, което се намира на стария път между Брезник и Сливница, засега остават без резултат. Църквата „Св. Богородица“ в Пищане е осветена 1854 г. и според разказите на местните хора това станало „като дошъл поп от Трънско. Той довел семейството си и се заселил в селото. Наследници на неговата фамилия са Попови [...]“³⁹. В църквата има запазени стенописи, които поради ограничения достъп не успях да видя и заснема. Преди да имат свой храм жителите на селото са

³⁴ Приписките и рисунките не са публикувани.

³⁵ Гергова, Ив. Яначко Станимиров от Брезе. // *Проблеми на изкуството*, № 4, София, 2016, с. 3–4.

³⁶ Протойерей Гошев, Ив. Цит.съч., с. 13–16. Рисунките не са публикувани.

³⁷ Гергова, Ив. Цит.съч., с. 3–4.

³⁸ Стойкова, М. Цит.съч., с. 331, ил. 25.

³⁹ <http://nevidimite.blindspot.bg>

се черкували в близките духовни средища. През 1815 г. купуват и даряват Миней за м. Януари на Билинския манастир⁴⁰, а през 1850 г. Мито Стаков от Пищане дава средствата за откупуването на Миней за м. Януари от софийската църква „Св. Крал“ – за нуждите на brezнишкия храм⁴¹.

В публикациите за Яначко Станимиров се приема, че зографът е роден в с. Брезе, близо до Искрец – информация, която Асен Василиев, получава от местни жители⁴². Неговото присъствие като даскал и зограф в селото е документирано в публикувания от И. Гергова ръкопис от НБКМ⁴³, но никъде не е упоменато че даскалът е родом от Брезе. Информацията, че умира, падайки от скелето по време на работата си в с. Стубел, Монтанско до този момент остава непотвърдена.

Въпреки че не може да бъдем сигурни, че следващата приписка се отнася за зографа, смятаме за необходимо да се спомене, че в друг Служебник (1865 г., Москва), отново от brezнишката църква, сред имената, записани за помен през 1869 г., срещаме и името Аначко⁴⁴.

Ако вземем под внимание факта, че най-ранните произведения на Яначко Станимиров са в Brezniшко – ц. „Св. Петка“ в Breznik (1838, 1841)⁴⁵ и ц. „Св. „Пророк Илия“ в с. Режанци (1842)⁴⁶, може да допуснем, че неговото родно място по-скоро следва да се търси в региона. Вероятно той е получил образованието си в училището в Breznik или в близкия Билински манастир. Яначко Станимиров със сигурност е ползвал богатата библиотека на brezнишката църква. Може би Псалтирът на Винченцо Вукович⁴⁷, принадлежал на църквата в Breznik, е пренесен в Искрецкия манастир от Яначко, който работи там от 1843 до 1846 г.⁴⁸. На последния лист с мастило е нарисувана любимата на зографа фигурка с разперени встрани ръце, а под нея – фриз от пресечени под формата на ромб линии, в чийто център е поместен кръст⁴⁹. Твърде възможно е многобройните летописни бележки от богослужебните книги в brezнишката църква да

⁴⁰ Манолова-Николова, Н., Желева, П. Цит.съч., с. 68, л.б. 47.

⁴¹ Приписката не е публикувана.

⁴² Василиев, А. *Български възрожденски майстори*. София, 1965, с. 591–592.

⁴³ Гергова, И. Цит.съч., с. 3–5.

⁴⁴ Служебникът не е публикуван.

⁴⁵ Гергова, Ив. Цит.съч., с. 5–7; Стойкова, М. Цит.съч., с. 314–332.

⁴⁶ Стойкова, М., Върбанова, Ю. Църква „Пр. Илия“, с. Режанци. В: *Корпус на стенописите от първата половина на XIX век в България*. София, 2018, с. 536–537.

⁴⁷ Протоерей Гошев, Ив. Цит.съч., IV, 11–13.

⁴⁸ Гергова, Ив. Цит.съч., с. 5; Куюмджиева, М. Църква „Успение Богородично“, Искрецки манастир, Църква „Св. Петка“, с. Брезе. В: *Корпус на стенописите от първата половина на XIX век в България*. София, 2018, с. 539–552.

⁴⁹ Рисунката не е публикувана.

са формирали у него интереса към историята, който намира изразение в летописния надпис от църквата в село Туден, Годечко, където зографът работи няколко години по-късно – през 1845 г.⁵⁰

Съпоставяйки информацията от последните намерени приписки и рисунки може да предположим, че след странстванията му като даскал и зограф, през 50-те години се връща към родните си земи и става свещеник. Яначко Станимиров работи активно от 1838 до 1849 г. и оставя значително художествено наследство⁵¹. Каква е причината за прекратяването на работата му като зограф – дали промяната на вкусовете и липсата на поръчки или решението му да се посвети на свещеничеството, са въпроси които на този етап остават без отговор.

Приписките от книгите, принадлежали и съхранявани днес в църквата „Св. Петка“ в Брезник, ни предоставят още редица нови данни за ктиторите, за движението на книгите и техните цени, за ежедневието на хората в Брезнишко, допълват вече известните данни и ни дават възможност да изградим една по-пълна картина за историята на брезнишката църква. Някои от тях хвърлят светлина върху по-късната история на близкия Мисловщички манастир или църквата „Св. Архангели“ в Трън, други съдържат имената на неизвестни до момента ктитори, закупили Минейте за софийската църква „Св. Крал“ през 1754 г. Всички те ще бъдат представени в отделно изследване.

Надявам се, че публикуваните тук рисунки и изводите от направените проучвания, попълват картината на художественото наследство в региона и ще бъдат от полза за бъдещите изследвания, свързани със зографа Яначко Станимиров и неговия последовател поп Димитър от Бегуновци.

⁵⁰ Гергова, Ив. Цит.съч., с. 5, 12; Стойкова, М. Цит.съч., с. 594–608.

⁵¹ Гергова, Ив. Цит.съч., с. 3–12; Захариева, М. Църква „Св. Анна“, с. Яна, Църква „Св. Димитър“, Подгумерски манастир. В: *Корпус на стенописите от първата половина на XIX век в България*. София, 2018, с. 567–578, 716–728; Куюмджиев, Ал. Увод и Църква „Св. Йоан Рилски“, Куриловски манастир. В: *Корпус на стенописите от първата половина на XIX век в България*. София, 2018, с. 43–44, 53–54, 58, 190–204; Куюмджиева, М. Цит.съч., с. 539–552, 728–742; Стойкова, М. Цит.съч., с. 314–332; 553–566, 594–608; Стойкова, М., Върбанова, Ю. Цит.съч., с. 527–538.

**НАДПИСЪТ ОТ КУПОЛА НА ТРЪНСКИЯ МАНАСТИР
„СВ. АРХАНГЕЛ МИХАИЛ“**

Светозар Ангелов
ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“, СУ

**THE INSCRIPTION FROM THE DOME OF THE TRAN MONASTERY
“ST. ARCHANGEL MICHAEL”**

Assist. Prof. Svetozar Angelov, PhD
*Centre for Slavo-Byzantine Studies “Prof. Ivan Dujčev”,
Sofia University “St. Kliment Ohridski”*

SUMMARY

In October 2020, with my colleagues from Sofia University “St. Kliment Ohridski” Maria Polimirova and Yavor Mitov, we visited the monastery “St. Archangel Michael” near the town of Tran during fieldwork in the region of Breznik and Tran. Just then, on the spot, we saw for ourselves that the last restoration of the monastery had been completed. The photos we took provoked me to choose this topic for the conference – the inscription from the dome of the Tran monastery “St. Archangel Michael”. This is a mural inscription located at the base of the central dome of the monastery church. The main purpose of the publication is to read, identify and study the inscription. Despite the difficulties in capturing it, I was able to read it and identify it. In fact, the text turned out to be a chant from the Flowery Triodion (Pentecostarion) for the third Sunday after Easter, when the Church celebrates the Sunday of the Myrrh-Bearing Women and the Righteous Joseph.

Keywords: *Flowery Triodion (Pentecostarion), Tran monastery, epigraphy*

През месец октомври 2020 година с колеги от СУ „Св. Климент Охридски“ – Мария Полимирова и Явор Митов по време на теренна работа в района на Брезнишко ти Трънско, посетихме манастира „Св. Архангел Михаил“ край град Трън¹. Точно тогава, както можехме да се убедим на място, видяхме че е завършила последната реставрация на обителта. Снимките които успяхме да направим ме провокираха при избора на тема за конференцията, а именно – *Надписът от купола на Трънския манастир „Св. Архангел Михаил“*. Става въпрос за стенописен надпис, разположен в основата на централния купол на манастирската църква. Разчитането и идентифицирането на проучвания надпис е основна цел на публикацията.

Трънската обител е разглеждана сравнително обстойно в литературата. В различни статии, сборници и монографии са проучвани историята, архитектурата и живописата на храма². Всеки, който се е докоснал до историята на този манастир, неминуемо включва и ценните наблюдения на К. Иречек от емблематичните му „Пътувания по България“. Ще отбележим накратко какво казва той: *„Насреца, на левия бряг, между дърветата се крие високо върху горист склон манастирът Свети Рангел. Неговата малка църква, тъкмо над склона, прилича на „Св. Иван Богослов“ (Поганово): каменна сграда от бигор и греди, 15 крачки дълга и 6 крачки широка, с триконхална вътрешност, над която се издига кубе, с осмоъгълна куличка и с тъмно предверие, което има отгоре си малко кубе, снабдено само с един мазгал. ...По стените се вижда живопис по-груба работа в два реда един над друг, със славянски надписи: долу светци с полуразвити свитъци в ръцете, след това ред кръгове с глави, по-високо пък фрески с големи фигури чак до кубето. Подът е постлан с четириъгълни, някъде почти един метър широки тухли с диагонални връзове. Църквата, казват, дълго време стояла пуста. Надписът на въ-*

¹ Материалът бе подготвен по проект на ФНИ към МОН на тема: „Българското духовно пространство – история и култура без граници. Непознатото културно наследство в Западните български земи (№ КП06ОПР05/12) с научен ръководител проф. д-р Р. Бояджиев.

² **Прашков**, Любен, **Бакалова**, Елка, **Бояджиев**, Стефан. *Манастирите в България*. София: Спектър, 1992, с. 183–185; Илиев, Николай. *Трънският манастир „Св. Архангел Михаил“*. София: 2001; **Минчева**, К, **Ангелов**, Св. *Църкви и манастири от Югозападна България през XV–XVII в.* София: 2007, с. 19–21; **Кунева**, Цв. *Трънски манастир „Св. Архангел Михаил“*. В: Корпус на стенописите от XVII век в България. Колектив, ред. Б. Пенкова и Цв. Кунева. София: 2012, с. 180–183.

трейната страна на първите врати, затворени отгоре само с гредя, не е четлив, затова пък четем на вътрешната страна на вторите врати, че църквата на „архистратига Михаил“ е била зографисана по поръка на „настоятелите“ Воихна от село Ранилуг и кир Костадин от село Тургияковци, ако съм прочел добре, в 1643 г. (тук той се колебае между 1643 и 1743 г.). Сега в манастира живее само един духовник; в надписа се споменава игумен с трима братя³.

Кръстю Миятев е един от първите, който дава архитектурен план на Трънския манастир и прави подробно описание на постройките. „На около 3 км северно от града по течението на р. Ерма в стара букова гора се е прикътал манастирът Св. Архангел, състоящ се от малка жилищна постройка на два етажа и още по-малка старинна църква, едва ли не точно копие на Погановската“⁴. Той отбелязва също: „Вътрешността на църквата е била два пъти зографисвана: единият път навярно при построяването и втори път – през XVII или XVIII в. Сега, обаче, се е опазила много малка част от живописата и то предимно в олтарното отделение и главния купол“⁵.

Георги Стойков през 1957–58 г. прави подробни архитектурни планове на църквата и манастирските сгради и представя спецификите на градежите. Той причислява храма на Трънския манастир към атонския тип църкви, за които е характерно наличието на три главни архитектурни елемента – купол, три конхи (апсида и две певници) и притвор. Според Г. Стойков като не се смята църквата на Погановския манастир (останал извън пределите на България след края на Първата световна война), у нас са известни три църкви от атонски тип: „Св. Архангел Михаил“ на Трънския манастир, „Св. Никола“ на Пещерския манастир и храмът на Преображенския манастир край Търново⁶.

Относно архитектурата можем да обобщим следното: църквата на Трънския манастир е еднокорабна, триконхална сграда с вътрешен и външен притвор. Наосът и вътрешния притвор са куполни. Тези специфики причисляват църквата към т.нар. атонски тип. В храма могат

³ Иречек, К. *Пътувания по България*. София: 1974, с. 561–562.

⁴ Миятев, К. Приноси към средновековната археология на българските земи. В: *Годишник на Народния Музей за 1921*. София: Придворна печатница, 1922, с. 278–279.

⁵ Миятев, К. Приноси към... В: *Годишник на Народния Музей за 1921...*, с. 279., с. 279.

⁶ Стойков, Георги. Култови и обществени сгради из Трънско, Брезнишко и Кюстендилско. В: *Комплексни научни експедиции в Западна България. Трънско – Брезнишко – Кюстендилско през 1957 и 1958 година. Доклади и материали*. София: 1961, с. 86–99.

да се разграничат три строителни периода. Първоначално е изграден днешния наос – вероятно в края на XIV в. По-късно, около кр. на XVI–нач. на XVII в. към него е прибавен вътрешен притвор, а през XIX в. е построен и външния притвор.

Днес за живописиста в Трънския манастир се знае, че са засвидетелствани пет стенописни слоя, въпреки фрагментарното им състояние. Най-ранната живопис е запазена в главния купол – вероятно от края на XIV в. От XV в. датират част от стенописите в олтар на храма. След последната реставрация тези стенописи са изцяло разкрити, по-късният живописен слой е свален. Наосът на църквата е преизписан в края на XVI в. – началото на XVII в. Вероятно от по-късен етап, но от същия период са фрагментите в купола на вътрешния притвор. Най-късно са изпълнени образите от екзонартекса и южната фасада. Трябва да отбележим, че стенописите от Трънския манастир са датирани различно в литературата. Повечето автори приемат, че най-ранните стенописи са създадени в края на XIV – началото на XV в. До свалянето на част от мазилката в интериора се смята, че църквата е изписана на два етапа – вторият е осъществен през XVII или началото на XVIII в. Според последните проучвания живописните пластове в Трънския манастир са пет: първи – кр. на XIV в.; втори – кр. на XV в.; трети – кр. на XVI – нач. на XVII в.; четвърти – XVII в. и пети – XIX в. Стенописите от XVII в. са публикувани в Корпуса на стенописите от този век в България⁷.

През 1922 г. Андре Грабар за първи път представя по-подробно описание и анализ на живописиста в Трънския манастир. Според него църквата датира от XIV–XV в., а стенописите в храма са изпълнени в два различни периода – куполът, триумфалната арка и стените през XIV–XV в., докато апсидата и другите малки части през началото на XVII в. Ето и какво отбелязва А. Грабар за стенописите в главния купол на църквата: *„Между прозорците в тамбура на главния купол – части от фигурите на осем прави пророци. Фигурите са в движение, но дългите им свитъци спокойно падат надолу и не се извиват. Само един надпис се е запазил: живъ бѣ жив и дѣша моѣ (навсякъде ъ). ...Също така любопитен е и надписа, който опасва основанието на тамбура. Целият надпис не се чете, но темата му – Снетие от кръста – може да се разбере от запазените части: съ нимъ іосифъ съ дрѣва се і никодимъ и видѣвъ мѣтва ан... и земьле страхомъ колебше се. Един надпис със съдържание взето от „Страстите“, –*

⁷ Кунева, Ц. Трънски манастир „Св. Архангел Михаил“... Корпус на стенописите от XVII век в..., с. 180–183.

турнат в купола на мястото на обикновените словословия на Христос-Вседържителя, е един интересен детайл, характерен за живописиста от XIV–XV столетие, която даваше толкова място на изображенията на „Страстите“. Такъв надпис е първата крачка към пренасянето на литургическо-мистически сцени в самия купол (Божествена литургия, сравни Погановския манастир). Накрая, А. Грабар, след анализ на стила на тези стенописи ги отнася към XIV–XV в. като ги поставя най-близо до стенописите от Земенския манастир⁸.

Свещеник Светослав Йорданов през 1940 г. в Сборник Трънски край, разглеждайки историята, архитектурата и живописиста на Трънския манастир пише, относно стенописите в централния купол, следното: „Навлизаме в централната част на храма и Св. олтар, като минаваме през широк отвор във вид на свод, широк близо два метра, а висок към три. Над тая част се издига на високо към 10–12 м голямото кубе. ...В дъното на кубето съглеждаме полуразрушени образи, вероятно Бог Саваот, а околоръст между седемтях продълговати и доста тесни прозорчета, дълги по 2–3 м се откриват пак съвсем неузнаваеми образи, вероятно пророците, под които се едвам чете някакъв надпис на развален гръцки език „Богообразни Иосиф съ древа и Никодима снемъ мертвоє тело...“⁹.

Въпреки фрагментарното състояние на стенописите в купола на Трънския манастир, могат да се направят някои възстановки както и разчитане на част от текстовете поместени там. В центъра е бил разположен образът на Христос Пантократор или Вседържител – сега не е съхранен. Около него по всяко вероятност е била разгърната сцената Божествена литургия – основание за това дава запазеният малък фрагмент от трапеза. Подобно е решението в Погановския манастир. Там е представена Божествена литургия, пророците също са седем и при образа на Пантократора е разположен един специфичен текст¹⁰. Подобна е ситуацията и в Трънския манастир. Между седемте прозорца на купола са разположени образите на седем пророка, в цял ръст, държащи разгънати свитъци. Тези изображения са в доста лошо състояние – горните части на фигурите почти не са запазени и тяхната идентификация може да се

⁸ Грабар, А. Няколко средновековни паметници из Западна България. В: *Годишник на Народния Музей за 1921*. София: Придворна печатница, 1922, с. 286–288.

⁹ Йорданов, Св. Трънският манастир „Св. Архангел Михаил“ (исторически сведения). В: *Сборник Трънски край*. София, 1940, с. 216–228.

¹⁰ За фреските от Поганово виж: Живковић, Бр. Поганово. Цртежи фресака. Београд, 1986, с. 11–13.

направи единствено чрез съхранените текстове върху свитъците, макар че това не винаги е сигурно както показва практиката. Първият пророк вероятно е цар Давид (ἀνέβη ὁ θεὸς ἐν ἀλαλαγμῷ, *Бог възлезе при възклицания, Господ възлезе при тръбен звук*, Пс. 46: 6), вторият е Даниил (ἐθεώρουν ἕως ὅτε θρόνοι ... *Видях най-сетне, че бидоха поставени престоли, и седна Стария по дни*; Дан. 7:9). Третият е пророк Илиия (✝ жнвъ гѣ жнвъ н дѣша мѧ, 4 Царств. 2:2). Четвъртият е неизвестен, а текстът засега остава неидентифициран. Петият също е неизвестен, но текстът върху свитъка вероятно предава Пс. 54:6 (φόβος καὶ τρόμος ἦλθεν ἐπ' ἐμέ, καὶ ἐκάλυψε..., *страх и трепет мевръхлетя, и ужас ме обзе*). Шестият образ е най-вероятно на пророк Авакум (Κύριε, εἰσακήκοα τὴν ἀκοήν σου, *Господи! Чух вест от Тебе и се уплаших*, Авакум, 3,2). Седмият пророк е неизвестен, а текстът от свитъка е нечетлив¹¹.

В основата на купола, точно под образите на пророците, се развива пространен, кирилски текст, изписан много старателно, с красиви букви (поне в началото) с червен цвят. Досега не ми е известно някой да е обръщал специално внимание на текста, което да включва разчитане и идентификация. Въпреки трудностите при заснемането (нямахме възможност да го заснемем фронтално, без наличие на стълба или скеле, заради височината) успях да го разчета и идентифицирам. Всъщност текстът се оказва песнопение от Цветния триод за третата неделя след Пасха, когато Църквата отбелязва *Неделята на жените мироносици и праведния Иосиф*. Ето и част от текста:

тѢБѢ ѠДѢЩАГО СѢ СТОМѢНКО РНЗОѢ СЪ ННѢ ЮСНФѢ СЪ ДРѢВА СѢ І ННОДНМѢ Н
ВНДѢВѢ МѢ РТВА НАГА Н[ЕПОГ]ЕВЕНА БѢ ГСРѢДНѢ ПЛАЧѢ ВАСЪПВѢШѢ РНДѢЩН ГЛАШѢ
ОУВН МНѢ СЛАѢКЫ ...сѣ... [его же преждѣ]е въ маѣ сѣньѣ на крст...

За възстановяването на пълното съдържание на текста от купола в Трънския манастир, първоначално използвах един ръкопис от манастира „Св. Екатерина“ на Синай.

Цветен триод, № 24, f. 152v–153r, манастир „Св. Екатерина“ Синай, преди 1360 г.¹²

ТѢБѢ ѠДѢЩАГО СѢ СВѢТОМѢ НѢКО Н РНЗОѢ СЪНЕМѢ ІѠСІФѢ СЪ ДРѢВА СЪ

¹¹ Публикуването на надписите от барабана на купола в Трънския манастир ще бъде обект на отделно изследване.

¹² Тасева, Л. Триодните синаксари в средновековната славянска книжнина. Текстологично изследване. Издание на Закхеевия превод. Словоуказатели (= Monumenta linguae slavicae dialecti veteris 54). Weiher: Freiburg i. Br., 2010, с. 38. Текстът е набран по дигиталното копие на ръкописа: <https://www.loc.gov/resource/amedmonastery.00279385524-ms/?sp=158&r=-0.091,0.142,1,0.655,0>.

НИКОДИМОМЪ·Н ВНАДЪВЪ МРЪТВА НАГА НЕПОГРЕБЕНА·ЖАЛОСТНО РЫДАНІЕ ВЪСПРІЕМЪ ПЛАЧА
ГЛАШЕ·ОУВЫ МНѢ СЛАДКЫ НІСѢ·ЕГО ЖЕ ПРѢЖДЕ ВЪ МАЛѢ СЛНЦЕ НА КРЪТѢ ОБЪШЕНА
ВНАД·ВЪ ТЪМЪ ВДАВАШЕ СѦ·Н ЗЕМЛѢ СТРАХЪМЪ КОЛѢБЛАШЕ СѦ·Н РАЗНѢРАШЕ
СА ЦРКВНАА ЗАВѢСА·НѢ СѢ ННѢ ВНЖѢ ТА, МЕНЕ РАДН ВОЛЕА ПОЕМША СЪМРЪТЪ·КАКО
ТА ПОГРЕБѢ БЖЕ МОН·НАН КАКО ПЛАЩАНИЦЕА ВЪВНѢ·КОНМА ЖЕ РѢКАМА ПРНКОНѢ СѦ
НЕТАВННѢМ ТН ТЪЛѢ·НАН КОЕ ПЪНІЕ ПОЖ, ТВОЕМЪ НСХОДѢ ЩЕДРЕ·ВЕЛНЧѢЖ СТЪТ Н
ТВОЖ·ПѢСНОСЛОВА Н ПОГРЕБЕНІЕ ТВОЕ·СЪ ВЪКРЪСЕНІЕМЪ ЗОВѢЩЕ ГН СЛАВА ТЕБѢ·

Превод:

Йосиф заедно с Никодим сне от Кръстното Дърво Тебе – Обличащия Се в светлината като с дреха, и виждайки Те мъртъв, гол и непогребан, започна да плаче в дълбоко състрадание и с ридания говореше: „Горко ми, пресладки Иисусе! Слънцето Те гледаше висящ на Кръста и се обвини в мрак, земята се тресеше в страх и завесата на храма се раздра. Но ето, аз сега виждам Теб, Който заради мен доброволно смърт прие. Как да Те погребам, Боже мой, или с каква плащаница да Те обвия? С какви ръце ще се докосна до нетленното Ти тяло? Или с какви песни ще запее за Твоята кончина, Милосърдни? Величая Твоите страдания, възпявам и Твоето погребение с Възкресението, зовейки: „Господи, слава Тебе!“.

Сред славянските книжовни паметници, съхранявани в манастира „Св. Екатерина“ на Синай има ръкопис (Sin. Slav. 20/N), в който са запазени две приписки на книжовника Петър. Особено ценна е първата, в която е отбелязано, че ръкописът е създаден през 1370 г. в Знеполе. Това е най-ранното споменаване в славянски извор на Знеполе – Трън. Този извор свидетелства за наличието на активна книжовна дейност в района, свързана по всяка вероятност с Трънския манастир „Св. Архангел Михаил“¹³. В обителта са създавани ръкописи, от които, можем да допуснем, са заимствани откъси при създаването на идейната програма на манастирската църква.

В третата неделя след Пасха, посветена на *Жените мироносици* църковните служби заимстват своето съдържание от евангелския разказ за явяването на възкръсналия Господ на светите жени. Това всерадостно явяване на Господа било първото след издигането му от гроба и затова

¹³ За тази приписка ми обърна внимание проф. Надя Манолова, за което и благодаря. Относно описа на славянските ръкописи от Синай виж: Tarnanidis, Ioannis. *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki, 1988. р. 148–156. За коректното публикуване и интерпретиране на приписките виж: **Милтенов, Я.** Чудно кѣтъ бесѣдовати съ царемъ (Две приписки от ръкопис SIN. SLAV. 20/N). В: *Филология. История. Изкуствознание. Сборник изследвания в чест на проф. д-н Стефан Смядовски*. София: Валентин Траянов, 2010, с. 65–72.

се прославя от Църквата като безспорно доказателство за Неговото възкресение. Св. жени мироносици и обстоятелствата около явяването на възкръсналия Господ се прославя в стихирите и тропари в канона за третата неделя след Пасха и за всичките дни от тази седмицата – ето защо се нарича *Неделя на мироносиците*. Освен тях, в църковните песнопения се прославят и Иосиф Ариматейски и Никодим – таен ученик на Спасителя. (Никодим бил изгонен незабавно от синагогата, отхвърляйки единомислието с иудеите, а Иосиф след погребението на тялото на Христос бил хвърлен от иудеите в ров, но изваден оттам от Божествената сила, се отправил към своята родина Ариматея. Възкръсналият Христос му се явил, когато бил окован и с това още повече утвърдил тайната на Възкресението¹⁴.

Жените мироносици били първите истински свидетели на Възкресението, а Иосиф и Никодим на погребението – това се едни от най-важните догмати. Призовавайки в този ден своите чада да възхваляват св. жени мироносици и Иосиф и Никодим, Църквата в своите песнопения прославя Христос.

За правилното разчитане и идентифициране на текста от купола на Трънския манастир бяха привлечени ръкописи и печатни книги от XIII до XVII век. Тук привеждам три примера на песнопението в Неделята на жените мироносици, които са най-близки до надписа от Трънския манастир.

НБКМ 933, Аргиров триод, XIII в. (л. 43):

Тебѣ ѿдѣащагосѧ свѣтѣ ѿко н рнзоѡ. снѣ нѡснѣ съ дѣѡ с ннкоднмомѣ
н вндѣѡ мѣтѡ нага непогребѣна. простѣ плѣ прнемѣ рѣдаѡ глѣше. ѡѡѡ мнѣ
слѣкѣѡ нѣсѣ. егоже вѣмалѣ слѣнце. на крѣстѣ внснма. зѣѡ помрачѣнѣса. н земѣ стрѡхѣ
колѣблѣшѣса. н разднрашѣса цѣркѡна ѡпона. егоже нѣѣ внжѣ. менѣ радн прнемша
наготѣ. н смѣрѣтѣ волеѣ. како погребѣтѣ тѣ бѣ мон. нлн како повнѣтѣ. которѣѡма рѣка-
ма. прнкоснѣсѧ несквѣрннѣ тѣѣѣ. которѣе пѣѡнне вѣспоѣ. твоѣмѡ ѡхожѣннѡ шѣдрѣ.
вѣлнчѣѡ чѡдѣсѧтн. н слѡѡсѡѡѡ погребѣннѣтн. со вѣскрѣсеннѣмѣ вѣзѣѡѡѡ гн слѡѡтн.

ЦИАИ 311, Триод Цветен и Постен от средата на XV в.¹⁵ (л. 1856–186):

¹⁴ **Булгаков, С.** *Настольная книга для священно-церковно-служителей. (Сборникъ свѣдѣній, касающихся преимущественно практической дѣятельности отечественнаго духовенства).* Изданіе третье. Кіевъ: Типографія Кіево-Печерской Успенской Лавры, 1913, с. 654–657.

¹⁵ **Христова, Б, Караджова, Д, Икономова, А.** *Български ръкописи от XI до XVIII век запазени в България. Своден каталог.* Том I. София: 1982, с. 75. Изказвам благодарност на доц. д-р Христо Темелски, директор на Църковно-исторически и архивен институт,

Тебѣ одѣющаго се свѣтомъ ꙗко рѣзоу сънымъ ѿвсѣмъ съ дрѣва съ ннко́днмомъ н вѣдѣвъ мртвѣ на́га непогребенѣна. благосрѣдѣнь плачь въспрїемъ рыдающѣмъ глѣше. оубѣи мнѣ сладкынъ їсе. е́гоже прѣжде вѣмѣмъ сѣнцѣ на крѣтѣ вѣсеца вѣдѣвъ въ тьмоу прѣла́гашесе. н зема́нѣ стра́хѣмъ ко́лѣбашесе. н раздѣ́ршашесе црѣ́ковнаа завѣса. нѣ сѣ нѣна вѣждоу́те менѣ раднѣ во́лею прѣ́трьпѣвша сѣмрѣ. како́ по́гревоу́те бже́ мон. на́н како́ плащанїцею́ повѣю́ те. на́н кы́нма роу́кама прѣ́косноу́се не́табѣнныи́мтѣ тѣ́лѣ. на́н кы́е пѣ́снн вѣ́спою́ тво́емоу нсхо́доу́ щѣ́дре. ве́лнчаю́ стрѣ́тѣ тво́е. сла́вослѣ́ваю по́гребенїе́ тво́е. съ вѣ́скрѣсенїемъ́ зо́выи́ гѣ́ сла́ва те́бѣ:~

Винченцо Вукович, молитвеник, Венеция, 1536 г.¹⁶ (л. 268б–269):

Те́бѣ ѿдѣ́вающа́го се свѣ́томъ ꙗ́ко нѣ́ рѣ́зоу · съ́нымъ ѿвсѣ́мъ съ дрѣ́ва съ ннко́днмомъ · нѣ́ вѣ́дѣвъ мрѣ́тва на́га непогребѣ́нѣна · бл҃госрѣ́дѣнь пла́чь въспрїе́мъ ры́даиѣ, нѣ́ глѣ́ше · оубѣ́и мнѣ́ сладкы́и ї́се · е́гоже прѣ́жде вѣ́мѣмъ сѣ́нцѣ на крѣ́тѣ вѣ́сеца вѣ́дѣвъ · въ́тмоу прѣ́ла́гашесе · нѣ́ зема́нѣ стра́хомъ ко́лѣбашесе · нѣ́ раздѣ́ршашесе црѣ́ковнаа завѣ́са · нѣ́ сѣ́ нѣ́на вѣ́ждѣ́те ме́нѣ раднѣ́ во́лею повѣ́иѣмъ ша́ сѣмрѣ́тъ · како́ по́гребѣ́дѣ́те бже́ мон · нѣ́ на́н како́ пла́щаннцѣю́ ѿ́бѣвѣ́юте · нѣ́ на́н ко́нма роу́кама прѣ́коснѣ́се не́табѣ́нныи́мъ тѣ́лѣ · нѣ́ на́н кы́е пѣ́снн вѣ́спою́ тво́е́моу нсхо́доу́ щѣ́дре · ве́лнчаю́ стра́стѣ тво́е · сла́вослѣ́ваю нѣ́ по́гребенїе́ тво́е · съ вѣ́скрѣсенїемъ́ зо́ви́и · гѣ́ сла́ва те́бѣ ·~

В иконографската програма от купола в Погановския манастир е използван един много специфичен текст, разположен около образа на Вседържителя и разгледан брилянтно от Христо Андреев. Става въпрос за тропар, който замества Херувимската песен в литургията на Велика събота. Съдържанието на този надпис от Поганово е особено специфично и не се среща в кирилската стенописна епиграфска практика по българските земи до кр. на XV в.¹⁷ Трънският манастир също показва подобен много рядък пример на използване в епиграфския репертоар на специфичен, пространен текст от богослужебните книги, главната идея в който е прослава на истинският Господ Иисус Христос.

за любезното съдействие при работата с ръкописите.

¹⁶ *Славянские издания кирилловского шрифта XV–XVI веков*. К 175-летию Российской государственной библиотеки (DVD).

¹⁷ **Андреев, Х.** Надписът около образът на Иисус Христос Пантократор от църквата в Погановския манастир „Св. Йоан Богослов“. В: *Проблеми на изкуството*, 2012, № 4, с. 15–19.

**НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ КУЛТА КЪМ СВ. ПЕТКА ТЪРНОВСКА,
ОТРАЗЕН В ХРАМОВОТО СТРОИТЕЛСТВО И ИКОНОПИСНОТО
НАСЛЕДСТВО НА БРЕЗНИК И КРАИЩЕНСКОТО
СВЕТОГОРИЕ**

Д-р Десислава Вутова,
*Музей на народните художествени занаяти
и приложните изкуства – гр. Троян*

**OBSERVATIONS ON THE CULT OF ST. PETKA OF TARNOVO,
REFLECTED IN THE TEMPLE CONSTRUCTION AND
ICONOGRAPHIC HERITAGE OF BREZNIK AND „KRAISHTENSKO
SVETOGORIE“**

Desislava Vutova, PhD
*Museum of Folk Arts, Crafts and
Applied Arts – Troyan*

SUMMARY

St. Petka of Tarnovo is a saint who has a special veneration among the Balkan states. Her cult is extremely popular in the region of Breznik and on the territory of Pernik district with the municipalities of Zemen, Kovachevtzi, Tran, Radomir. The present study is an attempt to collect the data on the temples in the region that are dedicated to St. Petka, to trace the image of the saint in the iconographic heritage and the ways of penetration of the cult here. Special attention is paid to the churches built in the period up to the end of the 17th century.

Keywords: *St. Petka of Tarnovo, church, iconography, relics, Breznik*

* * *

Св. Петка Търновска е светица, която се радва на особена почит сред балканските народи. Нейният култ е изключително популярен в района на Брезник и на територията на Краищенското Светогорие, което можем да обособим като територия, включваща административната област Перник

с общините Брезник, Земен, Ковачевци, Трън, Радомир. Настоящото изследване е опит да бъдат събрани данните за храмовете в региона, които са посветени на св. Петка, да се проследи образът на светицата в иконописното наследство и пътищата за проникването на култа тук.

В административно отношение Брезник е община в Област Перник и попада на територията на Трънска духовна околия. Няколко храма в пределите на тази територия носят името на св. Петка – в градовете Трън и Брезник, в селата Долни Романци и Пенкьовци.

Църквата „Св. Петка“ в гр. Трън съществува от средните векове. От нея са запазени само основите, върху които е издигнат сегашният храм, изграден в средата на XIX век. Константин Иречек посещава Трън няколко десетилетия след построяването на църквата „Св. Петка“, когато споменът за старата сграда е бил все още жив. Той я описва по план като манастирската църква „Св. Рангел“. Това дава основание средновековната църква „Св. Петка“ да се причисли към триконхалните църкви, които се изграждат в Горнострумските земи и поречието на Ерма през XIV – XV век. Изказва се предположение, че от старата църква е запазен и пренесен в новата поясът с малки икони¹.

В непосредствена близост до църквата „Св. Петка“ се намира скалният параклис, посветен на светицата. На локалния култ към св. Петка тук своята монография посвещава Галина Вълчинова². Наличието на тези две свети места – църква и скален параклис, свързани с името на св. Петка, прави Трън своеобразен център на този култ. Когато се споменава светицата, обикновено се изтъква, че тя е много почитана в този край, но най-вече в Трън.

Църквата „Св. Петка“ в гр. Брезник също се отнася към периода на Средновековието. Намира се в югоизточната част на града. Старата средновековна сграда достига до наши дни с неколkokратни преизграждания. Вероятно още през средните векове църквата е била разрушавана и изградена наново. Ако се съди по запазените фрагменти от стенописи, които датират от XVII – XVIII век, то преизграждането на църквата е станало през Средновековието. Последното разрушаване се приписва на Кара Феиз. Въз основа на архитектурните данни изграждането ѝ се отнася към XV – XVI век. От този период стенописи не са запазени.

¹ Митова-Джонова, Д. *Археологическите паметници в Пернишки окръг*. София, 1983, с. 167.

² Вълчинова, Г. *Знеполски похвали. Локална религия и идентичност в Западна България*. София, 1999.

Фрагменти от живописиста са запазени от периода XVII – XVIII век³.

Църквата „Св. Петка“ в с. Долни Романци е изградена през средните векове. Представлява еднокорабна, едноапсидна, псевдотриконхална сграда. Северната ѝ стена е вкопана в скат. Над входа е нишата за изображението на патрона на църквата. Изградена е от ломен камък, споен с хоросан. Употребени са и дървени сантрачи. От стенописите са запазени незначителни фрагменти. Въз основа на архитектурните данни и стиловите белези на стенописите Димитрина Митова-Джонова отнася датировката на храма към XV – XVI век⁴. В настоящия момент храмът се реставрира⁵.

Манастирът „Св. Петка“ край с. Пенкьовци е достигнал до наши дни с няколко преизграждания. Най-ранната църква е била малка, еднокорабна, едноапсидна, псевдотриконхална сграда, с полукръгли отвън и отвътре певници и апсида. Била е покрита с полуцилиндричен свод. Входът е бил на западната стена, фланкиран от издадени навън анти. Цялата църква е градена от ломен камък, споен с хоросан. Стените са били изцяло изписани. Вероятно още през Късното средновековие църквата е преизградена. Новопостроеният полуцилиндричен свод е с по-голям диаметър и стъпва само върху част от дебелината на надлъжните стени. Сградата претърпява нови трансформации през 1859 г. Църквата „Св. Петка“ при с. Пенкьовци първоначално е била манастирска. Вероятно още при първото ѝ разрушаване, отнесено не по-късно от XVI век, е възстановена само църквата, а не целият манастир⁶.

Излизаме от пределите на Трънска духовна околия, за да проследим как култът към св. Петка е отразен в храмовото строителство в периода до края на XVII в. на територията на Краищенското Светогорие.

Сред известните църкви с патрон Св. Петка е храмът в с. Радибош. Селото се намира в пределите на Радомирска духовна околия. Църквата „Св. Параскева“ е малка по размери, разширявана е през XIX век. Симеон Мильов отделя внимание на легенда, която свързва изграждането ѝ с управлението на Иван Асен II. Според него тази хипотеза е малко вероятна⁷.

³ Митова-Джонова, Д. *Археологическите паметници...*, с. 32.

⁴ Митова-Джонова, Д. Пак там, с. 71–73.

⁵ Църквата в с. Долни Романци фигурира в публикации с два различни патрона – Св. Петка и Св. Никола. След справка в архивите на Софийска света митрополия се установява, че реалният патрон е Св. Петка.

⁶ Митова-Джонова, Д. *Археологическите паметници...*, с. 134–135.

⁷ Игов, С., Мильов, С. *Радибошки страници*. Перник, 2006, с. 129.

Старата част на храма е малка, псевдоконхална църква, с полукръгли отвън и отвътре певници и апсида. Покрита е с полуцилиндричен свод. Певниците и апсидата имат самостоятелно покритие. Стените на църквата са изписани изцяло. Живописният слой при стенописите на старата църква е нанесен над фин грунд, поставен върху хоросанова мазилка. От стенописите са запазени само фрагменти в олтарното пространство. Димитрина Митова-Джонова конкретизира, че въз основа на архитектурните данни и стиловите особености на стенописите, старата част на църквата може да се отнесе най-късно към края на XVI век.⁸ В книгата „Корпус на стенописите от XVII век в България“ храмът е разгледан, като описаните стенописи са датирани от XVII век⁹.

В района на гр. Перник няколко храма носят името на св. Петка. На територията на Община Перник се намира средновековният храм „Св. Петка“, познат под името Калкаски манастир. Той е новоизграден през 1881 г. Намира се в квартал Калкас на гр. Перник¹⁰.

Църквата „Св. Петка“ в с. Крапец, Пернишко се локализира в м. Врелото, на левия бряг на река Струма, под античната и късноантична крепост Градище. На северния склон на възвишението, извън крепостните стени са намерени останки от малка църква. Стените ѝ са разрушени почти до земята. Асен Василиев е регистрирал църквата в сравнително добро състояние и е заснел плана ѝ. „Църквата „Св. Петка“ е еднокорабна, едноапсидна, с притвор на запад. Входът на наоса е на западната стена, но на притвора, поради характера на терена, той е на северната фасада. Прави впечатление широката полукръгла апсида, изместена малко на юг. Строителната техника и плановото решение разкриват, че църквата „Св. Петка“ датира от Късното средновековие“¹¹.

В Област Перник, община Ковачевци е разположено село Сирищник. Църквата „Света Петка“ се намира в гробището на селото. До наши дни е оцеляла само източната ѝ стена. Предполага се, че постройката е била разрушена още през средните векове. През периода на Българското възрождане е пристроена. Асен Василиев е видял при своето проучване основите на възрожденската църква. Според неговото описание тя е еднокорабна, едноапсидна с удължен кораб, чиято западна стена е полукръгла.

⁸ Митова-Джонова, Д. *Археологическите паметници...*, с. 144–146.

⁹ Кунева, Цв. „Св. Петка“, с. Радибош. В: *Корпус на стенописите от XVII век в България*. София, 2012, с. 196–198.

¹⁰ Иванов, Р., Мильов, С. *Шетба из Пернишко*. София, 2006, с. 85

¹¹ Митова-Джонова, Д. *Археологически паметници в Пернишки...*, с. 165

Църквата е била изписана изцяло отвътре, но от някогашната стенопис е била запазена само тази в апсидата. Живописната техника и колорит имат своя специфика, която разкрива местна живописна школа, според Димитрина Митова-Джонова¹², и се датира от XVI – XVII век. Един късен текст от лявата страна на апсидата гласи: „да се знае кога беше поп Цветко 1762 година“. Отдясно на апсидата се чете: „да се знае кога беше поп Петре 1827 г.“ Тези два надписа свидетелстват, че през периода 1762–1827 г. църквата е била действаща¹³.

За съществуването на други два храма, посветени на св. Петка, информация се съдържа в описа за Кюстендилски санджак от 1570/1573 г. Данните са публикувани от Калина Минчева.

Определянето на местоположението на първия манастир „Света Петка“ на този етап не е възможно. Той е бил в пределите на с. Крепикал. Местоположението на манастира „Св. Петка“ и на селото днес е неизвестно. О. Зироевич разчита селото като Крапец и отбелязва, че над него има руини от църква „Св. Петка“. Според проучванията на Калина Минчева това село днес се намира под водите на яз. „Студена“ в близост до гр. Перник, което изключва възможността то да е част от Дупнишка нахия, тъй като този регион е част от Софийския санджак. Въз основа на запазените исторически сведения, манастирът „Св. Петка“ е включен в описа за Кюстендилски санджак от 1570/73 г. Неговите данъци в размер на 25 акчета са отбелязани към приходите от с. Крепикал в „тимара на Халил“¹⁴.

Вторият манастир „Света Петка“ се намира в с. Враня стена и попада в нахия Сирищник. Той е с неизвестно местоположение. „Село Враня стена се намира на около 35 км западно от гр. Радомир. Единственото сведение за манастира „Св. Петка“ се намира в описа за Кюстендилския санджак от 1570/73 г. Данъкът на обителта в размер от 30 акчета е включен към прихода на с. Вранина стена (дн. Враня стена). Селото и манастирът се намират в „тимара на Курт“¹⁵.

Към представените дотук църкви „Св. Петка“ ще предложи добавянето на още една, тъй като историята на brezнишкия храм е тясно свързана с нея – „Света Петка Стара“ в гр. София.

¹² Митова-Джонова, Д. Пак там, с. 158.

¹³ Василев, А. Църкви и манастири от Западна България. В: *Разкопки и проучвания*, Т. IV, 1950, с. 74.

¹⁴ Минчева, К. Манастирската мрежа в Кюстендилски санджак през XVI в. // *ИИМК*, Т. XVI, Кюстендил, 2008. В.Търново, 2010, с. 146.

¹⁵ Минчева, К. Пак там, с. 154.

За период на изграждане на църквата се посочва времето между 1241 и 1257 г. Духовенството при храма акцентира върху факта, че църквата е посветена на преподобната Параскева, родом от Епиват, живяла през XI век. На южния вход на църквата има надпис: „Старинен храм „Св. Петка“, 1241 г.“ Това означава, че през 1241 г. храмът или е обновен, или е новосъграден върху стари основи в чест пренасяне мощите на преподобна Параскева-Петка на българска територия – в Търново, столицата на тогавашното Българско царство“¹⁶.

Според някои версии храмът е построен като дворцова църква от тогавашния управител на Софийска област севастократор Калоян и е част от по-голям дворцов комплекс. Според други мнения, църквата е била митрополитска от самото си построяване и е била част от митрополитски комплекс, който е бил изграден редом с дворцовия. Предполага се, че храмът е бил разрушен при превземането на София от османските турци през 1386 г., макар че някои изследователи отхвърлят тази възможност като недоказана¹⁷. Сградата претърпява редица трансформации през годините, най-сериозната от които е от 1930 г., когато „Света Петка Стара“ е вградена в новата сграда на Софийската митрополия.

Църквата „Св. Петка Стара“ е един от най-ранните храмове в българските земи, издигнат в чест на светицата по конкретен повод – пренасянето на мощите ѝ в Търново. На духовните връзки с църквата в гр. Брезник ще се спра по-детайлно при разглеждането на художественото наследство на двата храма.

Разгледаните дотук храмове с патрон Св. Петка разкриват голямата почит към светицата, отразена в църковното строителство на Краищенското Светогорие. Църквите датират от периода XIV – XVII век. Датировката на храма в гр. Трън подсказва, че св. Петка е почитана в този край по времето, когато мощите ѝ пребивават в Търново. За активното строителство на църкви в периода XVI – XVII век предпоставките можем да търсим в движението на раклата с мощите на светицата.

Една от основните причини за силното присъствие на светицата в храмовото строителство в Брезнишкия край и Краищенското Светогорие е безспорно движението на раклата с мощите ѝ. Известно е, че след престоя на мощите във Видин, те се отправят към Сърбия. Кога точно става това

¹⁶ **Света Петка. Житие. Чудеса. Молебен канон. Акатист.** Четвърто преработено и допълнено издание, 2009.

¹⁷ **Басва, В.** Православие и местни култове: Свети места, реликви и ритуали в българската столица. В: *Савремена српска фолклористика VI, Зборник радова*. Београд – Тршић, 2019, с. 191–223.

пренасяне, все още е неизвестно на историческата наука. Причината е, че това събитие е обвързано пряко с падането на Видин под османска власт, което все още е спорен момент в българската историография. Това пренасяне става по инициатива на двете замонашили се вдовици на деспот Иван Углеша и на сръбския княз Лазар, а именно Евгения (със светско име Милица) и Евтимия. Двете вдовици, представяйки се пред султан Баязид във Видин и придружавани от двамата Лазарови сина Вълко и Стефан, измолили мощите от него. Първоначално мощите на св. Петка и на св. Теофано били пренесени в дворцовата църква в Крушевац, а в началото на XV век раклата с нетленното тяло на св. Петка е пренесена в Белградската крепост¹⁸.

От Сърбия през 1521 г. мощите на св. Петка са пренесени в Цариград. Според Йордан Алексиев това е станало по главния път: Белград – Смедерево – Равно – Сталак – Ниш – Пирот – Средец – Щипоне – Пловдив – Макроливада – Агатоники – Адрианопол – Аркадиопол – Цурулон – Силиврия – Цариград¹⁹. В този момент мощите на св. Петка преминават през територията, която е обект на настоящото изследване. Известно е, че там, където мощите спират за пренощуване или за почивка, се изграждат храмове в чест на това преминаване. Възможно е мощите да са ношували и във вече изградена църква, посветена на светицата. Досега предположение за пребиваването на мощите в региона е изказал Симеон Мильов за църквата в с. Радибош²⁰. Всяка една от изброените църкви е възможен вариант в нея да са пребивавали мощите или да е изградена по повод преминаването на безценните реликви през самите селища или в близост до тях.

Отзвукът от подобно събитие в духовния живот на региона със сигурност е бил много голям. Храмовото строителство на църкви „Св. Петка“ може да се тълкува като отражение на историческата реалност по пренасянето мощите на светицата в Цариград.

Важен факт, на който обръщам специално внимание е, че няма друго място на Балканския полуостров с толкова голяма концентрация на храмове с патрон Св. Петка. Техният брой се увеличава през следващите векове, особено през XIX век. Строят се нови църкви със същия патрон и се подновяват стари култови места, свързани с името на св. Петка.

¹⁸ Грујић, Р. *Православна српска црква*. Крагујевац, 1989, с. 46–48.

¹⁹ Алексиев, Й. Култът към Света Петка в столичния Търнов. // *Епохи*, V, 1997, № 1–2, с. 273

²⁰ Игов, Ст. Мильов, С. *Радибошки страници ...*, с. 129.

Не е за пренебрегване фактът, че по време на пребиваването на мощите в Търново св. Петка се превръща в небесна закрилница на българите, почитана във всички краища на средновековна България. Славата ѝ на лечителка, покровителка на бедните, защитница на Търновград се разпростира извън пределите на страната. Тази почит несъмнено е била засвидетелствана в ранното храмово строителство на разглеждания регион. Преминаването на мощите оттук засилва тази почит, провокира изграждането на повече храмове, утвърждава вековните традиции в почитането на светицата, които достигат до наши дни.

Един от важните въпроси, свързани с коректното представяне на данните, е дали всички изброени храмове са посветени на св. Петка Търновска. На този въпрос е трудно да се отговори изцяло положително. Възможно е някоя от църквите да е била издигната в чест на великомъчениците Параскева Римлянка или Параскева Иконийска. С течение на времето подобна памет, дори да е имало такава, е заличена в полза на преподобната Параскева Петка Търновска.

Св. Петка присъства по специален начин в иконописното наследство на този регион. С особена художествена стойност се отличава иконостасът и стенописното богатство на храма в Брезник. Тук има няколко изображения на светицата. Ще обърнем внимание на възрожденските образци – две икони и три стенописа. На царския ред, отдясно, до Исус Христос се намира олтарната икона. Св. Петка е представена в допоясно изображение. В дясната ръка държи кръст, в лявата броеница. От двете страни на изображението са поставени надписи. Този вляво гласи: „Дойчин 1818“, а другият вдясно: „Помени гди ставо терзи стафана маргарона“. Най-ценното сведение от двата надписа е годината на създаване на иконата и името Дойчин, който би трябвало да се приема като зографа, изписал това изображение. Специфичният му стил на работа позволява идентификацията на няколко негови икони от храма „Св. Петка Стара“ в София. В софийската църква зографът не е оставил своя подпис, затова присъствието на такъв в брезнишката църква прави иконата изключително ценна.

Друга икона на св. Петка е поставена на иконостаса в притвора на храма. Светицата е представена в допоясно изображение, в лявата ръка държи кръст, в дясната – броеница. Цветовете на забрадката, на мафория и на долната дреха са в светли цветове, които напомнят за одеждите, характерни за образа на Божията Майка. Надписът отляво гласи: „1841, Витан от Романци“.

В храма в гр. Брезник има и два стенописа на св. Петка. Единият е над западния вход. Стенописът е отнесен към 1841 година²¹. Втори стенопис е разположен в северната конха на наоса. Светицата е представена в цял ръст, с дясната ръка благославя, в лявата държи кръст. До нея е изобразена Св. Неделя – светица, която според народните представи е сестра на Св. Петка.

Едно от най-интересните изображения в храма се намира на същата северна стена и представя сцени от житието на Св. великомъченица Параскева. Едната сцена е унищожена в по-голямата си част и от нея се чете само: „*положаи главу*“. Другата е съхранена, с надпис към нея: „*вергоша стаго къ судью*“. Ктиторски надпис към сцените свидетелства, че те са изписани през 1841 г. и са заплатени от фурнаджията Лепоя и съпругата му Бона за душевно спасение. Към надписа е добавено и името Тодор²².

В другия брезнишки храм „Св. Георги“ също има изображение на св. Петка. Светицата е изобразена с тъмни одежди, в двете си ръце държи книга. На заден план се виждат сгради и планински пейзаж. Иконата се намира при една от колоните в храма, не е поставена на иконостаса. В долната част на изображението е поставен ктиторски надпис: „*Дар от сем. д-р Стоян Бунджулови 1948 год*“. От документ, с който се уточняват подробности по изписването на икони за храма, става ясно, че те са дело на Христо Апостолов Фръчковски от Галичник²³.

От района на Брезник ще се спра на още едно изображение на св. Петка. То е от Църногорския манастир „Св. безсребърници Козма и Дамян“ и го откриваме на втория ред на иконостаса. Светицата е изписана в допоясно изображение, държи в дясната си ръка кръст, а в лявата броеница. В долния ляв ъгъл на иконата четем: „*Село Кошарево ктиторъ ристо аначкофъ минка ангелофъ*“. Няколко от малките икони на този ред имат ктиторски надписи с време на изписване – 1881 г. Стилът на всички тези изображения показва, че са дело на един и същ зограф. Вероятно и иконата на св. Петка е рисувана по същото време.

Олтарната икона на св. Петка в трънската църква е изобразена през 1927 г. В долния ляв ъгъл е поставен ктиторски надпис: „*Подарили семейство Милко Иванови 1927*“. Иконата има първи живописен слой, вероятно дело

²¹ **Стойкова, М.** Църква „Св. Петка“, гр. Брезник. В: *Корпус на стенописите от първата половина на XIX век в България*. София, 2018, с. 320.

²² **Стойкова, М.** Църква „Св. Петка“, гр. Брезник, ... с. 326.

²³ Документът ми бе предоставен от Аниела Асенова, за което ѝ изказвам своята голяма благодарност!

на друг зограф от по-ранен период. Асен Василиев е отбелязал това в своето изследване, споделяйки мнението, че иконата е надрисувана и е обезобразена²⁴.

В другия трънски храм „Св. Николай Мирликийски“ св. Петка присъства на стенописно изображение. Представена е в цял ръст, в лявата си ръка държи кръст, с дясната благославя. Изобразена е заедно с друг женски персонаж, вероятно Св. Неделя. Асен Василиев атрибутира стенописите в храма като дело на Аврам Яков от 1877 г.²⁵

Едно от най-интересните изображения на св. Петка, с оглед мястото, където е разположено, е стенопис от Трънския манастир „Св. Архангел Михаил“. Св. Петка откриваме в олтара, на северната стена. Името на светицата е заличено, чете се само надписът в горния ляв ъгъл „ста“. Изображението е допоясно. За изобразяването на св. Петка в олтара обобщение на познатите до този момент случаи прави Димо Чешмеджиев²⁶. Описани са изображения на св. Петка в олтарите на храмове от Охридско. Това е единствената светица жена, която намира място в тази част на храмовото пространство, факт, който ми дава основание да твърдя, че именно св. Петка е изобразена в олтара на Трънския манастир. Това е единственото изображение на св. Петка от олтар до този момент, известно ми от пределите на днешните български земи.

Две икони на св. Петка се съхраняват във фонда на Регионален исторически музей – Перник. През 2008 г. те гостуват в Музея на занаятите в Троян и са част от изложбата „Св. Петка, небесната покровителка на град Троян“. Първата икона е от църквата в с. Радибош (размери 70/47см). Св. Петка е представена в допоясно изображение, в дясната ръка държи кръст, с лявата благославя. Добавен е сребърен обков на нимба, на кръста, който светицата държи, и на дясната ръка. Надписът „Св. пр. м. Петка“ (света преподобна мъченица Петка) издава отново смесването на образите на преподобната Петка Епиватска с другите светици, носещи името Параскева, но загинали мъченически, защитавайки своите християнски убеждения.

Втората икона от фонда на музея в гр. Перник е творба на Филип зограф (размери 67,5/46см). За съжаление е неизвестно от коя църква е иконата.

²⁴ **Василиев, А.** Художествени паметници и майстори образописци из някои селища на Кюстендилско, Трънско и Брезнишко. В: *Комплексни научни експедиции в Западна България*. София, 1961, с. 195.

²⁵ **Василиев, А.** *Български възрожденски майстори*. София, 1965, с. 260.

²⁶ **Чешмеджиев, Д.** *Етюди върху български средновековни култове*. Пловдив, 2019, с. 63.

Това е творба с висока художествена стойност. Св. Петка е представена в допоясно изображение, в дясната ръка държи кръст, с лявата благославя. Златистият нимб и златистата забрадка се допълват с наметало в ярък цвят и типичната за зографа позиция на устните в лека усмивка. Според Мариела Стойкова иконата е създадена приблизително към 1819 година²⁷. Приносът на изследователката е в разчитането на подписа и идентификацията на иконите на този изключителен зограф.

Тук трябва да се подчертае връзката между храмовете в Брезник, София и близкия до Брезник Гигински манастир. И в трите храма се съхраняват икони на зографа Филип. В софийската църква негово дело е иконата на пресв. Богородица Одигитрия, а в Брезник пет от иконите носят неговия характерен почерк. Благодарение на работата на този зограф в Гигинския манастир, където той се подписва в поле на апостолския фриз, могат да бъдат идентифицирани неговите творби в трите храма и иконата на св. Петка от фонда на Регионален исторически музей – Перник.

Олтарната икона на св. Петка от Пенкьовския манастир всъщност представя иконографията на великомъченица Параскева Римлянка. Изображението е допоясно, в дясната си ръка светицата държи кръст, в лявата – блюдо с отсечената си глава. Всички царски икони и тези от втория ред на иконостаса са дело на една и съща зографска четка. Името на зографа е неизвестно.

От разгледаните по-горе църкви трябва да се отбележи наличието на ранен стенопис на св. Петка, открит *в софийския храм „Св. Петка Стара“*. Изображението се намира в наоса, на южната стена, непосредствено пред иконостаса. В храма има и няколко икони на св. Петка, едната от които е дело на зографа Дойчин и представя св. Петка и св. Терапонтий. Специално внимание заслужава надписът при изображението на св. Петка: *„Преподобная мотре нашея Параскеви“*. До този момент не съм срещала икона на светицата от днешните български земи, в която да се използва формулировката „преподобната наша майка Параскева“. Такива са ми познати от територията на днешна Сърбия, където определението „майка“ се среща често при изобразяването на светицата. На територията на Румъния, където светицата е много почитана, определението „майка“ е популярно, но няма данни за използването му в иконописта.

Храмът „Св. Петка Стара“ притежава великолепно колекция от възрожденско църковно изкуство, чудотворна икона на св. Петка Търновска, поставена в резбована дървена рамка, частица от мощите на

²⁷ Стойкова, М. Зограф Филип. В: *Герои. Култове. Светци*. София, 2015, с. 363–364.

свещицата, одежди, подарени от Яш.

Вековните връзки на двата храма – в Брезник и София, продължават и до днес. И в двата храма има частици от мощите на св. Петка. Историята на тези частици е следната. Великият епископ Сионий открива мощите на св. Петка, съхранявани във Видинска митрополия, и с благоговението на тогавашния видински митрополит Дометиан я пренася в Лопушанския манастир, на който по онова време е игумен. През годините епископ Сионий разделя тази частица между няколко храма. През 2010 г. такава е пренесена в Брезник, а през 2014 г. в София.

От направения дотук преглед може да се направи изводът, че св. Петка присъства не само в храмовото строителство, но и в иконописното наследство на разглеждания регион. Често образът ѝ се появява в църкви, на които тя не е патрон. С изключителна важност се открояват изображенията от Трънския манастир и църквата „Св. Петка Стара“ в София. Едно бъдещо проучване на култа към св. Петка в Брезник и Краищенското Светогорие, отразен в народните вярвания, и съставянето на карта с оброците, посветени на свещицата, биха дали пълната картина на начина, по който преподобната майка Параскева присъства в традициите и в духовния живот на този край.

**ВЪПРОСИ КЪМ БИОГРАФИЯТА НА ТРЪНСКИЯ
НАЦИОНАЛЕН ДЕЕЦ ТАКО ПЕЕВ**

проф. д-р Надя Манолова-Николова,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**QUESTIONS REGARDING THE BIOGRAPHY OF THE PUBLIC FIGURE
TAKO PEEV FROM THE TOWN OF TRAN**

Prof. Nadya Manolova-Nikolova, PhD,
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

SUMMARY

The biographical sketches of most of the activists of the national liberation movement in Western Bulgaria in the 19th century, including the public figure Tako Peev from Tran, are mainly based on various memories and descriptions, and in very rare cases also on documents. The use of the Znepole Peev archive, stored in the State Archives – Pernik, allows us to offer several answers to the questions about the year of birth of Tako Peev, about the name Isak, about his education and parliamentary activity.

Keywords: *Tako Peev, Western Bulgaria, national liberation movement, 19th century, General Mosolov, Serbia, Russia*

* * *

Известно е, че биографиите на редица дейци на националното движение през XIX в. от района на Брезнишко и Трънско не са проучвани задълбочено. В много от случаите се използват и се цитират стари издания, ставащо причина да се допускат редица грешки и неточности. Последният пример е поставената наскоро паметна плоча на известния трънски деец за национално освобождение Тако Пеев в родното му село, която е с грешен надпис:

Тако Пеев

1838 – 1926

Родом от с. Ярловци.

Ръководител на движението за освобождение на Трънско и Брезнишко от сръбската окупация в 1878 г. В тая битка влага всичките средства на богатия Пеев род. Народен представител в 3-то и 4-то Велико НС и 7-то и 8-то Обикновено НС¹.

„Аз имам бащино имане, което ще пожертвам за България.“².

Недопустимостта на подобни явления, както и други мои впечатления, са повод да предприема по-сериозно препрочитане на запазените документи за живота на Т. Пеев и да се опитам да поставя за обсъждане няколко важни въпроси към неговата биография³.

Коя е рождената година на Т. Пеев?

За рождена година на Тако Пеев се приема 1838 г. Тази година е посочена в краткото биографично описание на живота на Т. Пеев, за съжаление без посочен автор, в представителния сборник за Трънския край, издаден през 1940 г. Съставянето на сборника е предприето от Софийското Трънско-Знеполско културно-просветно дружество „Руй“, с уредник д-р Радослав Тодоров през 30-те години на XX век. Още в уводните думи към сборника съставителите му поясняват, че не са историци, но със събрания материал правят първа крачка към изясняване миналото на Трънско⁴. Предупреждението от авторите на сборника трябва да се има предвид винаги и следователно критичният подход към неговото съдържание е абсолютно задължителен. На практика обаче книгата се превръща в единственото

¹ Т. Пеев е депутат в VI, VIII и IX ОНС и в IV ВНС. Грешката е допусната още през 1926 г. Вж **В-к „Мир“**, бр. 7935, 10.12.1926 г.

² Инициативата за поставянето на паметната плоча принадлежи на Трънското културно-просветно дружество „Руй“, община Трън, Пъгуващо читалище „Бащино огнище“ и Сдружение „Трън и потомците на Пеевия род“.

³ Настоящият текст има за цел да проблематизира биографията на трънския деец, като внесе повече подробности от тези в моята статия под печат „Тако Пеев – възстановяване на паметта“.

⁴ Сб. Трънски край, 1940, с. 7.

историографско издание за района до 70-те години на XX век, а следващи публикации на тази тема преизползват данните, без да ги проверяват⁵.

В този порядък е необходимо да се посочи, че никакви документи не потвърждават 1838 г. като рождена година на Тако Пеев. През периода 1935–1940 г., когато се събират материалите за сборника, Тако Пеев е вече покойник. Може да се предположи, че рождената година е уточнявана със сина на Тако Пеев – Георги Пеев⁶. Георги Пеев е известна фигура в столичния публичен и стопански живот, проявяващ силен интерес към българската история и към миналото на своя Трънски край. Той обработва пръв запазения архив на фамилията, известен като Знеполски Пеев архив (ЗПА), като го систематизира, разчита и преписва голяма част от него.

Ето защо е логично да се провери какво съдържа по този повод документацията на ЗПА. В същия архив се пази кратък очерк за живота на Тако, в който е отбелязана 1845 г. като негова рождена година. Почеркът от ръкописа е на Георги Пеев. Документът няма дата, но според Здравко Пеев – последния родствен притежател на архива, той е написан преди 1904 г.⁷ Мотивите на Здравко Пеев бяха свързани с факта, че в началото на XX век Тако Пеев подава молба за поборническа пенсия и вероятно затова е направен очеркът. В ръкописа годината 1845 е поправяна – при известно усилие проличават под „45“ последните две цифри 58. Т.е. първоначалната версия е била 1858 г., но тя се е възприела като неточна дата и е поправена решително, с подчертаване, на 1845 г.⁸ В сборника „Трънски край“ обаче, а оттам и във всички последващи издания, е възприета годината 1838 г.⁹ Как се е стигнало до тази корекция и основателна ли е тя?

Една възможна отправна точка за изчисляване годината на раждането на Тако Пеев е възрастта му към 1878 г., когато той се включва активно в борбата срещу сръбската окупация на Трънско, Брезнишко и Пиротско. Това е така, защото от същия период има запазена негова фотогра-

⁵ Изключение е критичното и аналитично изложение на Вълчинова, Г. Знеполски похвали. Локална религия и идентичност в Западна България. София, 1999.

⁶ Георги Таков Пеев (13.04.1878 – 8.09.1940) има редица заслуги за развитието на Трънския край, които остават непроучени досега. Проблематична е датата на раждането му. В Пеевия архив е спомената и 1877 г. **Манолова-Николова, Н.** Знеполски Пеев архив за историята на западно-българските земи. В: **Манолова-Николова, Н., Желева, П.** *Исторически изследвания за Средна Западна България XVI–XIX в.* София, 2014, 130–131.

⁷ ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 55, л. 1.

⁸ ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 55, л. 1.

⁹ За първи път годината 1838 г. е посочена в надгробното слово на директора на трънската гимназия Архангел Цонев при погребението на Т. Пеев, публикувано във в-к „Мир“, бр. 7914 от 16.11.1926 г.; бр. 7935 от 10.12.1926 г.; ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 85.

фия¹⁰, направена в Одрин през 1878 г. През април с.г. Т. Пеев пътува¹¹ до руската военна квартира в Сан Стефано с цел да представи молбите на населението от тези краища да бъдат присъединени към България, и срещу сръбските издевателства. Снимката е от ателието на много известния фотограф Д. Михаилидис и показва млад мъж, с буйна коса и мустачки, с остър поглед и европейско облекло. Може да се предположи, че активните действия на Пеев през 1878/1879 г. за освобождението на Трънско, Брезнишко и Пиротско го характеризират като проникателен, зрял човек и така роднините са приели, че годината на раждането му трябва да бъде изместена по-рано – в 1838 г. Т.е. към 1878 г. той е бил на 40 г.? Реалиите в България са такива, че подобни нагласявани решения са често срещани и не подлежат на порицание. (Вж. Приложение 1)

Издаването на адресни карти за самоличност, в които се отбелязва рождената година на лицето, се предприема в България едва след Първата световна война. Българската адресна карта е въведена през 1920 г. за лица над 15-годишна възраст и с постоянно местоживееене, но само за пробен период¹². Местните общини решават дали да издават такива карти. Едва през 1927 г. (с царски указ № 741 и съответния правилник) са въведени четири вида адресни карти. Така постепенно през 30-те години става все по-належащо да се уточнява рождената дата на отделната личност. Само че през 1926 г. Тако Пеев умира и негова карта за самоличност не е издавана. Така рождената му година е приблизителна, въпреки както и на много други българи от възрожденската епоха. Следователно, моето предположение е, че Тако Пеев е роден най-вероятно през 1845 г., както е в ръкописния „Биографическият очерк“ за Тако Пеев, пазен в ЗПА.

За името Тако

В биографичния очерк от 1940 г. се твърди, че неговото кръщелно име е библейското Исак, но по семейно решение той е наречен Тако¹³. Подобни трансформации в личните имена са често срещани през Възраждането.

¹⁰ ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 113, л. 3–4. Вж. Приложение № 1.

¹¹ Това е третото пътуване на Т. Пеев до руската военна квартира. Вж. **Манолова-Николова, Н.** Преходът между две епохи в Трънско-Брезнишкия край 1877–1879 г. // *Родина*. Списание за българска историческа литература, юли – дек. 1997, кн. III–IV, с. 159–173.

¹² ДВ, бр. 222, 30 дек. 1920; **Гончарова, Г.** Хроники на замогването и модернизацията на Царство България. Историята на Александър Тенев. София, 2021, с. 63.

¹³ Сб. *Трънски край* ..., с. 527.

Достатъчно е да припомним примера на Георги Раковски. В случая обаче няма документално потвърждение на семейното предание. Тако е често срещано име в Югозападна България и е съкратена форма от Христаки/Христо или Костаки¹⁴. Библейският Исак, син на Авраам и Сара, е също често срещано име в Югозападна България и означава „човек, който се смее“¹⁵. Някаква смислова или етимологична връзка между Тако и Исак очевидно няма. Но откъде идва името Исак? Необходими са пояснения, свързани с историята на фамилията, чийто родоначалник е Пея Степанов, дядо на Тако Пеев.

Известно е, че чорбаджи Пея е ктитор на построената по негова инициатива църква на с. Ярловци „Св. Вмк Димитър“ през 1835 г.¹⁶ Името Исак е сред изписаните имена на фамилията на дарителя Пея в олтара на ярловската църква. Списъкът включва следните имена:

„Помяни: Гди·Пея·

Ангелко·йерей·Милтен·

Григория·Антанас·

Гюра·Мияил·Исак·

Митра·Стана·Презвитера·

Бока·Еглика·Перка·Цона·

ОУсопиши Степан Петрия Стоянка

Димитрия Ана Станислав Стана“¹⁷.

(Вж. Приложение 2)

След Пея, на втория ред са изписани имената на брата на Пея Ангелко йерей и неговите наследници: Милтен, на третия ред – Григория, Антанас, и на четвъртия – техните деца Гюра, Мияил, Исак. Децата на първия син на поп Ангелко – Милтен, са Гюра и Мияил. По същата логика би трябвало името Исак да бъде на сина на втория син на поп Ангелко – Гри-

¹⁴ Ковачев, Н. Честотно-етимологичен речник на личните имена. В. Търново, 1995, с. 500.

¹⁵ Ковачев, Н. Пак там, с. 253.

¹⁶ Манолова-Николова, Надя. „Знаю буди кой прави цркву...“ (Църквата „Св. Вмк Димитрий“ на с. Ярловци в Трънския край). В: Манолова-Николова, Н. Желева, П. Исторически изследвания ..., 155–168.

¹⁷ ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 141, л. 2–3. (По необходимост правописът е осъвременен.)

гория¹⁸. Името Тако отсъства.

Вероятно Георги Пеев, занимаващ се с историята на Пеевия род, за който род изграждането на църквата има ключово значение за издигането на фамилията в обществен план, е потърсил обяснение за името Исак сред имената в олтара. Георги Пеев е инициатор за включването на църквата в полезрението на известния изследовател на старото българско изкуство Иван Енчев-Видю¹⁹. Изкуствоведът прави първата научна публикация за църквата и разчита ценния ктиторски надпис в западната част, в нейния притвор. Според надписа църквата е изписана от самоковския зограф Коста Вальов през 1845 г.²⁰ Така 1845 г. се възприема за годината, в която е предприето цялостно изписване на храма, включително и на олтарното пространство. Може би Георги Пеев е предположил, че името Исак е било на детето, което по други съображения (а те не се конкретизират), е прието да се нарича Тако. Затова вероятно първоначално е възприета за рождена година 1845 в биографическия очерк.

През 1997 г., благодарение на работата ми заедно със Здравко Пеев по архива, публикувах неразчетената и неизползвана дотогава, но запазена сметка за строителството на църквата. Данните от сметката, съставена от чорбаджи Пея Степанов, дават категоричното сведение, че църковното изписване е станало още през 1835 г.²¹ Тогава какво е обяснението за надписа от притвора през 1845 година? Според Е. Генова – изследовател на самоковския майстор Костадин Вальов, възможно е през 1845 г. да е изписано само женското отделение с притвора и да са освежени останалите стенописи²². Едва ли, ако през 1835 г. в олтара са били изписани имената от дарителската фамилия – живи и усопши, е имало нужда да бъдат отново изписвани през 1845 г. Следи от два живописни пласта няма. Ето защо по тази логика името Исак от надписа в олтара на църквата не може да се отнесе към Тако Пеев. Роден, по мое мнение около 1845 г., неговото име не би могло да се впише в църковния олтар в с. Ярловци. Исак вероятно е друг негов роднина, с друга съдба.

Моето предположение е, че годината на раждането 1838 г. е избрана от

¹⁸ ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 54, л. 2 /гръб/.

¹⁹ Енчев–Видю, Ив. Църквата в с. Ярловци. // *Известия на Българския археологически институт*, Т. VI, 1930–1931, София, 1932, 296–297.

²⁰ ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 141, л. 5–9.

²¹ Манолова-Николова, Н. „Знаю буди кой ...“, с. 159, 168.

²² Генова, Ел. *Второто поколение зографи от Самоковската живописна школа. Димитър Христов Зограф. Йоан Николов Иконописец. Костадин Петрович Вальов*. София, 2015, 201–202.

роднините на Тако Пеев по две съображения:

– Като придаваща на Т. Пеев по-солидна 40-годишна възраст през 1878 г.

– Като по-ранна от изписването на църквата, възприето от изкустводеа Ив. Енчев- Видю през 1845 г., именно за да може името на Тако да се включи в списъка на роднините-дарители в най-святото място – олтара на църквата в с. Ярловци, и символно да го присъедини към благородния жест на фамилията.

Какво образование получава Т. Пеев?

Според семейното предание чорбаджи Пея е настоявал внукът му да получи добро образование. Изчислявайки приблизително кога е започнало обучението на Тако (към 7-8 годишна възраст), това би трябвало да е в началото на 50-те години на века. Можем само да предполагаме, че първоначално то е в стила на килийното училище, каквото със сигурност е имало²³.

Към средата на XIX век Пея Степанов се премества да живее в град Трън, естествено заедно със семейството си²⁴. Тук се изявява като активен общественик, ангажиран със строителството на църквата „Св. Петка“, на която е един от ктиторите. През 1852 г. той е определен за митрополитски векил, представител на Нишавския митрополит за Трънско²⁵. Оттогава поддържа редовна кореспонденция с Пиротската митрополия и вероятно връзките му с образовани българи чрез църковната мрежа се разширяват.

Показателно в това отношение е писмо до Пея от духовник Дионисий Хилендарец, работещ в митрополията на Пловдив и в местното славянско училище. Писмото е от 1 май 1855 г. и свидетелства за постоянна кореспонденция между Пея и Дионисий, родом от Трън. Доказва още желанието на Пея да реорганизира училището в Трън и готовността на духовник

²³ Самият П. Степанов, според семейно предание, е обучаван от килиен учител и бил много добър в търговията.

²⁴ **ДА-Перник**, ф. 349к, оп. 1, а.е. 143, л. 5–9. Според Г. Пеев фамилната къща в Трън е построена през 1842 г. Семейството не се е преместило в града тогава, тъй като в документ-прошение от 5 октомври 1843 г. на знеполски първенци до Софийския Есим бег с оплакване от трънския кадия, П. Степанов се е подписал като чорбаджия на с. Ярловци. Документът се цитира по Сб. Трънски край, с. 262–263. През 1845 г. П. Степанов, заедно с брат му са изписани като ктитори в селската църква.

²⁵ **Манолова-Николова, Н. Желева, П.** *Исторически изследвания за ...*, 147–148.

Дионисий да изпрати подходящ учител за там:

„[...] А Вы като пръв Господар имате по-голяма длъжност и за училището и за учител да предстоите, что да можете да турите селото [Трън – б.м.] на добър ряд да ни не осмиват другыте села, и да не пребиваме в такава тъмност, че е пред Бога грешно и от людие срамно да немаме училище и да остоят децата ни диваци, каквото ся били нашити дедове и баби. Ще ся надявам, че ще ми върнете ответ за да ми известите по добре за всичко в отечеството ни и че сте нарядили училището добре за да ви пратим учител. [...]”²⁶

Стремежът на Пея и неговите планове за по-добро училище в Трън не се реализират. Защо, не става ясно, но вероятно консервативността на членовете на местната община е била основната причина. Може би тези намерения на Пея в по-късни времена са тълкувани от близките на Тако като идея да бъде пратен в далечната имперска столица, за да учи в Робърт колеж²⁷. За това твърдение няма никакви доказателства.

Килийното обучение на Тако обаче е било продължено. Семейното предание твърди, че оставайки тук като „едничък“ син на Гиго Пеев, той бил пратен да завърши „медресето“, тогавашното турско училище²⁸. Това е твърде необичайно, като се има предвид, че медресетата са османски богословски учебни заведения²⁹. През XIX век те остават свързани с религиозното обучение на мюсюлманите и е трудно да си представим, че християнското, патриотично семейство на младежа Тако може да приеме такава стъпка.

И все пак. В Османската империя се извършват значими промени в образованието, при което след реформения документ Хатихумаюн от 1856 г. се лансира идеята за включване на немюсюлманите в училищата рюждие. Смята се, че основна задача на рюждиетата е да дадат познания върху официалния език на Османската империя. Това е задължение на всеки султански поданик независимо от религиозната му принадлежност, ето защо се решава в рюждиетата да се приемат и немюсюлмани. Поради спорове в дълъг период от време не се създава правилник, с който да се регулира приемането им. Как да се организира обучението е въпрос, обсъждан от местните градски съвети, сред които са Пирот, София, и др., като са изказани различни мнения. Приема се, че в рюждиетата ще се

²⁶ Манолова-Николова, Н. Непознатият Дионисий Хилендарец от Трън. В: Манолова-Николова, Н., Желева, П. *Исторически изследвания ...*, 195–196.

²⁷ Сб. *Трънски край...*, с. 528.

²⁸ Пак там, с. 528.

²⁹ Събев, О. *Османски училища в българските земи XV–XVIII век*. София, 2001, с. 52.

обучават християни и мюсюлмани, като само по техническите науки ще имат общо преподаване на османотурски език. Програмата на училищата рюджие е публикувана във в-к „Турция“³⁰. Макар по места приемането на немюсюлмани в такива смесени рюждиета да е пропагандирано и вероятно се е случвало, в края на краищата след дълги дискусии Високата порта със Закона за образованието от 1869 г. категорично отхвърля тази възможност³¹.

Проучванията по темата, засега твърде оскъдни, не дават поименна информация за обучавани момчета християни в училищата рюджие. При все това, такива отделни случаи е имало с младежи на възраст 13–15 години, приемани най-вече с цел да се усвои османотурския административен език. Ако приемем, че Тако е посещавал такова училище, то това би било възможно в градовете, с които Трън е свързан икономически и административно: Ниш, Пирот, София или в Самоков. В София рюджие е открито през 1858 г., а в Самоков и Ниш – през 60-те години на века. Предположението може да се отнесе за София след 1858 г., през 60-те години на века, ако приемем, че Т. Пеев е роден през 1845 г. Възможно е да е правил постъпки в държавното училище (рюджие), за да разшири своя кръгзор и да се справя с фамилните търговски дела³². В семейното предание е останал споменът за учение в медресе, защото рюждията са създавани там, където вече има училищни сгради на мектеби и медресета³³.

Предположението ми за София, където Т. Пеев може да е учил, е още във връзка с последвалите събития в неговия личен живот и в този на гр. Трън. В архива са запазени документи за търговската му дейност именно от началото на 70-те години. Документите сочат, че след смъртта на Пея Степанов през 1869 г. Тако се включва активно в семейната търговия, вероятно заедно с баща си, каквато е тяхната практика. За съжаление голямо наводнение от р. Ерма през март 1871 г. нанася значителни щети и вероятно тогава са загубени много от търговските им книжа. Запазените писма между Петър Николин от Пирот и Тако Пеев доказват търговия с колониални стоки, кафе, захар, пипер, оцет, пътуване до Белградския панаир и др.³⁴

³⁰ в-к „Турция“, II, N 45, 14 май 1866.

³¹ Dobreva, M. The Urban Network of Rüşdiyyes in the Balkans and in Anatolia in the 1840s – 1870s. // *Études balkaniques* (Sofia) 2022, N 3, 361–416.

³² Това личи от цялостната му дейност – търговска, обществена и др.

³³ Dobreva, M. The Urban Network of Rüşdiyyes in the Balkans and in Anatolia in the 1840s – 1870s. // *Études balkaniques* (Sofia) 2022, N 3, p. 370.

³⁴ ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 63, л. 1–4, 9, 12.

Същевременно, тъкмо от това време, посочените писма съдържат сведения за редовно получавани пратки за Тако Пеев и трънската община с български вестници, излизали в Цариград: „Право“, „Турция“, „Македония“ и осем броя на сп. „Читалище“³⁵. Абонирането е извършвано чрез канцеларията на Пиротската митрополия и без съмнение основна роля е имал тогавашният първи български митрополит в Пирот – Партений Нишавски³⁶. Заедно с това в Трън се открива първото светско училище с учител Георги Неделев.

Според биографичния очерк в сборника „Трънски край“, покрай търговските си дела в София, Т. Пеев се запознава с по-будни учители, начело с Христо Ковачев. Искал от тогавашния главен учител в София някой деен младеж за учител в Трън и му бил препоръчан именно Г. Неделев. Доведен бил в града със средства на Т. Пеев³⁷. В архива на Пееви е запазена (смятана за най-ранна) снимка на младия Тако в бяло народно облекло с фес на главата, на видима възраст около 15–20 години. Върху нейния гръб има посвещение без дата, с почерка на Т. Пеев: „В знак на приятелство, подарявам на Г. Неделев“. Отдолу с молив, очевидно по-късно, пак с неговия почерк: „Първа фотография в София“³⁸. Ако приемем, че е роден през 1845 г., снимката се датира приблизително през 1860 г. или 1865 г. Все години, в които той би могъл да учи и да се запознае с Г. Неделев в София. Не можем обаче изцяло да се основаваме на по-късния надпис, че фотографията е направена в София. Известно е обстоятелството, че в София до Освобождението няма фотографско ателие. Анализ на фотографията е възможен в бъдеще.

Какви са връзките със софийските учители?

Довеждането на Г. Неделев в началото на март 1871 г. за учител в Трън наистина води до голяма промяна в живота на градчето. Сведенията са много оскъдни за него и дейността му. В сборник „Трънски край“ той е определен за панагюрец, но в посочени грешки се уточнява, че бил от Копривщица³⁹. Няма потвърждение на двете версии, тъй като в историята на двете селища не се открива човек с такова име. Според сборник „Трън-

³⁵ ДА–Перник, Пак там, л. 9, 12, 17.

³⁶ Манолова-Николова, Н. Партений Зографски, Поленински и Нишавски (биографични бележки). В: Биографични очерци, Т. 1. София, 2021, 26–27.

³⁷ Сб. *Трънски край...*, с. 528.

³⁸ ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 111, л. 1–2.

³⁹ Сб. *Трънски край...*, с. 528, 610.

ски край“ софийският главен учител Ковачев е съдействал за неговото идване в градчето.

Главен учител в София към 1871 г. е бил Христо Стоянов, а не Христо Ковачев⁴⁰. Ковачев (1845–1911) е един от най-дейните членове и секретар на софийския революционен комитет, създаден от Левски⁴¹. Арестуван по показанията на Димитър Общи и други членове на комитетската мрежа през декември 1872 г., той е осъден на заточение в Диарбекир. Освободен след подписването на Санстефанския мир, той се завръща в София. Заема различни административни длъжности, но остава встрани от политическите пристрастия в новоосвободена България⁴².

В книгата на Тако Пеев след Освобождението има доста писма и визитни картички на хора, с които той е поддържал приятелски отношения, някои и по повод предосвободенски събития. Но конкретни документи за връзки със Стоянов или с Ковачев няма. Моето предположение е, че по-скоро трънчани са се свързали с главния софийски учител Христо Стоянов, който заедно с общинарите е препоръчал Г. Неделев за учител в Трън⁴³. Основната заслуга на Неделев е въвеждането на взаимоучителната метода, с която е заменено старото килийно преподаване. Поредица от споменавания на неговото име в документи от Пеевия архив доказват, че въпреки някои прекъсвания Неделев остава в Трън до Освобождението.

Твърдението за връзка между Т. Пеев и Хр. Ковачев е използвано, за да се предложи версията, че под неговото влияние е създаден революционен комитет в Трън, по-скоро в с. Власина, заедно с още местни дейци: Г. Неделев, Димо Петричев, Григория Кокин, Гюро Байкушев и др. Така се нагласява и мнението, че Левски идвал за една нощ в Трън, а Димитър Шишков няколко пъти се срещал с Т. Пеев⁴⁴. Засега няма никакви доказателства за пътуване на Левски до Трън, а Д. Шишков вероятно е сбърканото име на Д. Общи, за когото също няма преки сведения.

Пенка Желева изследва въпроса за присъствието на Левски в района, имайки предвид както силно разпространените предания, така и други свидетелства. Авторката посочва, че в Пирот е създаден революционен комитет преди юли 1871 г. – според запазените писма на Левски от юли и септември с.г. до Данаил Попов. Допуска, че е възможно Димитър Общи

⁴⁰ ЦДА, ф. 111к, оп. 1 (ХристоТодоринов Стоянов), а.е. 123, л. 4, 8.

⁴¹ Митев, Пл. Софийският даскал Христо Ковачев. В: *Биографични очерци*, Т. 1. София, 2021, 42–69.

⁴² Митев, Пл. Пак там, с. 62.

⁴³ ЦДА, ф. 111к, оп. 1, а.е. 42, л. 2.

⁴⁴ Сб. *Трънски край...*, с. 528.

(при обиколката му с Левски в края 1871 г. в Софийско) да е посетил Трънско и да е иницирал създаването на Трънския-Власински комитет. В него влизали: Гиго Пеев, Григорий Кокин, Гюро Байкушев, отец Саватий, игумен на трънския манастир „Св. Арх. Михаил“, където се организира комитетът. Според бележките на един от местните дейци на националното движение Димо Петричев, през пролетта на 1872 г. Д. Общи посещава за трети път Трън и поставя задачата да се разшири комитетската мрежа към Враня, Лесковац и Пиротско. Провалът в организацията през есента на с.г. довел до унищожаване на документите и разпиляване членовете на организацията⁴⁵.

Как точно са се развили събитията, без документи е трудно да се установи. В публикувания наскоро сборник с показанията на арестуваните по Арабаконашката афера, подобни признания Д. Общи не прави⁴⁶. Може да се предположи, че комитетските вълнения в Трънско са свързани по-скоро с организацията в Пирот. Очевидно е обаче, че в началото на 70-те години в Трън и района се оформя група от активни хора – част от тях млади, с идеи за напредък в църковното движение⁴⁷, промяна в образованието, с жив интерес към общобългарските дела и възможностите за радикална политическа промяна. Постоянна е връзката с Пирот, с митрополитите Партений Нишавски и по-късно с Евстатий Пелагонийски⁴⁸, което предполага познаване на тайните бунтовни замисли в града, а също и в София.

В кои парламенти е избран Т. Пеев след Освобождението?

Отговорът на въпроса изисква много добро познаване на създалия се политически климат в България и в Трънския район след Освобождението. Ако за политическите борби в национален план в края на XIX век има вече много и разнообразни изследвания, то за това как те са се отразявали в Трънско, не знаем почти нищо.

⁴⁵ Желева, П. Делото на Левски в Средна Западна България (Пернишко, Брезнишко, Трънско, Пиротско и Радомирско). В: Манолова-Николова, Н., Желева, П. *Исторически изследвания за ...*, 253–256.

⁴⁶ Сб. *Левски пред съда на Портата*. Процесът в София (1872–1873) в османотурски, дипломатически и домашни извори. Ново допълнено и преработено издание. София, 2020, 118–123.

⁴⁷ Манолова-Николова, Н. За митрополит Евстатий Нишавски (Пелагонийски), 1874–1878 г. В: *Кракра 1*, София, 2020, 178–179.

⁴⁸ Манолова-Николова, Н. Митрополит Евстатий Пелагонийски – биографични бележки. // *Годишник на РИМ – Пазарджик*. Т. 10, Пазарджик, 2019, 24–26.

Натрупал административен и обществен опит в годините на съпротивата срещу сръбската окупация и в първите години след Освобождението, Тако Пеев постепенно навлиза в политическия живот на нова България. В това отношение той следва примера на своите предци – чорбаджи Пея Степанов и на баща си Гиго Пеев, участници в църковното движение в Трънско⁴⁹. Първоначално е ориентиран към либералните политически среди. Кога точно се присъединява към умерено-консервативното политическо течение, не може да се установи. Като се има предвид търговското съсловие, което представлява, това е приемливата му кауза.

Един от първите народни представители от Трънския район е Атанас Насалевски, участвал във II ВНС през 1881 г. в Свищов (за пълномощията на княз Александър I Батенберг)⁵⁰. През 80-те години избраните депутати от граничния район основно са членове на Народнолибералната партия. Доста голяма е групата им от Трънско в III ВНС, избрало за български княз Фердинанд. Сред тях Захарий Байкушев е включен в делегацията за поднасяне акта за избора на Фердинанд⁵¹. Атанас Насалевски, Захарий Байкушев, Златко Радойков, Симо Гигов, Гога Кръстев в V ОНС представляват Трънско, Брезнишко и Царибродско⁵². Организацията на изборите за VI ОНС през 1890 г. е оставена на местните партийни ръководства. Както отбелязва М. Палангурски, техните отношения са сложен лабиринт от махленски, роднински, стопански и др. връзки. В Трън се появяват две бюра на стамболовистката партия – едното, на вече избирания депутат Ат. Насалевски и друго, на Т. Пеев. Борбата помежду им е ожесточена. Окръжният управител дава сведение, че три седмици преди изборите продължават да съществуват две правителствени фракции и не се знае коя ще надделее⁵³. Побеждава групата на Пеев, който е избран за депутат в VI ОНС, вписан от Консервативната – Народната партия⁵⁴.

За съжаление, не само политическият, но и стопанският живот в Трън и региона след Освобождението не са проучвани, поради това е трудно да се определи кой каква кауза в детайли е защитавал. Може да се предположи, че активната стопанска политика на Ст. Стамболов е привличала съмишленици от консерваторите, с оглед на перспективите пред трънската

⁴⁹ Биографията и дейността на Григор (Гига) Пеев остава непроучена досега.

⁵⁰ Атанасов, Сл. *Насалевци*. София, 1987, 116–117.

⁵¹ *Алманах на Българската конституция*. София, 1911, с. 663.

⁵² Палангурски, М. *Избори по стамболовисти (1887–1894)*. В. Търново, 2008, с. 98, 102.

⁵³ Палангурски, М. *Избори по*, с. 120.

⁵⁴ Палангурски, М. Пак там, с. 150.

икономика. Тако Пеев е избран и в кратко съществуващото IV ВНС през май 1893 г.⁵⁵

Политическите битки през 1894 г. водят до свалянето на Стамболовисткото правителство и нови избори. През есента на с.г. опозиционната Народна партия побеждава в VIII ОНС. Тако Пеев е избран за депутат от Трън от НП, вписан като търговец⁵⁶. През пролетта на 1895 г. Тако Пеев е избран за касиер на Земеделската каса в Трън. Според вестник „Ерма“ той е трябвало да се откаже от депутатския си мандат⁵⁷. От този период в неговия живот няма запазени документи.

През 90-те години на века НП се консолидира и успява да изведе България от кризата, с избора на княз Фердинанд. В изборите за IX ОНС през 1896 г. в Трън отново побеждава листата на НП и депутати стават: Васа Моински – земеделец от Цариброд, Григор Начович – търговец от Трън, и Т. Пеев – също търговец от Трън⁵⁸. Какви са били конкретно политическите убеждения на Т. Пеев, е трудно са се установи, но най-вероятно той се е движел в общото политическо русло на Народната партия. Поддържа връзки с дейци от националното движение като: Иван Т. Драсов, Илия Цанов, Петко Каравелов, с плевенския опълченец Иван Доков, редактора на в-к „Напредък“ Г. А. Кърджиев⁵⁹ и др. Кога и при какви обстоятелства са създавани тези дружески отношения, остава неизвестно.

През 90-те години на века все по-активно в местния обществен живот се включва синът на Тако Пеев – Георги Пеев⁶⁰. Същевременно, по неясни причини Тако Пеев се отказва от активно участие в политическия живот. Вероятно силно отражение върху неговата стопанско-търговска дейност е имала кризата в края на века, съпроводена с немалко политически трусове и смъртта на баща му. През 1902 г. той подава прошение до председателя на XII ОНС за отпускане на поборническа пенсия. В мотивите посочва разстроено си материално положение и търговия. В тази връзка са събрани документи, които потвърждават значимия му принос в опазването на Трънския и Брезнишкия край за България⁶¹. С искрена подкрепа проф. Марин Дринов изпраща до него и до Народното събрание своите спомени

⁵⁵ IV Велико народно събрание – Уикипедия (wikipedia.org). Посетена 13.02.2022. Вж. Приложение № 2.

⁵⁶ Палангурски, М. *По българските парламентарни избори (1894–1913)*. В. Търново, 2011, с. 38.

⁵⁷ В-к „Ерма“, бр. 8, 16 апр. 1895 г., с. 2.

⁵⁸ Палангурски, М. *По българските ...*, с. 67, 76, 78.

⁵⁹ ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 61, л. 30, 31, 33–35; а.е. 68, л. 36.

⁶⁰ ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 75, 76.

⁶¹ ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 57, л. 6–7.

за Освобождението и поддържа молбата на Пеев⁶². Създава се преписка по неговото искане, която напълно потвърждава думите му, че не е използвал други средства освен своите за пътуванията си до Сан Стефано, при принудителната си емиграция в София и за всички действия, предприети от него в полза на освобождението на района⁶³. Решението за отпускане на такава пенсия се проточва във времето⁶⁴. Подава няколко пъти прошения през 1911, 1920 и 1924 г., но без резултат. Причините за това са финансови, а може би и политически. Не помага и обстоятелството, че неговият син Георги Т. Пеев става депутат в V ВНС от НП и е известна личност в столичния интелектуален хайлайф. През 1920 г., когато се честват 50 години от издаването на фермана за Българската екзархия⁶⁵, Тако Пеев получава признание за делото си, но въпросът за поборническата пенсия остава открит⁶⁶.

Сигурно обаче никога не му е липсвала любовта на неговото голямо семейство. Женен е за Тона Такова Пеева вероятно към 1876–1877 г. Първият им син Георги Пеев, известен със своята публицистична и обществено-политическа дейност, се ражда на 13 април 1878 г. Следва още един син – Драгоман, и дъщерите: Райна, Марийка, Зорка, Богинка, Емилия и И/Еглика. Жена му умира сравнително рано през 1903 г. и той остава вдовец до края на дните си. Запазените негови снимки с децата, внуците и правнуците му говорят достатъчно за хармонията в отношенията им⁶⁷.

След дълго и тежко боледуване Тако Пеев умира на 16 ноември 1926 г. Погребан е в гробището на гр. Трън, в близост до църквата „Св. Петка“, строена с активното съдействие на неговия дядо чорбаджи Пея Степанов. Надгробно слово произнася директорът на гимназията Архангел Л. Цонев, в което изтъква заслугите му и подчертава, че Тако Пеев умира беден, оставяйки на синовете си завещанието с труд и чест да прекарат живота си⁶⁸. Името му не е забравено. Всяка година на празника на Св. Св. Кирил и Методий се организира шествие от Трън до граничното с. Стрезимировци, където с участието на бежанците, прокудени от останалите в Сърбия трънски села, се провежда траурно тържество. Шествието

⁶² ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 67, л. 19–28; ЦДА, ф. 135к, оп. 2, а.е. 166.

⁶³ ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 57, л. 4.

⁶⁴ ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 57, л. 3.

⁶⁵ В-к „Мир“, бр. 9586, 25.06.1932 г.

⁶⁶ ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 57, л. 1–8.

⁶⁷ ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 116, 122, 141, 143 и др.

⁶⁸ В-к „Мир“, бр. 7914, 16.11.1926 г.; бр. 7935, 10.12.1926 г.; ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 85.

задължително се спира на гроба на Тако Пеев, за да се положат венци. През 1932 г. в траурното шествие взима участие и ген. Мосолов, свидетел и участник в освобождението на Трън през 1879 г.⁶⁹

* * *

Примерът с биографията на Т. Пеев, волните допускания за дата на раждане, лично име, образование, парламентарна работа, показва, че при анализиране на документи, факти и обстоятелства те трябва да бъдат коригирани. Така стои въпросът още с редица други събития и личности от историята на Западна България, за която домашните писмени документи са малко, но дори и да ги има, почти не се вземат предвид.

⁶⁹ В-к „Мир“, бр. 9586, 25.06.1932 г.; ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 85.

**ЗА ЖИВОТА И ДЕЛОТО НА ЕДИН ЗНЕПОЛСКИ АРХИЕРЕЙ –
АРХИМАНДРИТ МИСАИЛ БАЙКУШЕВ***

гл.ас. д-р Мария Полимирова
Център за славяно-византийски проучвания
„Проф. Иван Дуйчев“ при СУ „Св. Климент Охридски“.

**THE LIFE AND WORK OF AN ARCHBISHOP
OF ZNEPOLE – ARCHIMANDRITE MISAIL BAIKUSHEV**

Assist. Prof. Maria Polimirova, PhD
Centre for Slavo-Byzantine Studies “Prof. Ivan Duichev”,
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

SUMMARY

The purpose of this scientific announcement is to present lesser-known facts from the life of one of the most significant spiritual personalities from Znepolie – Archimandrite Misail Baykushev, founder and donor of the Mislovshitsa Monastery and the church „St. Petka“ in Tran. We are trying to trace and verify the sources of information about some obscure moments of his life related to his stay in Serbian monasteries, Montenegro and Russia. Our focus is on the dating of his photograph, as well as specifying the exact year of his death, which we are currently revising based on a find during a field expedition – the tombstone of Archimandrite Misail, discovered in the churchyard of „St. Petka“ in Tran.

Keywords: Archimandrite Misail Baykushev, Mislovshitsa Monastery, „St. Petka“ church, Tran town, Znepole

* * *

Мисаил Байкушев е една интересна и интригуваща възрожденска личност от Западна България, чийто жизнен път, започва в края на XVIII в. (1783 г.) и завършва почти след един век в град Трън. Духовник с много имена – архимандрит Мисаил Цветкович Байкушев или архимандрит

Мелхиседек, пътувал из Балканите и Русия, учил и преподавал, служил на Бога и градил манастири в родния си край. Сведения за него предоставя свещеник Светослав Йорданов през 1935 г., които след това са включени в Трънския сборник от 1940 г. В сборника са публикувани материали за дейността на архимандрит Мисаил като духовник и дарител в Брезнишко и Трънско, както и негова стара фотография¹. Накратко, за Мисаил Цветкович е известно, че започнал да учи кожухарски занаят в Самоков, но оттам заминал за Света гора и пребивавал известно време в руския манастир „Св. Пантелеймон“, откъдето пък бил изпратен да се образова в Киевското духовно училище. След това се оказал в Черна гора и в Цетинския манастир, където обучавал черногорския престолонаследник Раде Томов². Посещавал Русия, учителствал в Сараево и бил замонашен в Дечани. През 30-те години на XIX в., след дълги балкански лутания, архимандрит Мисаил Байкушев се завърнал в родния Трънски край и въздигнал два манастира, две църкви и училища³.

Първоначално той отишъл в запустелия Трънски манастир „Св. Архангели“, а след това в Мисловщичкия манастир „Успение Богородично“ край село Мисловщица (дн. Велиновски манастир край с. Велиново), като възобновил и двата със собствени средства. Мисаил Байкушев построил отново църквите, нови манастирски сгради и училища към тях.

През 1921 г. Кръстю Миятев проучва Мисловщичкия манастир, дава описание и план на църквата, отбелязва, че е варосана в бяло, включително и надписът над входа ѝ и затова не може да се прочете⁴. В същия

¹ **Свещ. Йорданов**, Св. Стогодишнината на храма „Св. Великомъченик Димитрий“ в с. Ярловци, Трънска околия. 1835–1935. София: Т.Т. Драгиев, с. 27–30. **Тодоров**, Р. Трънски край. Принос към изучаването на западните български краища. Сборник. София: Одеон, 1940, с. 197, 200–204, 517–520, 582.

² Радивой (Раде) Томов (1813–1851) е племенник на княз Петър I Петрович Негош и след неговата смърт през 1830 г. става владетел и владика на Черна гора с името Петър II Петрович Негош. Той е най-известният черногорски поет, автор на прочутата национална поема „Горски венец“ (1847). За Черна гора и Петър II Негош вж.: **Манчев**, Кр. *История на Балканските народи*. Т. 1. (1352–1878). София, 2006, с. 297–302; **Zlatar**, Zd. Njegoš. In: *The Poetics of Slavdom: The Mythopoeic Foundations of Yugoslavia*. Bern: Peter Lang, 2007, p. 451–452, 465–467; **Библиографија посебних издања о Његошу**. В: *Славословје*. Електронски часопис за книжевност, култура и умјетност: <http://slovoslovlje.blogspot.com/2015/08/18512013.html> (28.10.2022); **Шешкен**, А. Петър II Петрович Негош. В: *SESDiva*: <https://sesdiva.eu/virtualni-stai/vazrazhdane-slaviani/item/144-petar-ii-petrovic-njegosh> (28.10.2022).

³ **Тодоров**, Р. Трънски край. Сборник, 1940, с. 517–520.

⁴ **Миятев**, Кр. Приноси към средновековната история на българските земи. // *Годишник на Народния музей за 1921 г.* София, 1922, с. 280–281.

сборник Андрей Грабар описва състоянието на стенописите в църквата на манастира⁵. В Трънския сборник от 1940 г. също има описания на манастира и е публикувана актуална фотография, на която всички сгради са белосани, но не се споменава надписът над входа на църквата⁶. През 1980–1981 г. специалисти от Националния институт за паметниците на културата проучват Мисловщичкия манастир и публикуват статия за него⁷. В началото на нашия век Николай Илиев посвещава на Мисловщичкия манастир свое краеведско проучване⁸. През 2012 г. Майя Захариева публикува статия в сп. „Проблеми на изкуството“ с изчерпателна библиография за историята на манастира и актуална информация за оцелелите стенописи в църквата⁹. Каменният надпис е разчетен от Асен Василиев през 1957–1958 г. по време на комплексна научна експедиция, проведена в Брезнишко и Трънско. Надписът е необичайно красив, калиграфски изпълнен с лигатурно писмо и гласи: *СН СТИ БГЖСТВЕН ХРАМЪ ПОНОВНСЕ МЕЛХНСЕДЕКОМЪ ЕРОМОНАХОМ. ОТ ТРНЪ БА-ЕКУШЕВЪ И ДНОННСИМЪ ЕРОМОНАХОМЪ*¹⁰. На каменния надпис не е отбелязана година. Тя е известна от друг ктиторски надпис върху икона „Успение Богородично“, зографисана от Никола Янакиев през 1856 година за иконостаса на Трънската църква. В долната дясна част на иконата е изобразен архимандрит Мисаил като ктитор на две църкви – „Св. Параскева“ в Трън и „Успение Богородично“ в Мисловщичкия манастир. Нанесени са и датирани надписи за построяването на Трънската църква през 1853 г. и възобновяването на Мисловщичкия манастир през 1830 г.¹¹

⁵ **Грабар**, Ан. Няколко средновековни паметници из Западна България. // *Годишник на Народния музей за 1921*. София, 1922, с. 289.

⁶ **Тодоров**, Р. *Трънски край...*, с. 210–211.

⁷ **Димитрова**, Д., **Ганева**, З., **Каменова**, Д. Мисловщички манастир (принос към изучаването на софийските манастири). // *Изкуство*, 6, 1981, с. 18–23.

⁸ **Илиев**, Н. *Мисловщичкият манастир „Св. Богородица“*. София, 2001.

⁹ **Захариева**, М. Към историята на Мисловщичкия манастир „Успение Богородично“ и неговите стенописи. // *Проблеми на изкуството*, 1, 2012, с. 23–31.

¹⁰ **Василиев**, А. Художествени паметници и майстори образопоисци из някои селища на Кюстендилско, Трънско и Брезнишко. В: *Комплексни научни експедиции в Западна България: Брезнишко – Трънско – Кюстендилско през 1957–58 г. Доклади и материали*. София, 1961, с. 193.

¹¹ Николай Илиев поставя под съмнение отбелязаната на иконата 1830 г. за възобновяването на Мисловщичкия манастир. Според него годината би трябвало да е 1837. Той се позовава на надпис от напречна греда, открита в манастира, и на Протокол от 1837 г. с описание на имуществото на манастира, което се предава на архимандрит Мисаил Байкушев: **Илиев**, Н. *Мисловщичкият манастир „Св. Богородица“*. София, 2001, с. 192. В своите проучвания Надя Манолова също приема, че архимандрит Мисаил се установява в манастира и го обновява през 1837 г., виж: Манолова-Николова, Н., Желева, П. Исторически изследвания за Средна Западна България XV–XIX в. София: УИ

Иконата и надписите са публикувани първоначално в Трънски сборник¹². Цялата ктиторска композиция е представена подробно от Асен Василиев през 1960 г. в неговата монография, посветена на ктиторските портрети в България¹³.

Архимандрит Мисаил Байкушев е духовник с активна обществена позиция и реален принос за духовното въздигане на Трънския край. Той е посрещнат в родния си град с надежда и очаквания. За това свидетелства писмото на пиротския владика от 1834 г. до знеполските първенци, в което ги уведомява, че им изпраща архимандрит българин Мисаил Байкушев¹⁴. Кореспонденцията на знеполските първенци Пейо Степанов и Гиго Пеев разкрива детайли от активната църковна и просветна дейност на местните духовници и първенци. Запазени са писма до тях от архимандрит Мисаил Байкушев, от 50-те години на XIX в., за избора на нови подходящи свещеници в местните църкви¹⁵.

За Мисловщичкия манастир е запазен един важен документ, който се съхранява в музея в Перник – Протокол от 23 декември 1837 г. с два печата на коджа башии Паун и Глика за приемане на имуществото на манастира от калугера Мисаил „сасизим владички и чорбаджийски“¹⁶. Мисаил Байкушев е оставил собственоръчно дарителски запис и в две руски богослужебни книги. Първата приписка е с дата от 6 май 1848 г. и гласи: „Сия книга божественая Триодъ храм Успение Богородично манастир Мисловищички, купи га Мелхиседекъ Еромонах Цветковъ от Байкушевици и с тоя в манастира у светая/ обитель надзиратель. А ще кто прочитатъ, да речатъ Бог да прости трудившия. Триодъ – пендикостар – 480 гроша“. Втората приписка е по-късна, от 1869 г.: „Купи сия Велик требник

„Св. Кл. Охридски“, 2014, с. 143–144. Допускаме за възможно изграждането на целия манастирски комплекс (църква и сгради) да е станало в по-дълъг интервал от време между тези години.

¹² Тодоров, Р. *Трънски край...*, с. 518.

¹³ Василиев, Ас. Ктиторски портрети. София: БАН, 1960, с. 218–220.

¹⁴ В Трънския сборник погрешно за автор на писмото е посочен Антим като пиротски владика, но през 1834 г. такъв е Йероним, а Антим е владика в периода 1855–1866 г. Вж. Тодоров, Р. *Трънски край...*, с. 201; Манолова-Николова, Н. *Нишавските владички през XIX век. // История*, кн. 1, 2001, с. 10–13; Манолова-Николова, Н., Желева, П. *Исторически изследвания...*, с. 144–145, 151–153; Райчевски, Ст. *Нишавските българи*. София: Балкани, 2004, с. 137, 294–305.

¹⁵ Тодоров, Р. *Трънски край...*, с. 200–202; За Знеполския Пеев архив в ДА–Перник, виж: Манолова-Николова, Н., Желева, П. *Исторически изследвания...*, с. 123–135.

¹⁶ Манолова-Николова, Н., Желева, П. *Летописни бележки от Средна Западна България*. София, 1999, 132–133; Манолова-Николова, Н., Желева, П. *Исторически изследвания...*, с. 175.

аз Мисаил ѝеромонах Мисловицки манастир, гр. Трън“¹⁷. Архимандрит Байкушев заедно с други свои съграждани присъства в списъка със спомоществатели на популярната по това време книга, издадена през 1852 г. от Аверкий поп Стоянов, – „Житие светаго Григория Омиритского“, където той е вписан като „всепропод. духов. г. Мелхиседек Байкуш“¹⁸.

Паметта за архимандрит Мисаил съществува в построеното от него, а той не е жалил средства и сили за нови църковни строежи. Инициатор е за построяване на нов храм, посветен на св. Петка в Трън, през 1853 г. Според някои източници, архимандрит Мисаил дал за това 130 000 гроша¹⁹. Неговото име и имената на другите ктитори – хаджи Никодим от Насалевци и чорбаджи Пейо Степанов от Ярловци, са издълбани на каменен надпис, вграден встрани от входа на храма²⁰.

В общи линии това са основните факти за обществената дарителска дейност на архимандрит Мисаил в Знеполието. Събраната информация за неговия живот и дело, публикувана в цитирания многократно тук сборник „Трънски край“ (1940)²¹, е използвана впоследствие от редица изследователи по различни конкретни проблеми. Сборникът представлява ценно, основополагащо и широкообхватно изследване, но е без библиографски бележки и днес ние следва да сме по-критични към него.

Някои моменти от биографията на Мисаил Байкушев пораждат въпроси за липсващи връзки и неясни периоди от живота му: от престоя му в Атонските манастири, пребиваването му в Русия и монашеското служение в манастирите в Западните Балкани (Савина и Дечани) до завръщането му в Знеполието. За този първи период от неговия живот е известно малко. Не се знае кога Мисаил е бил в Самоков, Атон и Киев. Неясни и непотвърдени са сведенията за това, кога и къде Мисаил Байкушев приема монашество и придобива архимандритски сан?

В хода на нашето проучване се опитахме да съберем повече информация за Мисаил Байкуш като учител на черногорския престолонаследник

¹⁷ Манолова-Николова, Н., Желева, П. *Летописни бележки...*, с. 133.

¹⁸ Жития св. Григория архиепископа Омиритского и прения с некоего евреина именуемого Ервана, собрано и составлено на словеноболгарский язык от Аверкия П.С. монаха Рильского. В: Белый градъ, 1852 (л. 226 от Списъка със спомоществатели). Виж дигитално копие на сайта: Наследство на Зографската Света обител: [https://zografnasledstvo.com/%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8/scan2374/\(29.10.2022\)](https://zografnasledstvo.com/%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8/scan2374/(29.10.2022))

¹⁹ Лилић, Б. Знаменјените личности српске науке и културе. В: *Из историје српског народа, Книга 1. Београд, 2007*, с. 130.

²⁰ Тодоров, Р. *Трънски край...*, с. 519, 201; Василев, А. *Български възрожденски майстори. Живописци. Резбари. Строители. София: Наука и изкуство, 1965*, с. 680–681.

²¹ Тодоров, Р. *Трънски край...*, с. 517–520.

Раде Томов в Цетинския манастир. За този момент от живота му в Трънския сборник са посочени две различни години – 1804 и 1810²². В някои източници Мисаил Байкуш се споменава като един от първите учители на Петър II Негош, заедно със Симо Милутинович, когато Негош е 12–13-годишен²³. Противоречията са очевидни, тъй като е известна възрастта на черногорския престолонаследник (роден през 1813 г.) в периода, когато го е обучавал свещеник Мисаил Цветкович Байкуш. Затова най-приемлива се оказва годината, посочена от Борислава Лилић – 1822 г.²⁴ Тези и други различия пораждаат съмнения относно достоверността на източниците и свободното интерпретиране на известните биографски данни за Мисаил. Също така противоречиви са и сведенията дали след това свещеник Мисаил е заминал заедно с Петър II Негош за Русия, където престолонаследникът трябвало да продължи образованието си.

В Трънския сборник се обръща особено внимание на ролята на Русия (Руската църква и Руското правителство) в живота на Мисаил Байкушев, който вероятно оттам е бил насочен с определени интереси към сръбските земи и Черна гора. Неясните моменти от биографията на Байкушев, връзките и подкрепата от руска страна, както и финансите, с които е разполагал, водят към основателното предположение за евентуалната му роля на руски (или сръбски) агент в Черна гора, Босна и Херцеговина през първата половина на XIX век.

В някои сръбски публикации Мисаил Байкушев е представен като сърбин, въпреки че няма основания за това и неговият произход от Трън е установен²⁵. В някои популярни публикации попадаме на формулировки за него като „Деда Мисаил – последни сръбин из Знепоља“²⁶. През 1924 г. Владимир Никулич, който пише за народните училища в Пиротско, споменава Мисаил Байкушев и не само го определя като сърбин, но даже пояснява произхода му от Херцеговина, неизвестно на базата на какви сведения: „Око 1860 год., старешина манастира Мисловиштице код Трна,

²² Тодоров, Р. *Трънски край...*, с. 202, 517.

²³ Петър II Петрович Негош и Россия. (Русско-черногорские отношения в 1830–1850-е гг.) Документы. Москва, 2013, с. 21.

²⁴ Лилић, Б. Знамените личности српске науке и културе. Београд, 2007, с. 99, 129.

²⁵ Манолова-Николова, Н., Желева, П. *Исторически изследвания...*, с. 144 и цит. там лит.

²⁶ Перовић, Ж. Деда Мисаил – Његошев учител и последни сръбин у Знепоља. В: Притче старог Пирота (12 децембар 2013): http://momcilovac.blogspot.com/2013/12/blog-post_12.html?m=1. Авторът интерпретира информацията, която Борислава Лилић предава от Мита Ракич: Пирот и околна у списима савременика од 15. до 20. века. Изабрала и приредила Др Борислава Лилић, НИП Хемикалс, Пирот, 1994.

Мисаило Деда (сва како поменути Мисаило Цветковић) био је добар гуслар и добар певач уз гусле. Он је био родом из Херцеговине или Старе Србије, рукоположен у Дечан има око 1830. Он је провео неко време у Црној Гори и Србији, па је дошао као стар човек у Трн²⁷. Така циркулиращата информация за Байкушев се оказва особено противоречива и най-вече непроверена. В сръбските публикации, освен монашеството из сръбските манастири, се изтъква участието на Мисаил Байкушев с оръжие в борбите на сърби и черногорци срещу турците. В такъв контекст се тълкува и неговата просръбска ориентация. През 1994 г. Борислава Лилич пише, че дедо Мисаил заедно с други първенци от Трънския край били затворени през 1861 г. от Нишкия мютесариф Митхад паша по обвинение, че поддържат връзки със сръбското правителство и работят за присъединяването на този край към Сърбия²⁸. Тази формулировка също подлежи на корекция.

Знеполските първенци са затворени в Ниш през 1862 г. по подозрения, че участват в тайна завера в Трънско, сбирките за която се провеждали в Мисловщичкия манастир при Мисаил Байкушев²⁹. Освен споменатата съзаклятническа дейност трябва да имаме предвид, че в този период се разгръща последната фаза от борбата за българска църковна независимост и посочените събития би трябвало да се разглеждат в такъв контекст. Знеполските първенци отстояват твърдо извършването на богослужение на български език в местните църкви. Можем да предположим също така, че конкретен повод за затварянето им би могла да бъде острата реакция на българските свещеници и първенци към Пиротския владика Софроний, който при освещаването на църквата в с. Вукан през 1862 г. се опитал да служи на гръцки език и затова бил изгонен от тях³⁰.

В хода на нашето проучване досега не открихме документиран източници за престоя на Мисаил Цветкович Байкуш в Света гора и Русия. В достъпните ни списъци на монаси и по-дълго пребиваващи поклонници в Светогорския манастир „Св. Панталеймон“, както и в списъците на учениците, посещавали Киевското духовно училище от първата половина на

²⁷ Влаховић, М. Гусле и јуначке песме у Источној Србији. В: Гласник Етнографског Музеја у Београду. Београд, 1935, с. 106, където цитира: Николић, Вл. Народне школе у Пироту и Округи пиротском. Срем. Карловци, 1924, с. 74.

²⁸ Лилић, Б. Историја Пирота и околине. (Идео). Пирот у периоде турске власти 1804–1878. Пирот, 1994, с. 120, 169–170.

²⁹ Тодоров, Р. Трънски край..., с. 203–204, 523; Илиев, Н. Трънският манастир „Св. Архангели“. София, 2001, с. 37.

³⁰ Тодоров, Р. Трънски край..., с. 203, 523.

ХІХ век, не откриваме неговото име³¹. Твърди се, че той е пътувал дори няколко пъти до Русия. Смята се, че най-ранната му фотография от периода 1820–1830 г.е направена в Санкт Петербург. Това е възможно, като имаме предвид, че през 1833 г. Петър II Негош е в Санкт Петербург, но дали тогава е бил придружаван от Мисаил Байкушев, не е известно.

В архива на рода Пееви в ДА–Перник е запазена по-късна фотография, на която заедно са заснети двамата видни знеполци – архимандрит Мисаил Байкушев и Гиго Пеев. Снимката е датирана от 1869 г. дигитализирана и използвана през 2019 г. в постерна изложба, посветена 140-годишнината от Освобождението на Трън. Тази датировка е спорна и според нас годината е по-късна, вероятно фотографията е от началото на 70-те години на ХІХ век³². Основание за това ни дава паспартуто с фирмения знак на Иван Карастоянов, което той използва самостоятелно в своето ателие в София, едва след 1882 г. Също и фактът, че през 1867–1869 г. Иван Карастоянов е още твърде млад (16-годишен) и се намира в Белград, а от интериора се вижда, че снимката не е правена там, а по-скоро в импровизирано ателие. Възможно е заснемането да е станало през 1872 г. в Самоков, когато Иван Карастоянов организира фотографски курс в града или когато пътува в района и София. Предвид връзките на рода Пееви с фамилията на Хаджигюрови в Самоков, засвидетелствани в документалните архиви, е възможно и това. След Освобождението съществува практика във фотографските ателиета да се вадят снимки на известни възрожденци от стари стъклени плаки и да се монтират върху нови паспартута, което Иван Карастоянов често прави. Предполагаме, че такъв е и случаят с фотографията на Гиго Пеев и Мисаил Байкушев, който е починал няколко години преди 1882 г., а на снимката все още не изглежда на преклонна възраст³³.

Така стигаме до въпроса: Кога е починал архимандрит Мисаил? В Трънския сборник се казва, че дедо Мисаил починал на 97 години през 1880 г. в Мисловщичкия манастир, а после бил пренесен и погребан в Трънската църква: *„край северните стени на храма „Св. Петка“ в Трън, в почти сринат гроб, с отблъскващ надгробен камък, почива неспокойният*

³¹ Досега не намерихме данни за него сред випускниците на Киево-Могилянската духовна семинария и Киевската духовна академия: Уляновский, В. *Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии. 1819–1920-е гг.* Т.1: А-Й; Т.2: К-П; Т.3: Р-Я. Киев, с. 2014–2015; 2019.

³² Виж също: Манолова-Николова, Н., Желева, П. *Исторически изследвания...*, с. 133.

³³ Благодарна съм на г-жа Невена Митрева, дългогодишен уредник в ИМ–Самоков, за професионалната консултация по въпроса за идентифицирането и датироването на снимката.

дух на просветения трънски духовник и родолюбец“³⁴.

Така описаното надгробие, неизвестно от десетилетия за обществеността, открихме случайно в двора на Трънската църква по време на теренна експедиция преди две години³⁵. Надгробният камък на архимандрит Мисаил Байкушев намерихме паднал между останалите гробове в близост до два нови паметника – единият с неговото име и годината 1880, а другият – на негова сродница от рода Байкушеви, починала през 1999 г. Старият оригинален надгробен камък обаче поставя под съмнение общоприетата година за кончината на архимандрита. Надписът е труден за разчитане, издълбан грубо и сякаш много набързо, с едри и неправилни букви, разположени на 6 реда: 1-вият – годината 1878, под нея – черта и следва: МИСА| ИЛ (Ъ)| ЕРОМОН|АХ БАНКУ| Ш.

Възможно ли е да се сбърка годината на смъртта на този бележит духовник? Да се издълбае в камъка погрешно или след време да се забрави точната дата и да се приеме друга година? Може би надгробие то е положено набързо, предвид грубата му изработка, вероятно наложена от извънредни обстоятелства. Може би е имало запазен спомен или документ в църковен и общински архив за този момент, но за съжаление такъв не ни е известен. Логично е да се доверим на годината, изсечена на надгробния камък – 1878, тъй като неговата функция по принцип е да увековечи паметта за починалия. Тогава защо и как се появява и налага във всички публикации годината 1880 за смъртта на архимандрит Мисаил? Тъй като неговата биография се базира на многократно възпроизвеждани, различно интерпретирани и понякога противоречиви данни, можем да допуснем и такова обръкване.

Ще обърнем внимание на някои сръбски източници, които според нас дават информация в подкрепа на по-ранната година за смъртта на архимандрит Мисаил Байкушев. Това са спомени и пътеписи от 1878 г. за последни срещи „на живо“ с вече доста възрастния дедо Мисаил. В решаващия за съдбата на региона период 1878–1879 г., когато се определят границите между Сърбия и България и Трънският край се присъединява

³⁴ Тодоров, Р. Трънски край..., с. 519.

³⁵ Теренната експедиция бе проведена в района на Брезник и Трън през есента на 2020 г. В нея взеха участие трима главни асистенти от Софийския университет „Св. Климент Охридски“: Мария Полимирова, Светозар Ангелов и Явор Митов, които са членове на научния екип на Проект към ФНИ – МОН (№ КП-06ОПР05/12) на тема: „Българското духовно пространство – история и култура без граници. Непознатото културно-историческо наследство в Западнобългарските земи“.

към Княжество България³⁶, сръбски емисари и изследователи провеждат редица теренни експедиции в района. Най-подробна е информацията, предоставена от Мита Ракич, който е участник в Сръбско-турската война, писател и впоследствие министър на финансите. Във военния период 1876–1878 г. той обикаля т.нар. Нова Сърбия и изпраща своите доклади от експедицията към Оперативния отдел на Върховното сръбско командване. Ракич завършва мисията си през ноември 1878 г. и се прибира от Ниш в Белград. Пътеписите му са публикувани като етнографско-историческа студия „Из Нове Србие“ от Владан Джорджевич, редактор на сп. „Отажбина“, през 1880–1881 година³⁷. Именно неговите спомени от две срещи с дедо Мисаил са цитирани многократно и впоследствие се вписват като основни моменти в неговата биография. Сведенията за архимандрит Мисаил, които дава Борислава Лилич, се основават също на публикацията на Мита Ракич³⁸. Тя посочва смъртта на Байкушев в 1880 г., а пък, цитирайки нея, сръбската електронна платформа „Википедја“ дава съвсем погрешно друга година – 1883. Предполагаме, че когато е публикувана за първи път студията на Ракич през 1880 г., вече е станало ясно, че архимандритът междувременно е починал, но може би това не е отразено точно.

Ще цитирам части от текста на Мита Ракич (превод наш, по текста на Б. Лилич), към който следва също да бъдем критични, но пък, от друга страна, той пресъздава най-живо образа на дедо Мисаил Байкушев³⁹: *„Той е стар, повече от 80 години, сам не знае колко точно. Седи крупан човек; глава особито лепа и импозантна...“*. Записките на Ракич за дедо Мисаил предаваме накратко: Мисаил Байкушев пътувал много по света, бил на Света Гора, в Смирна, Гърция, Италия у Фрушка гора, из цяла Сърбия, Бока Которска и Черна гора. Той бил пръв учител на княз Раде Томов (великия поет Петър II Негош), който тогава бил около 13-годишен, но по-висок от него самия. В началото Раде не искал да учи и учителят

³⁶ По този проблем подробно виж: **Манолова-Николова, Н., Желева, П.** *Исторически изследвания...*, с. 287–304.

³⁷ **Ракић, М.** Из Нове Србие. // *Отажбина*, кн. V, св. 17–20, 1880. През 1985 г. материалът е издаден в самостоятелна книга: **Ракић, М.** Из Нове Србие. Лесковац: Напредък, 1987. Виж подробно: **Стојанчевић, Вл.** *Српски народ у Старој Србији у Великој источној кризи 1876–1878*. Београд, 1998, с. 376.

³⁸ **Лилић, Б.** *Историја Пирота и околине. (I део). Пирот у периоде турске власти 1804–1878*. Пирот, 1994, с. 120, 169–170.

³⁹ Пирот и околина у списима савременика од 15. до 20. века. Изабрала и приредила Др Борислава Лилић, НИП Хемикалс, Пирот, 1994. Части от текста, които са публикувани електронно от Желко Перович, могат да се видят на сайта: Притче старог Пирота (четвртак, 12. децембар 2013): http://momcilovac.blogspot.com/2013/12/blog-post_12.html?m=1

(Мисаил) го ударил силно така, че му потекло кръв от носа. Мисаил се замонашил в Дечани, след това бил две години в манастира Савина (Бока Которска) при архимандрит Никанор Богетић, където се обучавал престо­ло­на­след­никът Раде. Мита Ракич пише още, че Мисаил дошъл в Черна гора към 1822 г. и се съвсем „поцръногорчил“, воювал заедно с тях с оръ­жие и хайдутувал с морачаните, бил също 2 години в манастира Мора­ча. Бил 3 години при владика Петър I Негош, до смъртта му през 1830 г. После обявили за престо­ло­на­след­ник Петър II Негош, който трябвало да тръгне за Русия и поискал Мисал да го придружи. Него го наплашили, че ще го водят в Сибир и той не посмял да тръгне. Ракич обобщава, че дедо Мисаил не говори с добро чувство за Петър II Негош и скоро след смър­тта на Петър I, през 1831 г., напуснал Черна гора.

Когато след 2 месеца Мита Ракич отново минава през Мисловщичкия манастир, вижда там дедо Мисаил вече много болен, езикът му бил черен като въглен, по ръцете му имало кръгли петна и не можел нищо да яде. Ухапало го „бесно псе“, пуснал кръв под езика, но нищо [...] и казал: „*Нијевајде – хоће да се мре!*“⁴⁰. Това се случва най-късно в началото на ноември 1878 г., когато здравословното състояние на Мисаил Байкушев е вече много тежко.

През същата 1878 г. с възрастния архимандрит се срещат и архитектите Валтрович и Милутинович. Те участват в продължителна изследовател­ска експедиция (1871–1884) и дават подробна информация, придружена с акварелни рисунки, скици и чертежи за повече от 40 културно-истори­чески паметници в района. Валтрович и Милутинович описват и рисуват Мисловщичкия манастир, споменават и надпис на църквата (сега неизвес­тен), в който се казва, че е „*градена от поп Лука от село Вукан „у срезу“ Трнско, 1734 г.*“⁴¹ В обширен общ доклад от 5 февруари 1879 г. те описват срещата си с дедо Мисаил през 1878 г. Казват, че този над 80-годишен архимандрит е известен в цялата околия със заслугите си за издигането на църквата „Св. Петка“ в Трън и е най-голямата особеност на манастира: „*Младостта на този старец е била бурна, а животът – пълен с про­ме­ни. Разказал, че е бил в Черна гора по времето на Петър I, който го взел за пръв учител на своя племенник Раде Томов, негов наследник [...]*“ „*От този вече болен старейшина на манастира*“ те научили, че на мястото

⁴⁰ Пирот и околина у списима савременика од 15. до 20. века. Изабрала и приредила Др Борислава **Лилић**, НИП Хемикалс, Пирот, 1994.

⁴¹ **Валтровић, М.** Милутиновић, Др. Документи *I. Теренска грађа 1871–1884*. Београд, 2006, с. 222; Валтровић, М. Милутиновић, Др. Документи *II. Теренска грађа 1872–1907*. Београд, 2007, с. 40.

на днешната църква, неясно от кои векове, имало стар градеж, от който е запазен само един каменен перваз, взидан над сегашния вход на притвора. Тези спомени са вероятно от последните дни на Мисаил Байкушев. Те не дават точната дата на смъртта му, но разкриват здравословното му състояние през есента на 1878 г.

В заключение, смятаме за логично да приемем 1878 г. за последната от живота на архимандрит Мисаил Байкушев. Това е годината, издълбана на неговия автентичен надгробен паметник, който за съжаление и днес стои забравен в двора на Трънската църква „Св. Петка“. Както интересният и динамичен живот на този виден Знеполски архиерей е същевременно малко загадъчен и изпълнен с доста неизвестни, така и краят на жизнения му път се оказва неясен и спорен.

**НОВООТКРИТ ДОКУМЕНТ ОТ 1849 ГОДИНА
ЗА ТЪКАЧЕСКИЯ (ПЛАТНАРСКИ) ЗАНАЯТ В
ГРАД БРЕЗНИК**

Симеон Мильов
историк, гр. Радомир

**NEWLY DISCOVERED DOCUMENT FROM 1849
ABOUT THE WEAVING CRAFT IN THE TOWN OF BREZNIK**

Simeon Miliov,
Historian, town of Radomir

SUMMARY

This publication presents an Ottoman-Turkish document for the court registration in 1849 of the men's weaving guild in the town of Breznik. The document states the reasons for its establishment, the Statute (rulebook) for its activities, the names of the guild masters, and the name of the head master Dimitar Ignatov.

It is assumed that the weaving craft in the town of Breznik appeared in the 16th century in connection with the increased demand for fabrics in the region, to meet the needs of the large number of Christian population that enjoyed certain privileges (tax exemptions) in the Ottoman Empire. These are: *voinuks* (a non-Muslim military unit in the Ottoman Empire who took care of the horses in the Sultan's stables), *martologists* (Christians who guarded the roads in the Ottoman Empire), *rudari* (miners, who were involved in washing gold from the rivers), *coal miners* (who prepared and delivered charcoal). Wool, linen, hemp, goat fur and cotton were used as materials for weaving.

Keywords: *Ottoman-Turkish document, 1849, weaving guild, men's weaving craft, town of Breznik, vainuks, martologists, coal miners.*

Как са се вихрели исторически събития до XVI век, е трудно да се каже, но през същия този век Брезник е споменат като отделна нахия в ливата Кюстендил (1519 г.). През 1526 г. Брезник е описан като сребърен рудник, хас на султана, неукрепено селище от градски тип, надхвърлящо по големина и значение село, но недостигнало размерите на град. Населението му се занимава главно с търговска и занаятчийска дейност със седем мюсюлмански домакинства, един имам и един неженен мюсюлманин. Домакинствата на християните са 167; неженени са 30; 15 са вдовиците.¹

И през следващите три века той е отбелязван като „касаба“.²

През 60-те години на XIX в. Брезник е имал 300 къщи, от които 30 турски, а през 1870 г. вестник „Право“ пише, че „селото“ Брезник има 200 къщи български и десетина къщи турски.³ През 1879 г. населението на Брезник наброявало 1204 души.⁴

Какъвто и да е бил статутът на селището, то е централно за Горно Граово и Бурела. Населението в този регион в голямата си част се е ползвало с определени привилегии – войнуци, джелепи, възглищари, рудари⁵, черихори и арабаджии. Нуждата от различни видове услуги довела до развитието на занаяти като тъкачество, мутафчийство, кюркчийство, терзийство, касапчийство, ковачлък, налбантджийство и др.

За тъкачеството (платнарството) и останалите занаяти има непълни свидетелства и най-вече от втората половина на XIX век.

Тъкачеството е занаят, който се е практикувал от мъже. Сведения за тъкаческото (платнарско) дружество в Брезник и какво представлява този занаят в града публикува Вера Георгиева, но събраното касае състояние-

¹ Асенов, П. Из възрожденското минало на Брезнишкия край. В: *Брезник и Брезнишко. Краеведски изследвания*. София, 2005, с. 57–99.

² Касаба – неголямо селище, по-голямо от село, в случая полуградско. Вж. Тодоров, Н. Балканският град през XV–XIX век. София, 1973, с. 22–23.

³ Асенов, П. *Из възрожденското минало на Брезнишкия край...*, с. 62.

⁴ Никитин, С. А. *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70 годы XIX в.* Москва, 1970, с. 24.

⁵ Асенов, П. Из възрожденското минало на Брезнишкия край..., с. 61–74.

то му за втората половина на XIX и първото десетилетие на XX век.⁶ Това, което научаваме, е, че в този период тъкачите произвеждат и продават памучно („бубучерно“) платно. Но памукът (прежда) по българските земи получава разпространение в средата на XIX век, известен като „цариградски“.⁷ По тази причина изследователката съвсем логично поставя въпроса кога и как е възникнал тъкаческият занаят в града и околните села.

Въпросът е важен, защото преди навлизането на памучни преди тъкачите са използвали такива от вълна, лен, коноп и козя козина. Не е маловажен и въпросът какво са тъкали и за какво са използвани платовете.

НОВООТКРИТИЯТ ДОКУМЕНТ

В служебен списък на Държавен архив – Перник⁸ са посочени фондове, архивни единици и листове, в които има преведени османски документи. Там се намира Дело от 24 март 1894 г., в което Гражданското отделение на Трънския окръжен съд разглежда апелативна жалба на Андрея Георгиев Пушев от гр. Брезник – председател на платнарското дружество в града, срещу решение на Брезнишкия мирови съд. В жалбата е записано, че през 1892 г. Пушев е подал прошение срещу Манчо поп Пейчов, който дължал на дружеството 240 лева. Срещу тая сума преди години той продал селище от 14,5 метра ширина и 20,5 метра дължина в гр. Брезник, но не пожелал да даде предварителения (домашен) акт или да върне сумата.

⁶ Георгиева, В. Тъкачите в Брезник. // В-к „Граовски новини“, № 1, 12.01. 1974.

Георгиева, В. Тъкаческият занаят в Брезник. В: Общински исторически музей – Брезник, Научен архив, инв. № 38, машинопис 33 стр., 1978, с. 7–22. (Сведения за тъкачески родове на Зара Паунов (Ткачев) и синовете му Никола и Дока, Гълъб (Голуб, Галаб) Радоин, Никола Антов Гъргуров, Андон и Йованчо Постолови, Йованча Джерманов, Гига Пирчин, Петър Доклин, Андрея Пушев, Петър Бабинмартин, Пейчо Маринков, Петър Кузманов, Витан Лилов Филипов, Божил Веселкин, Младен Калев Миленков, Димитрия Игнатов, Рана Игнатов.)

Георгиева, В. Тъкаческият занаят. // В-к „Димитровско знаме“, № 100, 15.12.1978.

Георгиева, В. Брезнишките тъкачи. // В-к „Работническо дело“, № 161, 10.06.1981.

Георгиева, В. Мъжки тъкачески занаят. // Годишник на Националния политехнически музей, Т. 12. София, 1982, с. 211–226.

⁷ Памук – <https://bg.wikipedia.org/wiki/Памук>

⁸ ДА–Перник – Списък на документите, в които има текстове на османотурски език, съставен от Асен Цакманов, 26.05.2005, 9 стр.

Обаче brezнишкият съдия отхвърля искането на платнарското дружество като недоказано. По този повод А. Пушев подава апелативна жалба, с която моли решението на Brezнишкия съд да бъде отменено на основание обясненията, които ще дадат той и призованите свидетели. След изслушване на свидетелските показания, дадени под клетва, Трънският съд установява, че предварителният акт е доброволно подписан от Минчо поп Пейчев, при свидетели Мика Гогов и Алекси Бекич, и отменя решението на Brezнишкия мирови съдия. Основанието е, че никой не може да бъде задължен от съдията против волята на собственика да издаде крепостен акт на друго на каквито и да са недвижими имуществва, както и това, че ответникът не се е явил да възрази против подписания предварителен (домашен) акт. На тези основания и още 9 члена по Гражданското съдопроизводство Трънският съд осъжда Минчо поп Пейчов да плати (предаде) на платнарското дружество в лицето на А. Пушев продаденото селище, означено в домашния предавателен акт. В противен случай, ако не желае това, да върне взетите от дружеството 240 лева заедно със законните лихви и да плати: 30 лева и 80 стотинки разходи по делото, 15 лева в полза на хазната и по 10 лв. на свидетелите Алекси Бекич, Мина Гогов и Васа Пушев. Това решение може да се обжалва пред Върховния касационен съд.

Към делото е приложен документ на османотурски от 1849 г.⁹ в превод на Диаманди Ихчиев¹⁰. Той свидетелства за вписването в съда на Ткачкия (чулмиски) еснаф в Brezник десет години след издаването на Гюлханския хатишериф¹¹ и представлява съдебна регистрация на Правилника („Ус-

⁹ ДА–Перник, ф. 143к (Областен съд–Трън, 1840), оп. 1, а.е. 1011а, л. 419–422, 229–230, 333–335. **Условия за работа на ткачния еснаф в Brezник и околните му села, 1266 г. (1840 г.).**

¹⁰ Диаманди Андреев Ихчиев – български османист, библиограф, архивист, палеограф. Роден във Велес 1854 г., починал в София 1913 г.

¹¹ Гюлханският хатишериф е султански указ, издаден от султан Абдул Меджид (1839–1861) и обнародван на 3.11.1839 г. В него е прогласено: равноправие на всички поданици на империята, независимо от тяхната националност и вероизповедание; свобода на религията; гарантиране неприкосновеността на живота, честта и имуществото им; право на съдебен процес на основата на закона, недопускащ наказание без присъда; справедливо разпределение и събиране на данъците, включващо и отмяна на системата за откупуване на данъците; нов начин на организиране на войската, както и ликвидиране на произвола.

тав“) на еснафа. Наличието на този документ е във връзка с това, че Минчо поп Пейчев е продал на тъкаческия еснаф указаното място в Пушевата махала на Брезник. Затова ищец по делото е председателят на дружеството А. Пушев.

ОСМАНСКИЯТ ДОКУМЕНТ

„Работата се състои [в това] за образуване на еснафство¹², [съдия] Саид Хусейн Самид – шериатски брезнишки съдия. Да се напише акта, причината е тая: Майсторите от чулмиски (ткачки) еснаф в гр. Брезник, на които имената са обозначени в клетвения акт, в заседанието на свещений съд и в присъствие на калфите и чираците всеки един от тях устно изрече и изповеда: „Ний сме лица от чулмиски еснаф; подемаме ний, както по други места [да] имаме по еснафски един закон, по който да се ръководим, а всеки по своему на што да знаем, а кога самоволно извършиме действия неправилни и противни на еснафа, както и правилния порядък, то ний единогласно постановихме горе означените девет условия в[ъв] вид на един закон, към когото всеки един от нас ся задължаваме да го уважаваме и почитаме и по който закон, измежду еснафа ни ще е в сила и в действие. В случай, че некой би действувал против този закон, както и против условията, изложени член по член, – на нарушителите от страна на съдията и полицията да ся извършва потребното наказание налагаемо съгласно предписанието на който и да е член. Също и глобата, която се произвежда да ся съхранява помежду еснафа, а в нужда да се разходва там гдето би ся оказало необходимо. Големите, по-старите от същия еснаф на по-младите, а също така по-младите на по-старите, да се повиновават и покоряват. Необходимо нужно е, щото всеки майстор и калфа, както и чираците да бъдат честни и благосмирени (благонравни); един друг да ся не нападат,

Гюлханският хатишериф е преведен на български език от Неофит Рилски и публикуван през 1841 г. в Букурещ. <https://bg.wikipedia.org/wiki/>.

¹² **Събев, О.** Ферман от Султан Мустафа III за еснафите и ахиите. *Преводи и интерпретации.* // ГИФ, Великотърновски университет „Св.Св. Кирил и Методий“. Т. 2, бр. 1, 2018, с. 217–239 (<https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q> – Ферман от Султан Мустафа III за еснафите и ахиите. Преводи и интерпретации.)

а ако се нападат, то ний помежду си ся съгласихме и условихме и доброволно приемаме и се задължаваме да изтеглим онова наказание, което се е наложило от еснафа ни. Прочее, като се задължаваме, че гореизложените по този предмет условия, обсъдени подробно в проекта, ще ги почитаме и уважаваме и че те, условията по между еснафа, ще бъдат закон за нас, – то въз основание на това, ний всички носиме [отговорност]. Съдията да обърне това в един акт.

Това техно изложение ся потвърди от съда по желанието им; [на] заседанието ся състави настоящия съдебен акт, който се връчи на 6-й сефер¹³ 1266 година.

Свидетели : Саид ага – член на Межлиша, Селим ага – нафуз каджари, Зашо Чакъров и пр. и пр.

За верността на превода: /подпис/ драгоманин Д. Ихчиев. Преведен на 2 юли 1892 г.“

АКТЪТ

„Да се напише основното, причината е: Изложеното според писмената им молба и указавшийся по-долу член по член сключени условия за „чулмият“ (ткачки) еснаф, еснафи, живеещи в града Брезник и селата му, – явява се, че са постановени с общо съгласие. Тези проектирани условия, както и написаний тук отдолу хюджетен акт ще бъдат в сила според съдържанието да се наказва и изобличава от еснафа, като за всичките това техно постановление е задължително.

Чл.1. След това постановление на казаний еснаф всеки – било от майсторите или от калфите, който би дръзнал да върши действия неприлични и противозаконни и който не би се покорявал и неповиновавал на майсторите ся глобява с десет гроша и половин и с половин ока восък, които остават съдружническа сума.

Чл.2. Калфите на този еснаф, когато си земат дипломата, раздава им ся от съдружната сума на еснафа доброволно по педесет гроша. След това събират ся майсторите и определяват и причисляват според способностите и знанията, онзи калфа в списъка на майсторите.

Чл.3. Казаний еснаф не трябва тайно да подстрекава помежду си учащите ся (чираците) и да не си ги одимат. В случай, че некой би отлъчил, – то като противно на еснафа и за полза на порядъка, – всеки, който би

¹³ Сефер (сафер, сафар) – Най-често – годишното време, когато листата пожълтяват (август – септември). <https://as-salam.ru/news/2163/>

подстрекавал и би се отделил, да плати на съдружието педесет гроша.

Чл.4. Тоже, когато той чирак в началото постъпи в занятие, той е длъжен пълни две години да работи и чиракува безплатно. А встъпването на третата година, поставено му е да му се плаща годишно шесдесет гроша и да изучава занаята.

Чл.5. Речени чирак (ученик), след като извърти тригодишната си служба, ще слугува още две години пълни в качеството си на калфа; а след встъпване на петгодишно слугуване, чрез еснафа той се вписва в списъка на майсторите като майстор.

Чл.6. Също, всеки, който от същия еснаф в празнични дни би отворил дюкян и би работил, – нещо което е противно и на религията ни, и на занаята ни, – за наказание взима ся от нарушителя пет гроша пари и сто драма восък.

Чл.7. Секи от речените майстори, калфи и чираци, който би вършил действие противно и би ся противил на други майстори, – то от майстора за в полза на еснафа ся взима и трябва да се даде по десет гроша и по половин оки восък.

Чл.8. Ако би в същия еснаф се извърши и едно престъпление, съпротивление и незачитание, следва арестование, – то ся арестуват от полицията, дюкяна се затваря и ся пази от булумбашията, комуто е установено да ся плаща сто пари.

чл.9. Когато некой от гореказаните ученици (чираци) достигне до чин „калфа“, – то платата на този калфа не може ся определи, ако не присъствуват всички майстори. Като се съберат всички майстори, те определят и отсичат според подобающето платата на този калфа, който против това определение не може да каже нищо, а трябва да остане доволен.

За изпълнението на условията, изложени в тези девет членове, всеки един от тех е обязан, за което нещо тука ся забележи. Имената на майсторите от чулмиски еснаф, които ондет[днес] съществуват: Главен майстор: Димитър Игнатов. Кяте(?): Анто Михов, Гине Георгиев, Георге Анто, Петър Йовев, Георге Галабов, Андрея Митков, Павле Едноокия, Гиге Митрев, Мине поп Пейчов, Яранко Павунов, Постол Тошев, Кузман Митрев, Никола Анто, Петре Пенков, Пенчо от Романица, Йоне от Романица, Дойчо Банков, Игнат Христов, Иванчо Джереков, Анто от Славче, Марко от Извор, Кико Пешов, Пейчо Спасов, Кито Пейчов, Малин от Романица, Галаб Радуев, Стоян от Муртинци, Ангелко от Славче, Дойчо Петрев, Никлен Футул, Мите Тодорлиев, Заре Миланов, Калинко от Славовица, Миладин Петрев, Иванчо Бабичев, Стефан Станимиров. До тук майсторите, които съществуват, а появившите отпосле каде ся [които са], ще се дописват.“ [Общо 36 майстори].¹⁴

¹⁴ Романица е с. Горно Романци. Ткачева нива (в землището на с. Красава) е била

нин от Гацевите от Дивотино били овчари. Както пасли овцете, се задали османци на коне. Нападнали ги хайдути и станало сериозно сражение. Конете на заптиетата се разбягали, но двамата овчари успели да ги примамят. На конете имало дисаги пълни с жълтици. Заровили жълтиците в торище. Дватама също се скрили в торището за три дни. След това разделили парите. Към 1830 г. Димитър Игнатов се преселил в Брезник и станал конегледач (сеизин) на Кара Фейзи-заде Али бей. Успява да закупи доста имот, а и да се захване с търговия на добитък. Имал дюкян, воденица и хан в града. Станал църковно-училищен настоятел. През 1855 г. Димитър Игнатов подарил на черквата „Св. Петка“ в града голям свещник. В чернотгорския манастир „Св. Св. Козма и Дамян“ построил стая за почивка, известна като „брезнишката стая“, а през 1869 г. с негово иждивение била направена каменната рамка на църквата при манастира.“¹⁹

В началото на XIX век Чорбаджи Игнат от Дивотино се премества в Брезник, като довежда със себе си Димитър, Ранко, Тома и Михалко. Първата жена на Димитър била Петкана от Иваняне, а втората – Кана, сестра на Тота Забунов от Брезник. Наследниците му са: Мария, Лата, Ека, Миленко, Андрея и Симо (от втората съпруга). Димитър е починал през 1877 година.²⁰

Необходимо е да погледнем критично на семейната легенда и да предположим, че не Димитър, а баща му Игнат Искренов (? – 1864) с циганина от Гацевите, в разгара на кърджалийските размирици, уж попаднали на конете, носещи дисаги с пари. Възможно е след това да се е преместил в Брезник – от една страна, за да се забрави „забогатяването“, а от друга – да даде възможност на синовете си да изучат занаят. От новооткрития документ обаче става ясно, че Димитър е главният майстор на ткачкия еснаф в града. Няма податки, от които да разберем от коя година е такъв, но е ясно едно – когато е дошъл в Брезник с баща си и двамата си братя в началото на XIX век, той първо е станал чирак, после калфа и майстор-тъкач, каквито са братята му Рано (Ранко) и Михалко (той служил при Али бег), пребивавал дълги години в Албания (Арнаутлъка) и е основател на рода Арнаутите в Брезник.²¹ В обобщение можем да приемем, че издигането на Д. Игнатов започва с усвояването на престижния за онова време в Брезник тъкачески занаят. През 1849 г. майстор Димитрия Игнатов, вече е на 49-50 години и е нормално да е първوماйстор на платнаарския еснаф. От 1856 г. Димитър Игнатов е член на Смесения съдебен съвет (Хукюк-и меджлиси) в Брезник и е един от представителите на Софийската епархия в Първия църковно-народен събор в Цариград през 1871 г.(?). Спомоществовател е на „Венец азбучний или Нравственные наставления по

¹⁹ Кожухаров, Д. Спомени и писма. В: Общински исторически музей – Брезник, НА, № 23.

²⁰ Асенов, П. Граовски летописания. София, 1999, с. 90–91.

²¹ Асенов, П. Цит.съч. с. 90–91.

азбуквено из съчиненията на Св. Д. Ростовский преведе ся от первообразното на ново-Българский язык. Издава Х. Йордан Х. Вълков Шюмненец. Издание първо. Букурещ, 1863.“ Междувременно Димитър Игнатов вече е едър земевладелец, търговец на добитък и най-известният брезнишки чорбаджия. Бил е член на Смесения съвет в Радомир, епитроп на Билинския и на Църногорския манастир. Известен е като дарител за изграждането на Брезнишкото класно училище.²²

Сведения за тъкаческия еснаф се срещат през XVII век. В книгата на Ат. Иширков за град София, той е сред занаятите, практикувани само от мъже-българи, назован докумакчийн²³ еснафи. Общо в града са били упражнявани 62 занаята.²⁴

През XIX век тъкаческият еснаф в София продължава да е важна част от икономическия и църковен живот на града²⁵, а в Брезник – чак до началото на XX век.

ТЪКАЧНИТЕ СТАНОВЕ КЪПАН СТАН.

Къпанят стан се среща само в избите. По своята направа той е много прост и по всяка вероятност е първообраз на дървения стан, който е

²² Желев, Й. *Възрожденски приписки по типикона на храма „Св. Петка“ в Брезник.* // ИДА, кн. 92, 2006, с. 244–281, и библиографията към публикацията: „Да се знае, че ни подари този Типикон учителят Сава Филаретов негово високословие, да служи за негово здраве и за помен на родителите му. Да му бъде помощница и покровителка света преподобна Параскева – в деня на Страшния съд молителката за всички братя наши, за отци и праотци наши. Писах аз поп Димитър Стоянович в хиляда осемстотин шестдесет и първа година. По това време бяха свещеници в Брезник поп Димитър, поп Дойчо, поп Николай от Слаковци и беше духовник Никон Рилец. Чорбаджии беха кир Димитър и кир Гиго, Михаил, Лепоя, Герман, дедо Игнат – първи беха те у Брезник. И тогава се праи училището, ктитор му беше кир Димитрия Игнатов. И моля ви братя, който подвърже книгата, това писмо да сложи пак тука. Писах аз поп Димитър, книговец брезнишки. Господи помилуй.“

²³ От „dokum“ – тъкан, и „dokumaci“ – тъкач. Вж. Димитрова, Д. Еснафът без мисия не е еснаф – генезис на цеховата структура. В: Балканите – език, история, култура. Том 6, 2019, с. 116–130. (<http://da.uni-vt.bg/pubinfo.aspx?p=28817>)

²⁴ Иширков, Ат. Град София през XVII век. София, 1912, с. 57–62. „Само българи се занимавали със следните занаяти: абаджийство, астарджийски, бъчварски, въжарски, гайтанджийски, грънчарски, зарзаватчийски, златарски, казанджийски, шапкарски, кожухарски, кръчмарски, мутафчийски, кашикчийски, самарджийски, безчийански, дръндарски и тъкачески. с. 44; През XVII в. в София имало 62 еснафа, а сред тях е еснафът на тъкачите (докумакчийн еснафи) и Безчийан еснафи, които продавали бели и шарени платна.“

²⁵ Динев, П. София през XIX век до Освобождението. Кондика за помощи на черквата „Св. Неделя“, 1853 г. София, 1937. „20 март. Колкото се подписвали от еснафо ткачки да помогнат, заради сограждението на священата черква святого краля Стефана за вечно възпоминание.“ (23 тъкачи – стр. 40–41; Приходно разходна книга за направа на черквата „Св. Неделя“ 1856–1857 г. – Ткачкият еснаф дарява 216,16 гроша, стр. 57; Приходна книга на черква „Св. Спас“, 1870 г. – От ткачкия дюкян на Женски пазар – 200 гроша + 150 гр., ткачки дюкян – 150 гроша.)

по-сложен и по-изтънчен. Кòпан стан се казва, защото смоковете или плазовете са закопани в земята или корубките са неподвижни. Предните корубки държат предното кросно, средните са закопани и са свързани чрез кръстовищата. Задните са много ниски и държат задното кросно.²⁶ Описание на станове на брезнишките тъкачи прави Вера Георгиева и то не се различава много от това на Д. Маринов.

СУРОВИНАТА

Известния ни факт от края на XIX и началото на XX век, че брезнишките тъкачи произвеждали вече памучно (бубучерно) платно, не можем да отнесем към по-предишно време, даже до средата на XIX век, защото памучните конци са нов тъканен материал у българите.²⁷

Основна суровина за приготвянето на българските домашни тъкани е вълната. Козината също намира приложение като текстилна суровина. С обработката на вълната се занимава изключително жената. Стригането на овцете, обработката на козята козина и тепането на изтъканите платове е било мъжка работа.

Ленът и конопът също са едни от старите източници за суровина при тъкането. Традицията по отглеждане на лена и конопа останала и в следващите векове.

Ожънатите стръкове коноп се подлагат на предварителна обработка – на кисване във вода в продължение на 10–14 дни. Водата разрушава горния тънък слой на стъблото и след „изпиране“ (топене) и изсушаване стъблата се подлагат на натрошаване, за да се отделят влакната от стъблото. Популярният просторечен израз „мънене (чукане), докато излезе пъздерката“ означава натрошаване с бухалка на външната част на стъблото на конопа. Отделеното конопено лико (кълчища) се подлага на следваща обработка (както и при лена), като се произвежда нишка в зависимост от предназначението. Влакната от коноп са едни от най-дългите естествени влакна. Те са много устойчиви, абсорбиращи, притежават много добри изолационни и антисептични качества. Останалите дребни части от натрошената дървесина по влакната след очукването им с мелницата се отстраняват чрез допълнително изчесване с четинеста четка или телен гребенец. В резултат се получават няколко качества влакна, които се разпределят за различни тъкани. С изваряването на влакната (свити на снопчета и наричани най-често повесмò) в пепеляна вода се осигурява мекота и блясък на

²⁶ **Маринов, Д.** Избрани произведения, Т. II. *Етнографическо (фолклорно) изучаване на Западна България (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Берковско, Оряховско, Врачанско)*. София, 1984, с. 737. В старо време ризите (кошульи) – мъжки, женски и детски, се правели от ленено или кълчишно (пъртено) платно, а по късно и от памучно – с. 178–214; за обработката на конопа – с. 720–735.

²⁷ **Вакарелски, Хр.** *Етнография на България*. София, 1974, с. 385; Памук – <https://bg.wikipedia.org/wiki/Памук>

конците.

Според практическото приложение и функции на тъканите от коноп се оформят следните видове: тъкани за облекло (мъжки и женски ризи, долни гащи, ямурлуци); тъкани за домашна уредба (черги за постилане и завиване, бахчи, кърпи, месали и др.); тъкани за стопански нужди – торби, цадилки (за пренос на товари, люлки), вречи, чували, чулове, зобници, дисаги и др.); тъкани, свързани с обреди и обичаи.

Отглеждането на лен и коноп е засвидетелствано в османските данъчни тефтери за територията на цяла Западна България²⁸, както и запазените топоними – Ленище, Конопище, Топилняк и производните имена.²⁹ Трудно е да определим дали отглеждането на лен и коноп е било само за домашни нужди или е оставало и нещо за продажба, за да го купуват тъкачите. И откъде са купували готови конопени преди платнарите?

Когато памучните конци „дошли“ в Брезник, тъкачите започнали да тъкат т.н. „мелезно“ платно (основа от коноп, а вътък – памучна прежда, или обратно), а в края на XIX и началото на XX век вече тъкали само „бубучерно“ памучно платно. Памучните конци купували от София.

ЕДНА ХИПОТЕЗА ЗА ПОЯВАТА НА ПЛАТНАРСКИЯ ЗАНАЯТ

Трудно е да се каже кога е възникнал тъкаческият (платнаРСки) занаят. Вероятно е свързан със задоволяването на определени нужди. Известни са непълни дефтери от XV век до 70-те години на XIX век на т.н. войну-

²⁸ ИБИ, ТИБИ. Извори за българската история, Т. XIII; Турски извори за българската история, Т. II. София, 1966. (Трета четвърт на XV в.); Турски документи за историята на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери от XVI век за Кустендилски санджак, Т. V, книга I. Скопје, 1983. (Края на третата четвърт на XVI в.: 1572–1573 г.).

²⁹ Велев, В. *Местните имена в Брезнишко*. В. Търново: Фабер, 2009. Конопища – Гургулят, Вискяр, Извор, Конска, Муртинци, Бегуновци, Ноевци, Билинци, Велковци, Радуловци, Расник, Сопица, с. 281; Ленище – Мракетинци, с. 299; Топилища, Топилата – Брусник, Озърновци, Бабица, Вискяр, Неделище, Пищане, Банище, с. 435.

Велев, В. *Местните имена в Пернишко*. В. Търново, 2010. Конопища – Кладница (място за топене на коноп), с. 172; Ленища – Боснек, Богданов дол, Витановци, Калкас, Кладница, Крапец, Студена, Райлово, Църква, Лесковец, Батановци, с. 187 (места, засявани с лен); Топилата – Витановци, Планиница, Студена, с. 275. В днешния център на Батановци всяко домакинство имало къс земя, засявана с лен, с оглед на трапезата на Бъдни вечер да сложат и лен, което имало символично значение;

Чолева-Димитрова, А. *Местните имена в Радомирско*. София, 2009, с. 504: Конопища – Бобораци, Чуковец, Блатешница, Долна Врабча, Мурено, Беланица, Пещера, Долна Глоговица, Радомир, с. 255; Ленища (освен лен се седи и коноп) – Ковачевци, Чуковец, Егълница, Прибой, Беланица, Блатешница, Бобораци, Борнарево, Долна Диканя, Долни Раковец, Дрен, Друган, Жедна, Кленовик, Николаево, Поцърненци, Проваленица (Стефаново), Пчелинци, Светля, Чуковец, Елов дол, Земен, Ракиловци, Сирищник, Горни Раковец, Извор, Калище, Калугерски чифлик, Кондофрей, Копаница, Негованци, Раянци, Смиров дол, Червена могила, с. 279; Топилата – Борнарево, Горна Диканя, Дрен, Друган, Земен, Ковачевци, Костуринци, Пещера, Радомир, Сирищник, Слатино, Смиров дол, Углярци, с. 430.

ци (войнугани) – категория привилегировано немюсюлманско население, които, в отплата на задължението да служат в обоза на армията и грижата за конете в султанските конюшни, притежавали „бащина“ земя и данъчни облекчения. В Средна Западна България те не били малко.³⁰ През година войнуците пътували до Цариград или Одрин в султанските конюшни или били мобилизирани по време на коситба. Служели по шест месеца.

Отглас от съществуването в Пернишко и Радомирско на войнушкия османски институт са някои наименования на местности: войнишки махали в селата Бегуновци, Конска, Брезник и местностите Войничка падина – с. Ракита, Войников рид – с. Ноевци,³¹ Войничка махала – с. Големо Бучино, местн. Войниковоц – гр. Перник, Гьондерица – с. Богданов дол³²; Воинска махала – с. Мурено, махала Воинци – с. Смиров дол, Войничка падина – мах. Арбанас, Радомир; махала Гьондерица – с. Сирищник; Гьондерска воденица – гр. Радомир, м. Изворо, Гьондерска башча, Гьондерска кория, Гьондерско мосте, Гьондерски лаг, Гьондерски егрек – с. Пчелинци.³³

На войнуците (на отиващите в конюшните, както и на призованите по време на военни действия) са били нужни чулове с подвезки, зобници, дисаги, палатки. Техните заместници (*зеваидите*) от всеки гьондер също са били длъжни да разполагат с горните неща.

Заетите в добиването на желязо също се нуждаели от произведеното платно от тъкачите. „В различните технологични етапи по рудодобив и преработка на получената руда участват категории население със специални задължения, които обхващат целия цикъл на производство – от прокопаването на рудници и минни галерии до транспортирането на рудата или готовите метални изделия до местоназначението им. С най-едри щрихи технологичният процес може да бъде описан по следния начин: Задълженията по прокопаването и укрепването на рудниците са възлагани на лагъмджиите. След това с превоза на добитата руда под формата на ангария или срещу заплащане са ангажирани кираджии или арабаджии (каруцари). С обработката на руда се заемат маденджии (рудари) и кюреджии – лица, ангажирани с преработката на руда в пещите, а за пълноценното функциониране на пещите се грижат кюмюрджиите, които постоянно доставят дървен материал и дървени въглища. След като рудата е преработена получените метал-

30 ИБИ, ТИБИ, 1974; ИБИ, ТИБИ, 1986; Йорданов, Кр. Войнушкото население и общата демографска ситуация в западните и в югозападните български земи през първата половина на XVI в. (според османски регистри от 1529–1530). // Македонски преглед, № 1, 2016, с. 31–58, и посочената библиография; Йорданов, Кр. Командно-управленски апарат на войнушката институция в българските земи под османска власт през XV–XVI век: йерархична структура, функции и кадрови състав. // Исторически преглед, 2012, кн. 3–4, с. 33–34; Йорданов, Кр. Общи наблюдения за устройството на войнушката институция в Румелия и естеството на войнушката служба в държавните конюшни през XVI век според информацията на един османски войнушки регистър от 1528–29 г. В: Дриновски сборник, Т. 8. Харков–София, 2015, с. 111–123.

³¹ Велев, В. Местните имена в Брезнишко..., с. 164; 191–192.

³² Велев, В. Местните имена в Пернишко... с. 115; 132.

³³ Чолева-Димитрова, А. Местните имена в Радомирско. София, 2009, с. 149, 182.

ни изделия се транспортират до ковачи, железари с различен профил, златари и др.

Освен лицата пряко заети с добива и обработката на руда, в случай на нужда в рудниците допълнително били ангажирани представители на различни категории население с военнопомощни и производствени функции. Установено е, че някои от категориите население с военнопомощни функции (като юруци, власи, мартолосои и др.) са съвмествявали своите задължения с тези в рудниците и пещите за обработка на руда. Съобразно конкретните обстоятелства тяхната връзка с рудодобива се изразява в три главни насоки: изпълнение на охранителни функции в рудниците, участие в транспортирането на рудата или на необходимите за обработката ѝ дърва и въглища и непосредствена работа в рудниците. Участие в процеса по рудодобив и обработка на руда вземат и различен род приходящи сезонни работници или лица, спадащи към категорията на раята без установено местожителство (т.н. хайманета), което е признак за миграция на населението от/към различни рударски селища. Наред с юруците, власите, мартолозите и хайманетата в процеса по претопяване на руда в пещите участват още мюселлеми и ягджии – лицата, ангажирани с производството на масло.³⁴ И всички тези представители на населението, с посочените военнопомощни задължения, са имали нужда от произведеното от мъжете-тъкачи.

Продукцията на платнарите са ползвали и джелепкешаните³⁵, и оруджиите³⁶, които карали всяка година десетъка от овцете (беглик) в Цариград, Одрин или пунктовете за прехрана при военни действия.

От сбитото изложение дотук приемам с предварителна доза съмнение, но с оглед наличието на толкова групи хора, нуждаещи се от платната на тъкачите, че техният занаят е бил необходим още от XIV век.

* * *

РЕЧНИК

Бащина – Селско стопанство, чийто владеец от специалните категории население (войнуци, доганджии, соколари, джелепи и др.) срещу службата си е освободен от данъци към местните феодални владетели и голяма

³⁴ **Димитров, Ст.** Миграции на рударско население в българското пространство (XV–XVII век). В: *Миграции, общности и културно-историческо наследство. Сборник с материали от Национален научен проект на Института за исторически изследвания към Българската академия на науките*. София: БАН, ИИИ, 2021, с. 24–25. Виж и: **Stojanovski, A.** *Vranjski kadiluk u XVI veku*. Narodni muzej–Vranje, 1985; **Milošev, Iv.** *Kostroševci*. Niš, 2019, 341 str.; **Марков, Н.** *Проблеми на железодобива по българските земи през османския период*. // *Годишник на Националния политехнически музей*, Т. 12. София, 1982, с. 165–184; **Марков, Н.** *Към историята на железодобива по българските земи през османския период XV в. – 70-те години на XIX в.* В: *Годишник на Националния политехнически музей*, Т. 12. София, 1982, с. 185–198.

³⁵ Джелепкешани – Стопани и търговци на овце, които ги доставяли за нуждите на Османската държава и на армията. Освободени от извънредни данъци.

³⁶ Оруджии – пазачи на стадо овце.

част от държавните.

Власи – Категория население, което служи във военно-временни корпуси, изпълнява задължение по охраната и отбраната на определени райони; притежават бащини, свободни от данъци. Скотовъдно-номадски общности или постепенно усядащи общности, които в първите години на Османското господство са имали определени военно-стражеви задължения.

Войнук (мн.ч. войнуци, войнугани) – Лице от специална категория зависимо население, натоварено да изпълнява определени функции от военнопомощен характер. По време на война войнуците служели в обоза на армията, а в мирно време имали грижата за конете и държавните конюшни. В замяна на службата владеели „бащина” и ползвали някои данъчни и други облекчения. Зависими са изключително от държавата.

Гюндер (гьондер) – подразделение на войнушкия оджак (три-седем души при войнуците-пешаци и четирима при конните войнуци). Един гьондер се състои от войнук и двама или трима ямаци. Членовете му се редували да изпълняват задълженията си, като по време на служба се наричали ешкинджии, докато останалите (ямаци) се грижели за издръжката на семействата им.

Дервентджии – категория население, натоварено да охранява проходи и опасни места. Срещу това е освободено от извънредни данъци.

Джелепкешанин – който кара; търговец, стопанин на стада овце. Категория население, натоварено до доставя определено количество овце за нуждите на османската държава и на армията. Освободени от извънредни данъци.

Зеваид – войнушки резерви, от чиито среди се набират войнуци.

Кюмюрджии (въгленари, въглищари) – занятието на тази категория рая било да приготвят дървени въглища и да ги доставят, където трябва.

Лагатор – длъжностно лице с контролни функции в категорията войнуци и власи.

Мартолози – военно-полицейски служители по крепостите, обществените пътища, пристанищата, караулните кули, проходите и т.н.; конвоирали султанските транспорти, военни обози, пленници, арестанти; преследвали разбойници. Във военно време се сражавали с неприятеля.

Ока – мярка за тежести, която се колебае между 100 и 400 драма или 1283 грама.

Оруджии – пазачи на стадо; който кара стадо.

Примикюр – длъжностно лице с контролни функции в категорията вой-

нуци и власи.

Ресм-и одунъ кюмюръ – налог в натура за докарване на дърва и кюмюр за огрев. Всяко семейство било задължено да докарва 10 коли дърва или 20 конски товара дърва; 500 оки или 5 конски товара кюмюр за огрев. Някой можел да се откупи с по 10 акчета за дърва и 10 акчета за кюмюр.

Ресм-и маденян – налог за откриване и изкопаване на руди (мина – маден оджаги) – по 10 акчета за новооткрита мина. За товарна кола със сребърна руда не се плаща нищо, ако се кара в зарбханата (монетарница) и по 5 акчета за железна руда. В санджаците (окръзите) Софийски, Кюстендилски, Скопски, Видински, Одрински, Пловдивски и др., където имало сребърни руди, се плаща по 10–20 акчета на година плюс 1 акче за ока сребърна руда.

Хаймана, хайманета – лице с непостоянно местопребиваване.

Хане – от персийски, означава „дом“, „къща“, „домакинство“. С него е обозначавана данъчна единица през XV–XVII век (вж. Джизие хане). До 1690 г. джизие се разпределя по облагателни единици, обозначавани като „хане“. Хането има многовариантна употреба във връзка с други данъчни сборове в пари и натура, когато хането съответства, според случая, на 3, 5, 10, 15 или повече домакинства или на определен данъчен дял от целокупно данъчно бреме, предвидено за определено селище или негова махала. При събиране на джизие най-често хането съответства на немюсюлманско домакинство от мъж и жена – без или с деца, сред които може да има израснали, но още непълнолетни неженени синове.

Черахори – официалното название било „лагъмджи уста тайфалари“. Майстори, участници в ариергардна военна част, които извършвали напрана и ремонт на военни обекти и друг вид военнопомощна работа – поправка на укрепления, окопи, но и подкопаване на крепости. Срещу тази дейност ползвали известни данъчни облекчения.

Черибашия – отговорник за войнуците от определен район. Съхранява войнишките тефтери, официално скрепени с печат от Тефтерхането

Юруци – представители на племена, които от хилядолетия обикаляли със своите стада от кози обширните пасища на Анадола, Тракия, Македония и Епир. Те са тюркска етническа група, обитавала от 14-ти до 20-ти век главно планински области в Мала Азия. Те са мюсюлмани и говорят турски език; разграничават се от турското и останалото население с номадския начин на живот.

Ягджи – Категория зависимо население със специални задължения към Османската империя: предават по 3 оки масло годишно. Били производители и търговци на лой. **Ягджиите** са освободени от извънредните данъци **аваризи**, но плащат всички останали.

КЪМ МИНАЛОТО НА СЕЛО БРЕЗНИШКИ ИЗВОР

Венцислава Крумова

Регионален исторически музей – Перник

TOWARDS THE PAST OF IZVOR VILLAGE, BREZNIK MUNICIPALITY

Vencislava Krumova

Regional History Museum - Pernik

SUMMARY

In the spring of 2022, the Regional History Museum – Pernik received an archive of land ownership documents from the 19th and 20th centuries, belonging to the heirs of the Yankulov family from the village of Izvor, Breznik municipality. The collection of original documents includes 43 pieces of Ottoman *tapu* (or *tapia* – a notarial deed for agricultural land) for the possession of 180 decares of land in Izvor, a Notarial deed of ownership of immovable property and a Contract for the sale of immovable property from 1950.

The documents cover various topics concerning the development of the village of Izvor: education, nature of local relationships and public affairs, toponymy, the Wars of National Unification 1912-1918, which reveal part of the settlement's rich historical past.

Keywords: *Izvor village, Breznik municipality, 19th-20th centuries, land ownership documents (Ottoman tapu), Yankulov family, toponymy, education, wars 1912–1918.*

* * *

През пролетта на 2022 година в Регионален исторически музей – Перник постъпи предложение за откупка на набор от документи за собственост на земя от XIX и XX век, принадлежащи на семейство/фамилия от село Брезнишки Извор¹. Колекцията от оригинални документи включва 43 броя турски тапии за владение на 180 декара земеделска земя в зем-

¹ До 1960 г. селото се нарича само Извор.

лището на село Извор, Нотариален акт за право на собственост върху недвижим имот, признат чрез обстоятелствена проверка, и Договор за продажба на недвижим имот. Към Договора за продажба на недвижим имот е приложено и писмено споразумение от 22 април 1951 г. за отлагане на срока за плащане с три месеца поради финансови затруднения². Приносител на документите е Станислава Николова, наследник на гореспоменатите имоти. Във фондовете на Регионален исторически музей – Перник се съхраняват документи за собственост на земя, както и договори за покупко-продажба на недвижими имоти от различни епохи, но за първи път постъпва колекция от пълен набор от документи за собственост на земя, принадлежали на едно семейство, което прави колекцията изключително ценна. Документите представят три исторически периода – Османски период (или късно Средновековие, съгласно съвременната историография), Ново и Най-ново време.

Приносителката Станислава Николова е наследник на Величко Паунов Янкулов, земеделец от същото село. Дистанцията на времето, разпадането на задругата и най-вече промяната в обществените отношения с развитието на индустриалното общество, включително последиците в обществено-икономически план в постиндустриалната епоха, не предполагат запазване на „личен спомен“ у съвременните поколения. Това е и една от причините приносителката – внучка на Стоил Величков Паунов и дъщеря на Никола Стоилов, да не познава част от фамилната история, респективно представители на фамилията и рода. Според изследователя Вельо Велев, Янкулови са от първите заселници в селото (успоредно с Кузеви, изчезнали). Населявали 6 къщи и са познати с прякора „Пасуляре“³.

***Към миналото на село Брезнишки Извор
по данни от тапиите и Нотариалния акт***

Тапиите, по данни на приносителя, признават владението на 180 декара земя в землището на с. Извор, Брезнишко, на Величко Паунов Янкулов. От всички запазени документи само един (една тапия) не принадлежи на семейството. Осmano-турските документи не са преведени на български език. През 90-те години на XX век описаните 180 декара земя са включени в Имотния регистър като собственост на Величко Паунов и са признати от Комисиите по земеразделяне като собственост на наследниците му⁴.

² РИМ–Перник – Временна разписка № 42–297 от 14.04.2022 г.

³ Велев, В. *Местните имена в Брезнишко*. В. Търново, 2009, с. 26.

⁴ По данни на приносителката на документите Станислава Николова.

Владението върху тези имоти е регистрирано с нотариален акт през 20-те години на XX век. Нотариалният акт за право на собственост по наследство и съвкупно давностно владение върху недвижим имот, признат чрез обстоятелствена проверка, е от 5.11.1923 г. Предложеният препис е на Акт № 125 по нотариално дело № 127/923 г. при брезнишкия мирови съдия Анани Захариев. Свидетели по делото са Стоил Димитров и Крум Гълъбов от гр. Брезник⁵. В документа са изброени 39 имота – къща, ниви и ливади, с очертани граници, съсед и оценка. Списъкът на недвижимости по нотариалния акт започва с опис на фамилната къща:

„1. Селище „У село“ съ построена на него къща за живеяне, направена от камък и дърво, отъ 4 отделения и зимникъ, покрита съ керемиди до съседите: Игнатъ Дамянов, Георги Ивановъ, пътъ и скала, оценена на 750 лева съгласно Удостоверението № 1070 отъ 30 май 1923 г. на Конското селско общинско управление, а съгласно оценъчното предписание на Министерството на Правосъдието от 12 май 1923 г. отъ даденото заключение на вещото лице споредъ днешните пазарни цени, долуизброеният недвижимъ имотъ струва 42115 лева, намаление с 1/3, струва всичко 28 077 лева“.

Следва подробен опис за собственост на 26 ниви, като описанието дава сведения за размера на имота, месторазположението му съгласно местната топонимия, съседите (граници) и оценка:

„2. Нива „У долъ“ отъ 0,7 дек. до: Иванъ Божиловъ, Река, Игнатъ Дамяновъ и наследниците Павлови, оценена 420 лева [...]“.

Актът завършва с изброяването на 12 ливади собственост на фамилията:

„28. Ливада „Равнище“ – 1,5 дек. до: Зарко Пауновъ, Тодоръ Николовъ, Река и братя Димитрови, оценена 450 лева[...]“.

В Нотариалния акт, мировият съдия отбелязва: „[...] Вследствие на това и като взехъ предвидъ съставения от мене на 20 юли 1923 г. протоколъ за обстоятелствена проверка, съ който се констатира, че казания Величко Пауновъ е ималъ законно владение, въ продължение на повече отъ 30 години надъ гореспоменатите недвижими имоти, понеже ги е владеелъ презъ това време като свои собствени, постоянно, непрекъснато, спокойно,

⁵ РИМ–Перник – Временна разписка № 42–297 от 14.04.2022 г.; Нотариален акт № 125.

явно и несъмнено, съставихъ настоящия актъ за право на собственостъ, по силата на който се признава Величко Пауновъ отъ с. Извор, Брезнишка съдебна околия, за собственикъ по наследство и съвкупно давностно владение на следните недвижими имоти, лежащи въ чертата на с. Изворъ, а именно: [...]“. Следва изброяване на нивите, ливадите и къщата.

От Нотариалния акт става ясно, че собственикът е бил неграмотен: *„Собственикъ Величко Пауновъ за неграмотността по молбата му го подписахъ, Д. Николовъ. Свидетели: Стоилъ Димитровъ и Крумъ Г. Гълъбовъ“*⁶.

В Държавен архив – Перник се съхранява гражданско дело № 366 от 11 юний 1881 г. при брезнишкия мирови съдия⁷. Делото е във връзка с иск на Зарча Митин срещу Величко Паунов в спор за ливада при Кузината воденица⁸, купена *„преди три години“*⁹ (1878 г. – време, в което Брезнишко и Трънско са извън границите на Новата българска държава). Ливадата е продадена без тапия от Паун Марков, баща на Величко Паунов, на *„Мита Господина Иована Никола и на Гига Маринкови синове, отъ които получихъ за нея отъ техъ 150 грошове [...]“*. В приложено към делото Свидетелство от 14.04.1878 г. продавачът Паунъ Мартинов (Марков) уточнява, че не притежава *„стара тапия“* и до изваждането на *„нова тапия за уверение давамъ имъ тоя записъ, въ който ся подписовамъ“*¹⁰. С Решение от 09.09.1881 г. Брезнишкият мирови съдия излиза с определение по спора: *„Величко Пауновъ отъ с. Изворъ да нема право да се ползова отъ ливадата при Кузината воденица и да даде на Зарча Митовъ денгуби и разноски двайсе и петъ гроша“*¹¹. Делото продължава в Софийски окръжен съд. Позовавайки се на факта, *„че нито една продажба на недвижими имуществва не е действителна и не може да се извърши на друго место, освен пред надлежащи за това чиновникъ“* Софийски окръжен съд отменя решението на брезнишкия мирови съдия. Осъжда Зарча Митин да предаде спорната ливада на Величко Паунов, след като получи дадените от баща му 150 гроша и 50 гроша за ½ кола сено, или всичко 200 гроша. Решението подлежи на обжалване пред Върховен касационен съд¹². Има вероятност

⁶ Пак там.

⁷ ДА–Перник, ф. 147 К, оп. 1 а. е. 127.

⁸ Кузина воденица, принадлежала на рода Кузини от същото село, се намирала до река Изворшица. Вж. Велев, В. *Местните имена в Брезнишко...*, с. 294.

⁹ ДА–Перник, ф. 147 К, оп. 1, а. е. 127.

¹⁰ ДА–Перник, ф. 147 К, оп. 1, а. е. 127, л. 5.

¹¹ ДА–Перник, ф. 147 К, оп. 1, а. е. 127, л. 7.

¹² ДА–Перник, ф. 147 К, оп. 1, а. е. 127, л. 15.

едната тапия, за която приносителят казва, че „не е техен имот“, да се отнася до описания спорен имот от края на XIX век.

Името на Паун Марков, баща на Величко Паунов Янкулов, се споменава и в дело на Брезнишкия съд от 07 май 1884 г. по иск на Адам Янков срещу Аначко, Андон и Мика Гоцини и Гига Пейчев за изсечени 40 броя върби и сливи в имот, придобит чрез делба и искано обезщетение от 80 рубли (по две рубли на дърво)¹³. Делбата станала „*преди 16 години*“. Янков облагородил имота, но ответниците изсекли дърветата в опит да му го отнемат като го превърнат в нива. Свидетели по цитираното дело са Паун Марков, Джерман Кузманов и Мита Аначков. Решението на съда – на първа и втора инстанция – е в полза на ищеца, а ответниците се задължават да платят по 10 лева денгуби и съдебните разноски за втора инстанция¹⁴.

С фамилната история на ищеца по делото от 1881 г. – Зарча Митин, се свързва по-късен документ, даващ сведения за участието на мъжете от село Извор във войните за национално обединение през първата половина на XX век. В архива на селското общинско управление в с. Режанци е запазен списък от 1938 г. на пострадалите от войните жители на селата, числящи се в Режанска община¹⁵, околия Трънска¹⁶, от който става ясно, че сред пострадалите във войните от селото е и „Първан Стоянчев Зарчев, син на Стоянчо Зарчев Митов, роден през 1874 г., земеделец“¹⁷. В документа са изброени членовете на семействата на пострадалите, годината им на раждане и занятието. В случая с Първан Зарчев е посочен само бащата.

Архивът на селското общинско управление в с. Режанци представя практически два списъка: Списък на загиналите от село Извор и Списък на пострадалите от войните, в това число един инвалид.

Списъкът на загиналите през войните 1885–1918 г. от с. Извор включва имената на четирима мъже:

◆ младши подофицер Костадин Велинов Миков – 26-ти пехотен Пернишки полк, загинал през май 1913 г. край Касканица;

◆ редник Рангел Митов Лазаров – опълчение, загинал през март 1913 г. край Одрин;

¹³ ДА–Перник, ф. 147 К, оп. 1, а. е. 305.

¹⁴ ДА–Перник, ф. 147 К, оп. 1, а. е. 305.

¹⁵ В административно отношение с. Извор, Брезнишко е било част от Конска община, а след референдум от януари 1932 г. се причислява към Режанска община. ДА–Перник, ф. 192К, оп.1, а. е. 36, л. 42.

¹⁶ В административно отношение в различни периоди селото попада в границите на Трънска, Брезнишка или Софийска околии.

¹⁷ ДА–Перник, ф. 192 К, оп. 1, а. е. 35, л. 18.

- ◆ Боян Денков Пейчев – 6-ти пехотен полк, загинал през ноември 1915 г. край Дренова глава;
- ◆ Верчо Маринков Калев – 6-ти пехотен полк, загинал пред септември 1916 г. край Тутракан¹⁸.

Списъкът с пострадалите от войните повтаря имената на убитите, но е допълнен с информация за ранените (инвалиди) и членовете на техните семейства: имена, година на раждане, занятие:

- ◆ Костадин Велинов Гълъбов (Миков, б.а.) – съпруга Кръстана Костадинова Велинова, р. 1874 г., домакиня; син Тодор Костадинов Велинов, р. 1904 г., земеделец; син Йосиф Костадинов Велинов, р. 1910 г., земеделец; дъщеря Киранка Костадинова Велинова, р. 1913 г., домакиня.
- ◆ Боян Денков Пейчев – баща Денко Пейчев Каракашев, р. 1856 г., земеделец.
- ◆ Верчо Маринков Калев – съпруга Итка Верчова Маринкова, р. 1897 г., домакиня; син Мирчо Верчов Маринков, р. 1914 г., земеделец; дъщеря Владка Верчова Маринкова, р. 1916 г., домакиня.
- ◆ Първан Стоянчев Зарчев – баща Стоянчо Зарчев Митов, р. 1874 г., земеделец.
- ◆ Инвалиди: Борис Минков Пейчов – р. 1890 г., земеделец; съпруга Ангелина Борисова Минкова, р. 1890 г., домакиня; дъщеря Дена Борисова Минкова, р. 1920 г., домакиня; дъщеря Негритка Борисова Минкова, р. 1926 г., ученичка; дъщеря Милда Борисова Минкова, р. 1930 г., ученичка; дъщеря Анка Борисова Минкова, р. 1934 г., дете; дъщеря Верка Борисова Минкова, р. 1936 г., дете; син Стойне Борисов Минков, р. 1931 г., дете¹⁹.

В Държавен архив–Перник се съхраняват документи на Земеделска стопанска задруга – село Извор, Брезнишко, за периода 1937–1953 г.²⁰. Съгласно съхранената документация в задругата към 1937 г. са регистрирани 43 членове, сред които и Величко Паунов Янкулов. От писмо (изх. № 5 от 25.11.1937). до Взаимоспомагателния фонд при общия Земеделски

¹⁸ ДА–Перник, ф. 192 К, оп.1, а. е. 35, л. 11.

¹⁹ ДА–Перник, ф. 192 К, оп. 1, а. е. 35, л. 11, л. 18.

²⁰ ДА–Перник, ЧП 97.

съюз на Земеделско-стопанската задруга в България става ясно, че са изпратени документи на „починалия редовен член Величко Паунов Янкулов от с. Извор“ и са приложени удостоверение за наследници и заявление за членство в задругата от наследника Никола Величков Паунов²¹.

Документираната в Нотариалния акт от 1928 г. топонимия в землището на селото при изброяването на нивите е следната:

У село, У долъ²², Гробища, Изворъ²³, Надъ гумно, Камъкъ²⁴, Дългото, Дърварски пътъ²⁵, Малоприсое²⁶, Добриловица²⁷, Лалкина падина²⁸, Пожаръ²⁹, Остри върхъ³⁰, Мездра³¹, Колуница³², Влашко поле³³, Вискяръ³⁴, Могила³⁵, Цървеница, Голема нива³⁶, Падина³⁷, Околитъ, Кузина воденица³⁸, Кръсть³⁹...

Топонимията, свързана със собствеността върху нивите, в някои моменти се дублира с тази при ливадите – Кузина воденица, Околитъ, Падина.

В другите случаи маркира други терени: Равнище⁴⁰, Раставица, Мос-

²¹ ДА–Перник, ЧП 97, л. 5.

²² У долъ – горното течение на Доганджийска река. (Велев, В. Цит. съч.)

²³ Изворъ – Буен извор, вероятно р. Изворшчица. В. Велев регистрира голям празник на Йордановден. (Велев, В. Цит. съч.)

²⁴ Камъкъ – „Камик“, скалист бряг в западната част на селото. (Велев, В. Цит. съч.)

²⁵ Дърварски пътъ – „Дърварски път“, междуселски път западно от селото, през който „планинците превозвали дърва за полските села на Граово“. (Велев, В. Цит. съч.)

²⁶ Мало присое – „слаби“, неплодородни ниви в източната част на селото. (Велев, В. Цит. съч.)

²⁷ Добриловица – „Равнище с вековен свещен дъб между пътя за Режанци и Кощанска пътека“ в селото. (Велев, В. Цит. съч.)

²⁸ Лялкина падина – падина на Остри връх северозападно от селото. (Велев, В. Цит. съч.)

²⁹ Пожаръ – „борова гора на мястото на горял дъбов гъстак“ (Велев, В. Цит. съч.)

³⁰ Остри върхъ – „Остри връ“, заострен връх (пасище) между Извор и Режанци. (Велев, В. Цит. съч.)

³¹ Мездра (поле, нива) – ниви преди пасище в западната част на Извор. (Велев, В. Цит. съч.)

³² Колуница – ниви в югозападната част на селото. (Велев, В. Цит. съч.)

³³ Влашко поле – Пасище в западната част на селото. (Велев, В. Цит. съч.)

³⁴ Вискяр – Извор с ливада в Могила. (Велев, В. Цит. съч.)

³⁵ Могила – Изворска могила (Велев, В. Цит. съч.)

³⁶ Голема нива – равнище (Велев, В. Цит. съч.)

³⁷ Падина – Долина, ниско място в южната част на селото. (Велев, В. Цит. съч.)

³⁸ Кузина воденица – Воденица на р. Изворшчица, собственост на Кузини. (Велев, В. Цит. съч.)

³⁹ Кръсть – Оброк, каменен кръст, обикновено до вековен бряст. (Велев, В. Цит. съч.)

⁴⁰ Равнище – равнинен терен, ниви. (Велев, В. Цит. съч.)

тище⁴¹, Златаревъ кладенецъ⁴², Каракашева воденица⁴³, Добриловица⁴⁴, Тръске⁴⁵.

В проучването си за местните имена в Брезнишко Вельо Велев цитира към топонимията на селото „Изворска могила“ и не споменава друг обект, маркиран с топоса „могила“. Това може да предполага, че топосите „могила“ и „Изворска могила“ маркират един и същ обект. Велев пише: „отдалеч дава вид на могила, но всъщност това е малка планина между Ребро, Садовик и Кривонос“⁴⁶. Авторът споменава за три обекта на могилата, обозначени с топоса „Църквишче“. Споделя, че при изграждането на шосето за с. Режанци е прорязана тракийска могила, а на север от нея в местността При дубът е намерена каменна плоча с текст: „На добър час! Постави за вечна памет Ептакентос, син на Дизакентос. Живял добре живота си.“⁴⁷. Велев приема, че надписът е старогръцки, а имената са лични тракийски.

Терминът „Изворска могила“ е отправен и в изследването „Археологическите паметници в Пернишки окръг“⁴⁸. Димитрина Митова–Джонова ориентира част от известните археологически обекти в селото спрямо/на „Изворска могила“, а именно: праисторическо селище в местността Игрище на юг на могилата; на запад на могилата регистрира праисторическа керамика и в края ѝ – в местността Брестино, антично селище и некропол, които локализира вдясно от пътя за с. Конска. На изток на могилата регистрира късноантичната крепост Градище, за която предполага, че е изградена върху по-ранно антично селище. Намерената керамика Джонова датира III–IV век. В източния склон на могилата крепостта се свързва с некропола и водопровода от местността Света вода със землището на с. Садовик. Според Джонова през античността изворът „Света вода“ е добре познат и разработен за нуждите на населението. Допуска също така

⁴¹ *Мостище* – „Мостишче, мостище“, низина с каменна настилка в югоизточната част на селото. (Велев, В. Цит. съч.)

⁴² *Златаревъ кладънъцъ* – извор до р. Изворшчица, където кърджалии убиват местен златар докато плави злато. (Велев, В. Цит. съч.)

⁴³ *Каракашева воденица* – Воденица на рода Каракашеви (каракаш – черновежд, тур.). (Велев, В. Цит. съч.)

⁴⁴ *Добриловица* – Равнище с вековен дъб разположено между пътя за Режанци и „Кошанска пътека“. (Велев, В. Цит. съч.)

⁴⁵ *Тръске* – „Тръсе“ (търсье, тръсье) – „пресушан“ вероятно пресушен мочур в северозападната част на селото. (Велев, В. Цит. съч.)

⁴⁶ Велев, В. *Местните имена в Брезнишко...* с. 260.

⁴⁷ Велев, В. *Местните имена в Брезнишко...* с. 26.

⁴⁸ Митова–Джонова, Д. *Археологическите паметници в Пернишки окръг*. С., 1983, с. 90–92.

възможността да е имало малко селище, свързано с крепостта, но като цяло определя терена като некропол на крепостта от Изворска могила от предхристиянския период до Средновековието. Местността е локализирана от Вельо Велев северозападно от селото, посока Садовик, и се свързва с местното име „Светеноград“, а във водите на извора са намирани монети от ранновизантийската епоха⁴⁹.

Джонова не дава сведения село Извор да присъства в регистрите на джелепкешаните или във войнушките списъци през XVI и XVII век. За разлика от Извор, в списъците са регистрирани село Садовик (войнушки списъци от 1606 г.) и село Конска, за което цитира, че в средата на XVI век е регистрирано като тимар с 47 домакинства и 1 вдовица. През 1576 г. с. Конска е регистрирано в списъците на джелепкешаните и в 1606 г. във войнушките списъци към кааза Брезник⁵⁰.

Към миналото на село Брезнишки Извор по данни
от Договора за продажба на недвижим имот

Към гореспоманатите имоти на семейството през 1950 г. се добавя още един – нива от 4,5 декара в местността Над Извора в землището на село Извор, Брезнишко⁵¹. Имотът е придобит чрез договор за продажба на недвижим имот. Документът е от 12 септември 1950 г. От него става ясно, че наследниците на Игнат Дамянов – Борислав, Арсена, Костадинка, Евра и Йорданка, продават на Гроздан Николов Величков, Величко Николов Величков и Никола Стоилов Николов цитираната нива в местността Над Извора за сумата от 100 000 хиляди лева. По договор, към момента на сделката на продавача е изплатена сумата от 60 000 лева, а остатъкът от нея (40 000 лева) е дължим към датата 01.05.1951 г. Към Договора е запазена бележка (ръкопис) – допълнително споразумение между страните, подписано на 22.04.1951 г., от което става ясно, че поради финансови затруднения остатъкът по плащането ще се забави до 02.08.1952 г. и едва след като бъде изплатена сумата, продавачът ще прехвърли имота на купувача.

Интересен момент в Договора е фактът, че при изброяването на купувачите е отбелязано, че и тримата са учители в с. Извор. Документът отразява, че продавачите са наследници на „покойния ни съпруг и баща

⁴⁹ Велев, В. Цит. съч., с. 400.

⁵⁰ Митова-Джонова, Д. *Археологическите паметници в Пернишки ...*, с. .99.

⁵¹ РИМ-Перник – Временна разписка № 42–297 от 14.04.2022 г. Договор за продажба на недвижим имот.

Игнат Дамянов, бивш учител на с. Извор⁵². От нотариалния акт става ясно, че двете семейства/фамилии назад във времето са били съседи в регулацията на селището „У село“ „съ построена на него къща за живеяне до съседи „Игнатъ Дамянов, [...]“, както и при владението на някои от нивите: „У долъ“, „Надъ гумно“, „Добриловица“, „Пожаръ“, „Колуница“, „Могила“, „Падина“ и ливадите: „Околитъ“, „Падина“, „Раставица“ и „Тръске“⁵³.

* * *

От съхранената информация в Главната книга на Народно основно училище в село Извор става ясно, че към 1900 г. училището е функционирало и в него са се обучавали 20 деца, като броят им по списък за учебната 1905–1906 г. е тридесет и шест⁵⁴. Вероятно обучението е по взаимната метода, тъй като са отбелязани само пет основни дисциплини: закон божий; български език: четене и писане; сметане и геометрическо чертане; естествоведение и отечествоведение. В Главната книга за първи път от учебната 1912–1913 г. са отбелязани класовете по отделения: 1-во отделение – 11 деца; 2-ро отделение – 14 деца; 3-то отделение – 7 деца, 4-то отделение – 9 деца. Или през учебната 1912–1913 г. в училището общо са се обучавали 41 деца. От записките в Летописната книга на училището става ясно, че дисциплините се водят от учителя Божил Захариев, родом от с. Милевци, Босилеградско⁵⁵ и от Александър Рангелов, жител на с. Режанци, Брезнишко. Село Милевци е населено място в Република Сърбия, Пчински окръг⁵⁶. След Руско-турската война от 1877–1878 г. селото попада в границите на новата българска държава, Кюстендилска околия. С края на Първата световна война и подписването на Ньойския договор селото преминава в границите на Кралството на сърби, хървати и словенци.

В Летописната книга на училището, учителят Захариев споделя: „На 12.09.1912 г. се обяви обща мобилизация, на която дата веднага се затвори училището, понеже и аз отидох войник в 26-ти пехотен полк, 7-ма рота, до 06.12.1912 г. А после се върнах от Баба Ески за учител на младите войници в гр. Радомир. И когато се обяви Междусъюзническата война,

⁵² РИМ–Перник – Временна разписка № 42–297 от 14.04.2022 г. Договор за продажба на недвижим имот.

⁵³ РИМ–Перник – Временна разписка № 42–297 от 14.04.2022 г.; Нотариален акт № 125.

⁵⁴ ДА–Перник, ф. 328 К, оп. 1, а. е. 10.

⁵⁵ ДА–Перник, ф. 328 К, оп. 1, а. е. 2.

⁵⁶ <https://bg.wikipedia.org>

се причислих към 59-ти полк[...]/ до демобилизацията⁵⁷. Практически за времето от 17.09.1912 г. до 08.09.1913 г. учебни занятия не се провеждат, а училището е затворено. Последвалата 1913–1914 учебна година преминава в трудности и изпитания, от една страна, „поради неудобствата, създадени от войната“⁵⁸ и, от друга, поради „епидемия от магарешка кашлица“⁵⁹. В същия документ Захариев отбелязва, че през годините на Първата световна война 1915–1918 г. „училището е затворено по случай на общата война и тъй като отидох в редовете на войската“⁶⁰. Божил Захариев е главен учител до учебната 1934–1935 г., когато „напуснал поради предела на възрастта си“⁶¹. Мястото му се заема от Александър Рангелов, а като втори учител постъпва Надежда Банкова – родом от гр. Севлиево, живееща в с. Садовик. През 1937 г. Банкова се премества в училището в с. Горна Мелна, Трънско. Мястото ѝ в с. Извор се заема от Райна Балканджиева, родом от гр. Елена. Две години по-късно, през 1939 г. Александър Рангелов също напуска и на негово място е назначен Митко (Димитър) Балканджийски от гр. Трън. Документът съобщава, че през 1943 г. като волнонаемен учител в с. Извор работи Иван Митев от гр. Трън, а през 1949–1950 и 1950–1951 г. нередовен волнонаемен учител в училището е Любомир Таков Милев. Междувременно, от 1946 г. като редовен учител е назначен Гаврил Янакиев Цветков от с. Садовик⁶².

Генерацията от учители през първата половина на XX век инициира и създаването на читалището в селото. През 1927 г. в с. Извор се регистрира читалище „Народен будител“⁶³. Избрани са: председател – Божил Захариев, 48-годишен учител; секретар-касиер – Анастасия Петрова, 24-годишна, учителка; библиотекар – Цветан Янакиев, 32-годишен, земеделец; и съветници: Стоян Иванов – 54-годишен, земеделец, и Антон Маринков – 22-годишен, кожухар. По приложения списък следват 32 членове, сред оито: Заре Марков, Иван Величков, Тако Милев, Божил Иванов, Никола Пейчев, Стаменко Пейчев, Петко Господинов [...]⁶⁴.

* * *

⁵⁷ ДА–Перник, ф. 328 К, оп. 1, а. е. 2, л. 5.

⁵⁸ ДА–Перник, ф. 328 К, оп. 1, а. е. 2, л. 5.

⁵⁹ Пак там.

⁶⁰ Пак там, л. 6.

⁶¹ Пак там, л. 6.

⁶² Пак там.

⁶³ ДА–Перник, ЧП 316.1

⁶⁴ Пак там.

Предложената колекция документи за собственост на земя от наследницата на Величко Паунов Янкулов открехва врати към няколко теми от развитието на селището и общността на Извор: образование, читалищно дело, войните за национално обединение, характер на местните взаимоотношения, топонимия... В съвременното общество, където основният източник на познание е виртуалното пространство, което позволява да се споделя информация от различни източници (често непроверени данни), съхранените документи разкриват друга реалност, значително по-близка до историческото минало. При справка за село Брезнишки Извор в най-популярната цифрова енциклопедия Уикипедия е записано, в разрез с изнесените данни, че: „Селото е основано през около 1929 година от две фамилии – *Кузини и Янколови, които се заселили около двата извора – единият се намира в днешния център, а вторият – в другия край на селото*“⁶⁵.

Общият преглед на споменати лица, събития и местности, цитирани в документите за собственост на рода Янкулови, показва частица от богатото историческо минало на селището, за която интернет не предлага информация и фактите трудно достигат до заинтересованите читатели.

⁶⁵ https://bg.wikipedia.org/wiki/Брезнишки_извор

**МИНЬОРСКАТА КОЛОНИЯ „ТВЪРДИ ЛИВАДИ“ – ПЪРВОТО В
БЪЛГАРИЯ РАБОТНИЧЕСКО СЕЛИЩЕ**

Силвия Нотева

Регионален исторически музей – Перник

**THE MINING COLONY “TVARDI LIVADI” – THE FIRST
WORKERS’ SETTLEMENT IN BULGARIA**

Silvia Noteva

Regional History Museum – Pernik

SUMMARY

In 1891, the first state-owned mining enterprise in Bulgaria was established in Pernik, with which the young Bulgarian state briefly became industrially independent and became a leading economic force in the Balkans. „Pernik“ mine became the main engine of the industry and with its help new hospitals, schools, roads were built, and the mining settlement „Tvardi Livadi“ was created. This was the first workers’ district in Bulgaria, built on the principles of modern urban planning - convenience, beauty and healthiness.

Keywords: „Pernik“ mine, miners’ housing, „Tverdi Livadi“ district, development

*** * ***

На 17 август 1891 г. в околностите на малкото село Перник (1027 жители) се поставя началото на разработването на въглищния пласт във Владайско-Мошинско-Пернишкия басейн. Към Министерството на финансите се създава Минно отделение и с Указ №131/юли 1891 година¹ е открита Държавна Мина „Перник“. Това предопределя уникалната и необикновена история на селището. Тук се ражда българската индустрия, която за кратко време след Освобождението ще превърне България в независима и

¹ *Държавен вестник*, бр. 173 от 12.08.1891 г.

ведеща икономическа сила на Балканите. Откриването на въглищна мина, в която и да е точка на света, води до икономически, демографски и социални промени. Какво се случва в Перник? Населението рязко нараства, започва бързо развитие на инфраструктурата, процъфтява търговията и благосъстоянието на хората, изгражда се ново индустриално селище с ново общество и порядки. Перник с неговите запаси на каменни въглища има решаващо значение за младата и амбициозна нация.

За българската държава минната промишленост придобива огромно стратегическо значение и вълната от хора, дошли в селището – миньори, минни инженери, технически персонал, чиновници в администрацията, води до остра нужда от жилища. От създаването на мина „Перник“ за този проблем се грижи Архитектурна служба, чиято дейност е да задоволява потребностите на предприятието. Поради бързото нарастване на населението жилищните здания, построени до 1925 г. от Мината, не задоволяват нуждите не само като количество, но и по отношение на удобство и здравословен живот.

Непосредствено след Първата световна война, която повишава ролята на пернишката мина, на нейната стратегическа суровина, и дава силен тласък за по-голям добив и развитие, държавата предприема построяване на жилища за постоянно местоживее на работниците. През 1918–1920 г. се изграждат 45 „казармени“ постройки от тухли и бетон – за бежари и семейни работници² (днес кв. „Красно село“). Така се създава едно ново рударско селище, наречено „Минното“. В първите години на XX век на територията на днешния град Перник вече съществуват две селища – Минното, образувало се около първите рудници, и Старото село, намиращо се в подножието на средновековната крепост. Минното селище се разширява с голяма бързина. Всяка година населението и територията му нарастват и то придобива европейски облик, защото в Мината работят много чужденци – инженери и технически персонал от Европа. Старото село – пазител на откошелните граовски традиции и обичаи, което в началото има неприязън към „дошляците“ и гледа отвисоко на пришълците, постепенно привиква с новия модерен и напредничав европейски бит и нрави. Така възниква необходимостта от обединение на двете селища в един град, което се случва през 1929 г. с Указ №402/ 26.06.1929 г.

В самото начало в минното селище работят само приходящи от околните села работници и чиновници, ангажирани в предприятието. Но Ми-

² Д-р Петков, В. Санитарните грижи в Мини Перник. В: *Архив на Мини Перник*. София, 1929, с. 34.

ната се стреми да привлече и запази един постоянен кадрови състав, и няколко години по-късно управлението взема решение да се получават безплатни жилища при деветмесечен трудов стаж³. С разработването на въглищния пласт в селището, образувало се около първите рудници, живеят предимно мъже. През XX век започва да се оформя един същински град, в който живеят и семействата на миньорите, а населението вече е смесено.

По силата на новия „Закон за експлоатацията на Държавни камено-въглени мини във Владайско-Мошинско-Пернишката котловина“ от 01.04.1925 г.⁴, чл. 28 определя половината от чистата годишна печалба да се внася в полза на държавата, а другата половина да остава в предприятието за неговите стопански нужди и развитие, като сумата се разпределя в различни фондове. Съгласно този закон силно е застъпена личната заинтересованост на работещите, което води до успех и просперитет на Мината. Част от чистата печалба се разпределя между всички служители, т.н. тантиеми⁵. Освен участие в печалбите на предприятието има и допълнителните облаги – безплатно отопление и осветление, безплатно лечение на работещите и семейства им, безплатно пътуване, платен едномесечен отпуск, безплатни жилища⁶. „Работниците, персоналът и техните семейства безплатно се ползват от минните жилища дотолкова, доколкото мините разполагат с такива“⁷.

В първия отчет на автономното управление, отнасящ се за броя и квадратурата на жилищните здания на територията на минното селище и за растежа му, четем:

1901 г. – 24 сгради с 3 770 кв.м;

1910 г. – 30 сгради с 4 611 кв.м;

1915 г. – 73 сгради с 10 275 кв.м;

1921 г. – 136 сгради с 20 910 кв.м;

1925 г. – 148 сгради с 23 046 кв.м.

Броят на обществените сгради, построени от ДМ „Перник“ до 1925 г. (канцеларии, работилници, складове, болници, бани, читалища, театър,

³ **Коняров, Г.** 50 години Мини Перник 1891–1941. Юбилеен сборник. София, 1941, с. 326.

⁴ *Държавен вестник*, бр. 258 от 19.02.1925 г. – Указ №5 от 07.02.1925 г.

⁵ „Тантиемите“ са парични средства, които се отделят за работници и чиновници, в размер 15% от чистата печалба на Мината. Тантиемите се отразяват благотворно върху задржането на работниците и дисциплината в мините.

⁶ **Бръшлянов, Ц.** Перник 1878–1928. София, 1928, с. 118–119.

⁷ **Коняров, Г.** 50 години Мини Перник..., с. 326.

училище, черква и др.), нараства на 231 здания с площ 45 845 кв.метра⁸. Въпреки усиления строеж по време и след Първата световна война Мината не успява да задоволи крещящата нужда от жилища. Постройките (т.н. „бекярски блокове“), в които живеят част от работещите в Мината и техните семейства, са строени безсистемно и са гъсто населени – средно по 5 живущи в стая. Освен това тези сгради са нехигиенични, с циментов под, общи коридори, без кухни. Друга значителна част от работещите живеят в дъсчени бараки от Първата световна война, а 3090 човека ползват квартири в Перник и околностите⁹. След приемането на новия Закон за Държавното стопанско минно-техническо предприятие в Перник и изхождайки от кризисната ситуация с жилищния фонд, управата на Мината (разполагаща вече с повече средства) взема решение да пристъпи към развързка на жилищния колапс. Започва проектиране и изграждане на ново миньорско селище за работниците и чиновниците – на принципите на немските модерни миньорски работнически колонии в германските области Рур, Прусия и Рейн, създадени от архитектите проф. Nusbam от Хановер, проф. Т. Goecke от Берлин, Strobel, Mathesius, F. Schumacher, M. Wagner¹⁰. В края на XIX и началото на XX век в Европа се работи усилено по планирането, устройството и изграждането на селища към индустриалните центрове.

Автономното управление на Държавни мини „Перник“ изготвя благоустройствен план-програма за построяване на модерни жилища за период от 10 години (1925–1935), за което са предвидени 100 милиона лева¹¹. В груповия строеж трябва да се приложат принципите на благоустройство за селища от подобен тип. Управлението решава, че най-подходящо пространство за миньорската колония е местността Твърди ливади, където са се намирали зеленчукови градини, собственост на мината. Така кварталът ще бъде разположен в центъра на територията на рудниците – от река Струма на юг до рудник „Бели брег“ на север. Дължината му ще е около 500–600 метра, а ширината 100–300 метра¹². Общата площ на селището се предвижда да бъде около 200 000 квадратни метра. Предполагало се е, че

⁸ Пак там, с. 288

⁹ Бръшлянов, Ц. Перник 1878–1928..., с. 127.

¹⁰ инж. Диков, А. Работническите колонии и конкурса за миньорско селище при Перник. // Списание на Българското Инженерно-Архитектно дружество, София, 1926, бр. 19, с. 310.

¹¹ инж. Диков, А. Работническите колонии и конкурса... // Списание на БИАД..., бр. 20, с. 341.

¹² Бръшлянов, Ц. Държавни каменовъглени мини Перник след Освобождението и сега. София, 1928, с. 128.

в изградените двуетажни сгради ще се настанят около 4000–4500 души¹³. За да се избегнат грешките от миналото и да се даде начало на едно модерно градоустройство, минната управа взема решение да обяви конкурс. На заседание на Административния съвет, проведено на 8.10.1925 г., са утвърдени предложения терен за строеж и провеждането на конкурса „за благоустрояване и застрояване в мина Перник на местността Твърди ливади с една миньорска колония“¹⁴.

В обявения конкурс право на участие имат само български граждани с висше образование. В изискванията за участващите проекти има предписания, които трябва да бъдат спазени. Съставени са от Архитектурна и Благоустройствена служба, като първата се завежда от архитект, а втората от инженер-строител. В пространството, определено за застрояване, през 1925 г. съществуват 4 сгради – механична фурна, минна работилница (завод „Струма“), една жилищна постройка и строящата се минна конюшна. Изискването е те да бъдат включени в новата колония. Самият терен се разделял на две почти еднакви части (западна и източна) от „дековилния път“¹⁵. По предписание тази главна артерия трябва да се остави за още 4–5 години. Дековилката свързва рудниците „Бели брег“ и „Христо Ботев“ в посока север-юг, която е и посоката на силни ветрове. След като линията бъде освободена от движение, на нейно място да се изгради „булевард“ и чрез залесяване с дървета селището да се предпази от северния вятър. Застрояването на колонията да започне от западната половина, където да бъдат построени предимно сгради за живеене, а впоследствие източната да се застрои с обществени сгради. Едно от основните условия е да се постигне „най-възможният независим живот на семействата едно от друго“, като се спази принципът за максимално използване на мястото (не повече от 8–12 жилища в една сграда)¹⁶. Всеки апартамент да има отделен вход и всяко жилище да притежава зелен двор. В селището да се предвидят места за вътрешни общи зелени градини (Vorgarten), които да дават особена прелест на колонията, и за квартално детско игрище (Wohnhof), което да предоставя възможност на децата от квартала да играят необезпокоявани от движението на коли, камиони и др. Миньорската колония трябва да бъде колкото се може по-изолирана от общото движение, да е

¹³ *Списание на БИАД...*, бр. 17, с. 275; *Коняров, Г. 50 години Мини Перник...*, с. 290.

¹⁴ *Радославов, Г. Първият градоустройствен конкурс в България. // Известия на РИМ-Русе*, Том IX. Русе, 2005, с. 503; *Списание на БИАД...*, бр. 15, с. 246.

¹⁵ Теснолинеен релсов път, който може да се положи бързо и лесно и по който могат да се транспортират товари на недалечни разстояния.

¹⁶ *Списание на БИАД...*, бр. 15, с. 246.

тиха, с много зеленина и да се осигури на хората спокоен живот. Затова една от препоръките към проектантите е главните улици, по които ще се движат превозните средства, да са извън селището – от двете му страни, по неговата дължина. Като физически и естетически център селището да има добре оформен площад. Канализацията на цялата колония да бъде не в речното легло на Струма до колонията, а в надлъжен канал, преминаващ паралелно на реката, който да се излее след крепостта „Перник“¹⁷. Общественият сгради, предвидени от Мината, са: основно училище, занаятчийско училище, баня, казино-театър (което да заема централно място в колонията), кооперативен магазин и дюкяни (на книжар, общар, шивач и др.). Предвидената площ за застрояване на тези сгради е 5000 кв.метра¹⁸.

Конкурсът за благоустрояване и застрояване на местността Твърди ливади е проведен на 1 март 1926 година¹⁹. Участват „само“ единадесет проекта, представени от българските техници – „XX век“, „Струма“, „Индустрия“, „Миньор“, „Карбон“, „С“, „Кракра П“, „357“. Според оценката на специалистите регулационните планове по нищо не отстъпват на чуждестранните, по които са изградени работнически селища в Европа. Всички проекти са откупени от ДМ „Перник“. Класираните на първите три места получават и допълнителни премии (парична награда).

- Проект с мото „Карбон“ – автор инж. Сапарев от гр. Варна, печели III премия (20 000 лева). Този регулационен план представлява „тетраед в кръг“ – театрално разположение на сградите около площада. Недостатък: едно до друго са разположени казино и училище²⁰.

- II премия от 25 000 лв. получава проект „Кракра П“ – на архитектите Горанов, Русев и Цолов, които планират системата на застрояване да бъде в редици от двете страни на улиците. В този план липсват открити дворове и градинки, а това изменя характера на селището²¹.

- I премия от 50 000 лв. е за проект с мото „357“ – автори са арх. Белковски и инж. Заяков от София. Системата на застрояване

¹⁷ Пак там, бр. 17, с. 276.

¹⁸ Бръшлянов, Ц. *Държавни каменовъглени мини Перник...*, с. 129.

¹⁹ *Списание на БИАД...*, бр. 19, с. 310.

²⁰ инж. Михайлов, Р. Жилищният въпрос и благоустройството на мината „Перник“. // *Списание на БИАД...*, бр. 17, с. 276.

²¹ Пак там, бр. 19, с. 311.

в плана е групова, с цветни дворове към улицата и зеленчукови градини зад сградите²².

Миньорското селище се строи основно по този проект, но са взети „добрите и ценни“ неща и от останалите 10. Тържните условия за построяването на първите шест двуетажни сгради се утвърждават от Административния съвет на 15.07.1926 г. Те са с обща застроена площ от 2985 кв.м, в които се помещават 90 апартамента за около 700 души. Средствата за изграждането са на стойност 12 557 600 лева²³. На 9 август 1926 г. е обявен търг за направата на миньорския жилищен квартал по проекта на арх. Белковски и инж. Заяков, който е малко видоизменен заради някои допълнителни изисквания на Управлението. Изграждането на първата улица със здания (на стойност около 10 милиона лв.) се отдава на българското строително дружество „Циклоп“ от гр. София.

На 8 октомври 1926 г. тържествено се полага основният камък на миньорската колония „Твърди ливади“ в Перник. В този камък се влага летопис-хроника, прочетена на тържеството от инж. Л. Божков²⁴. „Мината има 4750 работници и чиновници, едно производство от 8429 тона за 1891 г. и 1 031 259 тона за 1925 г., като за целия 36-годишен период от съществуването на Мината са извадени 13 000 060 тона въглища [...]“. В основите на една от първите сгради на селището и днес се намира историята на Мината.

Колко важно е не само за Перник, но и за държавата рационалното разрешаване на жилищния въпрос с построяване на масови жилища, с прилагане на принципа на модерното градоустройство, може да разберем от документите със списъка на присъстващите на тържеството:

- Министърът на търговията, промишлеността и труда – Цв. Бобошевски, който е председател на Административния съвет на мини „Перник“;
- Министърът на правосъдието – д-р Т. Кулев;
- Председателят на Инженерно-Архитектурното дружество – инж. Ст. Сарафов;
- Главният директор на железниците – инж. Вл. Каракашов;

²² Пак там, бр. 19, с. 317.

²³ Коняров, Г. 50 години Мини Перник..., с. 290.

²⁴ Л. Божков – инженер-строител, член на Административния съвет на Мината, главен директор на БДЖ от юни 1927 г.

- Директорът на Държавните дългове – д-р Н. Стоянов;
- Директорът на отделението на труда – Д. Николов;
- Административният съвет на Мини „Перник“²⁵;
- Върховен надзор, Дирекционен комитет, Поверителен съвет; Народни представители;
- Всички бивши директори на Мината, работници и чиновници²⁶.

Тържеството започва с Богослужение и молебен, извършен от Знеполския епископ Паисий, който произнася възхваляващи слова за благородния труд на миньорите: „Сложиха се ударите с чука върху основния камък, които ще намерят отзвук в бъдещите времена като знак, че днешното време дава дан на труда с дела, а не само с думи [...]“. След него знаменателни и паметни речи държат министър Цв. Бобошевски, инж. П. Теодоров, К. Николов (народен представител), Ст. Сарафов, д-р Т. Кулев²⁷.

На 22.03.1927 г., половин година след началото на строежа на първите здания, Административният съвет с протокол №7 утвърждава условията за строеж и на втората група сгради – 108 апартамента на стойност 14 690 055 лева. За изпълнител е посочена строителна фирма „Архитект Станко Попов и сие“²⁸.

За две години от 10-годишния благоустройствен план на Мината са построени двете групи жилища със 198 апартамента, на обща стойност 22 милиона лева. Изградена е баня за миньорите и семействата им в западния край на кв. „Твърди ливади“ – върху площ от 513 кв.м., за която заедно с инсталацията управата изразходва 2 769 000 лева²⁹.

²⁵ Учреден с XII постановление на Министерски съвет от 29.04.1925 г. Председател: Цв. Бобошевски – министър на търговията, промишлеността и труда. Подпредседател: инж. П. Тодоров – бивш управител на Мина „Перник“, бивш ст. кмет и народен представител. Членове: инж. Б. Радославов – началник Минно отделение в Министерството на търговията, промишлеността и труда, инж. Ал. Спасов – директор на Минно акционерно дружество „Плакалница“, инж. Т. Губиделников – директор на частна каменовъглена мина, ген. Вл. Вазов – столичен кмет, ген. Н. Каблешков – общественик, полк. Ал. Цанев – индустриалец, Ал. Екимов – народен представител и виден търговец, инж. С. Тошков – бивш директор на мини „Перник“.

²⁶ *Списание на БИАД...*, бр. 20, с. 341.

²⁷ *Пак там*, с. 342.

²⁸ **Радославов**, Г. Първият градоустройствен... // *Известия на РИМ–Русе*, Т. IX..., с. 505.

²⁹ *Архив на Мини Перник*, кн. 4. София, 1929, с. 37; *ДА–Перник*, ф. 148К, оп. 1, а.е. 1, л. 76–77.

До 1930 г. на три етапа са изградени 328 апартамента и са прокарани водопровод и канализация на цялото минно селище.

Строителната програма на мини „Перник“ за изграждане на работническа колония е завършена 1939 г. В новия квартал са настанени около 4000 души³⁰. Първата забележителна работническа колония на територията на България е построена на пет етапа. Това са едноетажни и двуетажни жилища, с апартаменти с отделни входи за всяко семейство, с веранди и просторни градини. От Сведение за жилищните сгради, публикувано 1941 г., Мините разполагат с 1441 жилища за семейни работници и 16 постройки за несемейни, които струват на предприятието 67 милиона лева. В тях са настанени 8265 души. Да споменем имената на директорите на Мини Перник, създали концепцията, осъществили и допринесли да се реализира модерното миньорско селище „Твърди ливади“ – Богомил Радославов³¹, Георги Коняров³² и Александър Спасов³³.

Думите на арх. Ст. Сарафов – председател на българското Инженерно-Архитектурно дружество, отбелязват важността на реализираното постижение: „Мини Перник строи с влагане на известна мисъл, като приложи принципите на едно модерно градоустройство, едно начинание първо по рода си в България [...]“

Дори и днес, когато „Зелени движения“ говорят за „зелени закони“, можем да кажем, че миньорската колония „Твърди ливади“, построена в началото на XX век, е един добър пример за направа на екологичен жилищен район. С акцентите върху ниското строителство, парковата среда, богатото озеленяване на пространствата около сградите, красивите улички и тротоари с дървета, принципа за повече въздух и светлина и с характера си на градина, това е един от първите зелени квартали. Построен от тези, на които младата българска държава повери управлението на най-ценното си стопанско предприятие, създадено 1891 г. За перничани е истинска привилегия да бъдат достойни наследници на делата, осъществени от индустриалното сърце на България – Мини „Перник“.

³⁰ Радославов, Г. Пак там, с. 507.

³¹ Директор от 16.07.1923 до 31.03.1925 г. – минен инженер, завършил във Фрайберг, Германия.

³² Главен директор от 01.04.1925 г. до 01.04.1932 г. – минен инженер, завършил във Фрайберг, Германия.

³³ Главен директор от 17.10.1934 г. до 29.01.1941 г. – минен инженер, завършил в Леобен, Австрия.

КОВАЧЕВИТЕ ОТ ЗИДАРЦИ

Аделина Георгиева
краевед, гр. Перник

KOVACHEV FAMILY FROM ZIDARTSI VILLAGE

Adelina Georgieva
Local historian, Pernik

SUMMARY

The purpose of this report is to illuminate one of the old rural clans from the village of Zidartsi – the Kovachev family and more precisely the offspring of Zahari Stoimenov Kovachev. The covered period is from the mid-19th to the mid-20th century, when the events taking place in the family are an integral part of the ongoing processes in rural communities. Undoubtedly, the Kovachev family was not spared by the disintegration of the community, as well as by the migration of the peasants to the city.

Keywords: *Zidartsi village, Zahari Stoimenov Kovachev, community, peasant, country life, 19th-20th centuries, Bulgarian customs, Bulgarian traditions, Graovo region*

* * *

Годината е 1882. Едва четири години след Освобождението от вековното владичество на друговерния чужд завоевател на граовските земи, време на национално самоопределяне и междусъседски разправии. Турците и черкезите с гръм и трясък са напуснали Краището, а сърбите събират сили, мечтаят и развяват великосръбската идея – след като са присвоили Моравско и Нишавско, ако могат да придобият и всичките земи до София. Мъжете от задругите са разкъсани между това: да защитават родните си места от врагове и приятели, и да осигурят прехраната за семействата си. Вече втора година селяните се разплащат с български

левовете и се учат да бъдат свободни. Зидарци е малко селце, разположено в източните гънки на невисоки възвишения, по левия бряг на река Конска – романтичен и своенравен по онова време приток на река Струма, чрез която негостоприемните граовски полета се свързват с Бяло море, познато на хората само от приказките.

Защо започвам с тази година? Защото това е годината от най-стария писмен източник¹, който съм открила, търсейки някаква следа за рода Ковачеви от Зидарци и за който искам да разкажа. Именно тогава, „*на петнадесетия ден от седмия месец на 1882 лето* [съгласно кръщелното свидетелство] *роденият от Стоимен Манков и Марийка Стоименова на първи априлий същата година Захария, е кръстен от свещеник Станчо Маринков и кръстница Елена Димитрова в с. Зидарци, община Мешица, Радомирска околия.*“ Това е. Няма други документи, няма родови легенди, отдавна ги няма хората, които са носили паметта за родовете и от които по-сетнешните поколения е трябвало да разберат кои са. А те са нашите корени, нашата история и началото на нашето сътворение.

Родът Ковачеви е един от най-големите и стари родове от селището познато с името Зидарци. Вероятно е толкова стар, колкото и самото село. Това няма как да зная, но като се съди по имотите, които са притежавали в миналото, може да се предположи, че са били там доста преди освобождението от османците. Най-вероятно името родът носи от някой праотец, който е владееел ковашкия занаят. Няма данни Стоимен или неговият баща Манко да са били ковачи, което значи, че преди тях е живял родоначалникът – Ковача. Всичко е забулено в мъглата на миналото и в завинаги погребаните тайни на поколения мъже и жени – богобоязливи селяни, които с труд и пот са изкарвали хляба си и с мъка отглеждали децата си. Но не само отрудени хора са били Ковачевите. Те активно са участвали и са давали своя принос за създаването и организирането на младата българска държава – като представители² на селските общини активно са участвали в общественния живот.

Дядо Манко от Ковачевите е човекът, от когото започва моето изследване. Вероятно се е родил някога в първата половина на XIX век. Имал е двама наследници – Стоимен и Стоян. Стоян е загинал в Балканската война, а **Стоимен** остава продължител и „старио“ на Ковачевия род. Къщата му и

¹ РИМ–Перник, НИБ, осн. ф. 4111. Кръщелно свидетелство № 11, изд. Софийска епархия, 09.01.1904 г.

² Информатор: Георги Радославов, роден на 22.02.1943 г. в с. Зидарци, дългогодишен уредник в РИМ–Перник, историк, краевед и общественик.

стопанските сгради са се намирали в местността, наричана „Валого“, на юг от прудището на Срецело, където и до ден днешен са имотите на негови наследници, а земеделските земи – в местностите Разкръскъе, Стража, Турска бара, Попов гроб, Горни рид, Падински рид, Извор, Джурджева нива, у Реката, Младо селище, Меджака (където е била разположена Ковачевата поята и всички селскостопански сгради, необходими за отглеждане на животните), Осоица – все местности в землището на село Зидарци. След освобождението Стоимен Манков ³ през 1895 г. е избран за общински съветник в Община Мещица, Брезнишка околия, Трънски окръг. Негова жена е била Марийка, с която имат три оцелели деца – Захария, Ната и Ценка. Ната се омъжва във Владая (има един син и две дъщери), а Ценка – в Перник, кв. Драгановец (има дъщеря Станка и двама сина).

Наследник на Ковачевите се явява *синът Захари*, известен в селото като Зарé, с прякора „Лисицата“, който е и *основният обект на настоящия доклад*. Родовата памет разказва, че майка му Марийка е починала, след което Стоимен се жени повторно за Достена. Раждат им се петима снове и една дъщеря – Янаки, Ефтим, Мирчо, Методия и Милен. Името на дъщерята не беше установено. Според разказа на племенника ѝ Неделчо Методиев, същата се е омъжила в известния брезнишки род Кафеджийски.

Захари Стоименов Ковачев е забележителна личност, харизматичен и начетен, чиято история, белязана от смутните времена, потъва в блатото на забравата. Годиците, в които израства, са години на подем за държавата, силна воля за утвърждаване на новоосвободилата се нация и жажда за образование. Любознателен, находчив и умен; участва в стопанския живот на семейството си. Насърчаван от баща си, той започва да се образова. Азбуката усвоява в родното начално училище „Отец Паисий“ в Зидарци, а сетне посещава и класове в прогимназиалното училище в село Ярджиловци. Научава се да пише красиво – умение, което отваря много врати в жизнения му път. Още съвсем млад започва работа в известната мелница на братя Момчилови в село Пали Лула – водел е сметките и „книгите“ на предприятието. Същевременно не е спирал да помага на баща си в полската работа. Тук е мястото да спомена, че е бил красавец – строен, мургав, синеок, с кестенява коса. Свирел е виртуозно на кеме, пеел е хубаво и това го е правело желан във всяка седянка, център на

³ **Иванов, Р.** Забравените кметове и развитието на село и град Перник (1879–1944). София, 2018, с. 40.

всички празненства и събори на селото и, разбира се, харесван ерген от зидарските моми.

Негова избраница става едно момиче от Зидарци с прекрасно име – Лоза, дъщеря на Стамен Петров от рода Янкулови, племенница на народния представител в IV Обикновено народно събрание Димитър Зидарски⁴. За селско момиче Лоза е била твърде крехка и грациозна, но пък е донесла добра зестра на мъжа си и освен всичките си достойнства е умеела да шие на машина, което за времето си е било привилегия. От снимковия материал, запазен в семейните албуми на фамилията, може да се твърди, че дъщерите ѝ са се обличали според тогавашната мода, като са използвали народната носия (характерния за района литак) единствено по празнични поводи. Захари и Лоза се венчават на 14.01.1907 г., когато Зарé е на 25 години, а Лоза – на 23. Венчал ги е поп Михаил Станимиров в църквата „Св.Петър и Павел“, село Мещица. Кум им е бил Мито Гьорев от село Ярджиловци⁵.

В тези години Зарé Ковачев става член на Либералната партия на Васил Радославов. Ражда се и първият им син, който е умрял от менингит, когато е бил ученик в гимназията в гр. Радомир. След него следват децата: Арисана (Така), София, Райна, Драгомир, Лиляна и Виктор.

Междувременно, историята следва своя ход – през 1912 г. избухва Балканската война, в която Зарé Ковачев взема участие като адютант на командира на 26-ти Пернишки пехотен полк. Участвайки в бойните действия, достига чак до Солун и Шаркьой. В последвалата Междусъюзническа война се бие срещу сърбите. За проявена храброст и доблест получава ордена Кръст за храброст⁶.

След края на войната отива да търси късмета си в гр. София заедно с младата си жена. Работил е в продоволствената част на Горнобанския полк като снабдител. Настанени са в държавно жилище в село Княжево. Това тяхно приключение трае твърде кратко, тъй като годините са трудни и баща му Стоимен има нужда от помощ на село, за да изхранва семейството си, а и природените му братя са възнегодували, че не помага в селскостопанската работа.

Зарé и Лоза се прибират в Зидарци. Той работи на полето, а тя ражда деца и шие, тъче и бродира. След кратко затишие започва Първата световна война и Заре отново е призован под бойните знамена на родината.

⁴ **Иванов, Р.** Забравените кметове и развитието на село и град Перник.... , с.70.

⁵ **РИМ–Перник**, НИБ, осн. ф. 4111-з. Свидетелство за венчание, Софийска епархия.

⁶ Информатор: Георги Радославов.

Участва отново в състава на 26-ти пехотен полк (от 1915 до 1917 г.), когато е демобилизиран и се завръща в родното село.

Натрупал жизнен и боен опит, Зарè Ковачев започва усилена селскостопанска и обществена дейност. От есента на 1917 до 15.07.1918 г. работи като полицейски пристав в гр. Неврокоп. В периода 03.02.1924 – 07.05.1925 година е бил общински съветник в община Мещица⁷. През 1929 г. е назначен за кметски наместник на с. Зидарци,⁸ след което е работи като полицейски пристав в Радомир. Близките и съселяните му си спомнят как е пристигал привечер от Радомир, натъкмен с униформа, напет и усмихнат, яхнал бял кон, спирал на прудището на Срецело, където играели децата, и им раздавал бонбони. За работата му като пристав неговият внук Методи Славов – син на Лиляна, разказва, че бил човечен, справедлив и винаги се стремял да помогне на арестуваните. Обикновено Зарè влизал да разпита задържания: Кой е? Откъде е? Кой е баща му? След като узнаел, се разигравала следната сцена – започвал да налага арестувания и да го хока: „Баща ти е толко свестен човек, а ти – хаймана ниедна, нехранимайко, да го срамиш! Не те ли е срам!“ и т.н., а в ухото му прошепвал: *„Не бой се. Довечера че ти донесем един сомун през решетките да ти проврем.“* Казват, че се е случвало и да изтърве някого да избяга от ареста. Това изглежда го е спасило след Девети септември 1944 година от Народния съд, но това бяха най-строгите пазените семейни тайни и баба никога не ни е говорила за онези събития.

В този период, след конфликт с природените си братя, които отказват да признаят старшинството му, Зарè се отделя от семейството на баща си и построява собствена къща, в имота на Ковачевите, който му се пада при подялбата. Следват години на труд и борба с непосилните условия на битието. През 1940 г. е назначен на работа в рудник „Царева круша“ към държавните мини⁹. Следват отново войни, превратни и размирни години, в които семейството му преживява тежки моменти. На 10.09.1944 г. освен че го сполетели известните на всички исторически събития, най-малката му дъщеря – Лиляна, се омъжва в стария беловодски род Радеви, за Любомир Славов Милев.

В първите години на новата власт Захари Ковачев е имал доста неприятности. Причината – по царско време е работил като полицейски пристав и нежеланието му доброволно да стане член на ТКЗС. Стигнало

⁷ Иванов, Р. *Забравените кметове и развитието на село и град Перник*, с. 49.

⁸ Иванов, Р. Пак там

⁹ РИМ–Пк, НИБ, осн. ф. 4114- ч. Свидетелство за легитимация

се е дотам, че е бил застрашен животът му. Укривал се е при дъщеря си Лиляна в Бела вода и при другата си дъщеря – Така, омъжена в село Витановци. Спасява го застъпничеството на висш партиен функционер, на когото е помогнал да избяга от ареста по времето, когато е бил пристав; и постъпването на Захари и двамата му сина – Драгомир и Виктор в ОФ.

Синовете му вземат участие в Отечествената война като шофьори и достигат до Унгария и Германия. Наградени са с ордени за проявена храброст. Захари успява да запази част от имотите, които е притежавал, и се занимава със земеделие до 1958 година, когато получава държавна пенсия. По време на старините му за него се грижат синът му Драгомир и снаха му Цана, които остават наследници на Ковачевите. Другият син – Виктор, се преселва в гр. Перник, а впоследствие построява къща в село Рударци. Зарé умира в дома си през 1965 г.

Внуците му си спомнят за него, като за един много благ и интелигентен човек. Притежавал е библиотека с много книги и списания, които след смъртта му, за съжаление, са изгубени. Има запазени негови снимки и документи, които се съхраняват в Регионалния исторически музей – гр. Перник (благодарение усилията на уредника в музея, родом от с. Зидарци Георги Радославов). Съселяните разказват за Захари Ст. Ковачев, както обичал да се подписва, че бил уважителен човек, не подминавал никого и винаги намирал думи да те разговори и развесели.

Децата на Захари и Лоза са женени в Пернишко – никой не напуска региона. Както вече споменах, Драгомир се жени за Цана от Селищен дол. Имат три дъщери – Лоза, Роза и Мила; Софйя се омъжва в гр. Перник, кв. Драгановец за Методи. Нямаат деца. Така се омъжва за Вергин от рода Маркови от Витановци. Имат две деца. Райна се омъжва за Димитър Михайлов Димитров от рода Цветкови от село Зидарци. Раждат им се двама сина – Страхил и Манол. Страхил става републикански шампион по борба. Впоследствие заминава за Коми и загива при неизяснени обстоятелства. Лиляна се омъжва в Радевите от Бела вода. Има три дъщери и един син – Виолета, Славка, Лимонка и Методи. Виктор се жени за Маргрета от Перник. Имат две деца – Богомил и Венеция.

В интерес на целите на това мое проучване следва да се обърне необходимото внимание и на *природените братя на Захари* от втория брак на баща му Стоимен Манков:

- ◆ *Методи Стоименов Манков* е женен за Надежда Добранова от Богданов дол. Имат четири дъщери и двама сина.
- ◆ *Евтим Стоименов* е женен за Безцена Кръстева от Сопица.

Имат четирима сина и две дъщери.

- ◆ *Милен Стоименов* не е женен.
- ◆ *Мирчо Стоименов* е женен за Евгения Костова от Църна гора. Имат трима сина.
- ◆ *Янаки Стоименов* е женен за Вида Тренева от Витановци. Той също е бил уважавана и достойна личност. Бил е кметски наместник на Зидарци от 1923 до 1929 г., помощник-кмет в с. Ярджиловци¹⁰. Съселяните му разказват, че много умело се е справял с тази дейност и е допринесъл за развитието на селото. Неговата внучка Маргарита Трендафилова го е наследила в обществената му роля и понастоящем е кмет на кв. Бела вода.
- Многобройни са наследниците на Ковачевия род – работливи, почтени и успели хора. Сред тях има лекари, юристи, учители, инженери и общественици. Разпръснати по света – в Америка и Европа. Като **по-изявени личности** мога да спомена:
 - *Виктор Захариев Ковачев* – роден на 24.03.1925 г. Материали за него са публикувани във в-к. „Димитровско знаме“. Личност с разностранни интереси – дългогодишен футболен съдия във ФК „Миньор“; музикант – свирел е на тамбура и кавал в туристически състав; подпомагал музикалната дейност в читалището в село Зидарци; строител; и не на последно място – билкар и страстен планинар.
 - *Малин Вергинов* – от село Витановци, внук на Захари Ковачев, роден на 21.11.1938 г. Един от най-старите пчелари в България, запален по този занаят от 1964 г., известен с това, че предоставя мед на българските полярници в Антарктида.
 - *Снежана Димитрова* – родена на 15.12.1946 г., внучка на Стоимен Ковачев. Известна пернишка журналистка, общественичка и дългогодишен радиоводещ в общинското радио на гр. Перник, кореспондент на Българското национално радио, редактор на ТВ „Кракра“ и достоен човек, пример за почтеност и обективност.
- Много са и **медиците** от Ковачевия род:
 - *д-р Славка Славова* – родена на 23.03.1948 г., дъщеря на Лиляна Зарева – дългогодишен интернист в Окръжна болница „Рахила Ангелова“, завеждащ Поликлинично отделение на Втора работническа поликлиника – гр. Перник (от 1982 до 1996 г.),

10 **Иванов, Р.** Забравените кметове и развитието на село и град Перник..., с. 45.

заместник-директор на РЗОК – Перник; понастоящем специалист в Болницата за лечение на белодробни заболявания „Св. Пантелеймон“.

- *Методи Славов* – внук на Захари Ковачев, роден 15.09.1952 г.; кинезитерапевт. Работил е в най-престижните клиники по физиотерапия в България и Кувейт. И до днес продължава с възшебните си ръце да помага на хората.
- *Роза Драгомирова* – внучка на Захари Ковачев; работила като медицинска сестра в Психиатрична болница в с. Мурено и в Общинска болница в гр. Радомир.
- *д-р Лора Георгиева* – правнучка на Захари Ковачев; родена на 07.05.1970 г., анестезиолог във ВМА – София. Понастоящем живее и практикува професията си в гр. Байон, Франция.
- *д-р Антоанела Малинова* – правнучка на Захари Ковачев, родена на 26.07.1974 г., стоматолог. Към момента – директор на дирекция „Медицински дейности“ в Регионална здравна инспекция – гр. Перник.
- *Йоана Маринова* – пра-пра-внучка на Захари Ковачев; най-младата надежда, родена на 25.01.1999 г. Студентка по медицина в Медицинския университет – гр. София.
- Ковачевите са дали и **юристи** – това са внуците на Захари Ковачев:
- *Богомил Викторов Захариев*
- *Александър Малинов Вергинов*, роден на 07.10.1965 г.
- *Даная Медарева* – най-младата юристка, пра-пра внучката, родена на 17.12.1996; завършила специалност „Право“ в СУ „Климент Охридски“.
- Да не пропусна да спомена най-важната професия – тази на **учителя**, практикувана от правнучката на Захари Ковачев, *Ирена Малинова Вергинова*, родена на 29.12.1968 г. Педагог, преподавател по английски език в ОУ „Иван Рилски“ – гр. Перник. Любима учителка и на деца, и на ученици. Тя е и дългогодишен преводач на официалните гости и представителите на ФЕГГ в Международния фестивал на сурвакарските игри – гр. Перник.
- **Инженери**, потомци на Ковачевите са: *Аделина Георгиева* и *Надя Христова* – правнучки на Захари Ковачев.
- **Музикалният талант** на Захари Ковачев са наследили неговите потомци: *Виктор Ковачев*, *Лиляна Зарева*, *Методи Славов*, *Аделина Георгиева*, *Любомир* и *Мартин Славови*, *Адела* и *Алиса*

Димитрови.

- И така неусетно преминават през годините хората и техните животи като една приказка, която за щастие няма край, защото след едното поколение идва следващото и продължава да тъче чергата, по която нашите потомци пристъпват и кога по-уверено, кога по-плахо вървят към бъдещето. Нека да пазим паметта за онези преди нас и да я предадем на онези след нас. За да знаят. Към момента няма нито един наследник от рода Ковачеви, който живее в село Зидарци.

„ЖИВИТЕ ОБРОЦИ“ ИЗ БРЕЗНИШКО

*Аниела Асенова,
краевед, гр. Брезник*

„THE LIVING VOTIVES“ IN BREZNIK REGION

*Aniela Asenova
Local historian, Breznik town*

SUMMARY

The article tells about preserved „living votives“ in Breznik region – sacred places with a cross or a memorial stone, where a Christian saint is traditionally honored on a certain day of the year and a sacrifice is made for health. Most often this is done after making a vow for the healing of a sick person or for the successful outcome of some undertaking.

The folk memory is still alive, it has taken deep roots in the generations – many students from Breznik go around the villages in the area and search for such votives, they learn about the past of their homeland and the traditions of their ancestors.

Keywords: *Votive, sacred places, Breznik region, folk memory, traditions*

* * *

Красива и дива природа! Непроучени могили, градища и църквища. Шетащи иманяри из долини и хълмове. Неразгадани тайни и митични личности. Села с десетина жители, ревностни пазители на бит и традиции. Рушащи се средновековни църкви, манастири и над стогодишни

къщи. Поругани гробища и изпочупени оброци. Тъжна, много тъжна картина в Брезнишко в 21-ви век. Сякаш хората са обърнали гръб на корените си, на родните места, на вярата си. В цялата тази безнадеждност като светъл лъч са децата, които обикалят няколко години от село на село. И независимо членове на кой клуб са – „Краезнание“, „Приатели на историята“ или „Пътешественици из Граово“, те събират неуморно останалите оскъдни късчета от историята на Брезнишко. И днес ученици от СУ „Васил Левски“ в Брезник продължават своите пътешествия и търсят „живи оброци“ – такива, които не са забравени, които и до днес местните хора почитат с курбан и молитва.

* * *

По пътя към село Озърновци, веднага след с. КРАСАВА, на едно малко възвишение се издига каменно параклисче, посветено на Божиата майка. Тук децата-пътешественици са посадили цветя и храсти и се грижат за него. Параклисчето е построено от местния жител Живко Стоянов, който от 2015 г. всяка първа събота след 17 юни идва тук с приятели и отдава почит на Божиата майка. Живко Стоянов разказва: „През 2014 г. се разболях, предстоеше ми тежка операция. Двадесет дни преди да ме оперират дадох обет пред себе си, че ще построя параклис на Света Богородица. Оцелях и през м. юни 2015 г. започнах да го правя сам – с камъни от старата ни къща, а майка ми ме напътстваше за формата.“

Изпочупени и изоставени оброци може да се намерят навсякъде – в селата Завала, Долни и Горни Романци, Арзан и Гоз. В махала ЛОГАТОР обаче може да се види запазен „жив оброк“ – огромен дървен кръст, а зад него очертанятията на малка църквичка. На това място вече 25 години на „Свети Дух“ Иван Белев със семейството си и роднини дават курбан за здраве, а отец Васил чете молитва. Продължават традицията, оставена от родителите им.

В село БАБИЦА, над Андината поята, е намерен изваден от земята оброк. През 1998 г. Фидан Маринов и Боян Първанов са изправили този оброк и оттогава до днес на това място те правят курбан на Възнесение Христово.

В северозападната част на БРЕЗНИК, в малка вдлъбнатина върху скалистия хълм „Петров камък“ се намира стар каменен кръст. След 9-ти септември 1944 година кръстът е бил бутнат, но тук са идвали възрастни жени на Петровден и са раздавали варено жито и царевица. След промените кръстът отново е върнат на мястото си. До 1886 г. тук са били

и най-старите гробища на града. В някои източници се споменава, че до този кръст местният циганин Васил Иков организира циганите да правят светец, и така оброкът бил наречен „Циганският светец“. Но при направената справка от децата-пътешественици – в старите архиви и в Община Брезник, лице с името Васил Иков не е открито и никога не е съществувало. Във фамилия Икови в гр. Брезник, назад във времето, не е имало човек с такова име. Оказва се, че тази история е една градска легенда. В действителност курбан на това място са изнасяли брезничани-християни. През 2014 г. курбанът е възстановен след 70-годишно прекъсване – в самата местност Петров камък.

На хълма БЪРДОТО в Брезник стърчи самотен каменен кръст от червен камък. Наблизо през 50-те години на миналия век е бил построен пионерски лагер, като при строежа кръстът е изваден от мястото си. През 1998 г. го открива Аурел Йорданов Василев със свои приятели. Кръстът е пренесен и поставен на старото си място. По предание там се е намирала църквичката „Свето Възнесение Христово“. По инициатива на женското дружество „Зора“ в Брезник и неговия председател Павлина Денкова на 28 май 1998 г. честването на християнския празник е възстановено. Така и до днес – 2022 г., всяка година на Спасовден брезничани излизат на Бърдото и заедно почитат празника.

Друг почитан оброк е запазен в двора на черквата в село СОПИЦА – кръст с много интересна форма, който е донесен от местността Големи глог. Всяка година на Гергьовден на този кръст се дава курбан, последните три години – от Мирослав Карамфилов. „Този кръст е лековит. – разказва бай Рангел – Можете да го докоснете, защото той изцелява болни и гони лоши мисли.“

В село СЛАКОВЦИ се правят три курбана на три obroka. Читалищният секретар Светла Панталеева разказва: „До 2015 г. група жени от селото всяка година на Петковден отивахме на могилата в Групчовица с цветя, за да почетем Св. Петка. Кръстът-оброк беше счупен и изхвърлен. Но случайно го намерих под едно дърво. С багер Михаил Богданов Дойчев го изкачи до могилата и с помощта на младежи от селото го поставихме там, където му е мястото. На около 200 м от Групчовица е могилата Кръст. През 2016 г. видяхме, че кръстът, който стоеше на тази могила, е счупен на две части и около него е копано от иманяри. Пак младежите от селото начело с Росен, Иванов, Енчо Драганов и Росен Асенов съединиха двете половини и го изправиха. Третият оброк е в селото срещу стадиончето. Откакто се помня, той е все там, а стари хора са ни разказвали, че е на-

мерен в местността Чардак, но от кого и кога, не можаха да ни кажат. До стария счупен оброк направихме нов – с финансовата помощ на Димитър Димитров, Димитър Василев, Цветан Василев и фермата в селото. На този оброк всяка година на празниците Петковден, Кръстовден и Възнесение почитаме светците с колачи, курбан и молитви от свещеник.“

В село ГИГИНЦИ са запазени два оброка – два идентични кръста на няколко метра един от друг, в местността Дубъе. На празниците „Св. Илия“ и „Св. Дух“ тук се събира цялото село, вари се курбан и се чете молитва. Курбаните ги прави Крум Василев Крумов – прочутият булюк-башия на сурвакарската група в селото, самоук майстор, отличен готвач и сладкодугмен разказвач: „[...] Така са го правили дедите ни, така го правим сега [2016 г.], така да го правят децата и внуците ни. Оброк не се чуи и не се маха от мястото му. Който го направи, ще му се случи нещо лошо, това запомнете от мене“. – завършва разказа си Крум Василев.

На около 1 км западно от с. КОШАРЕВО, в местността Кръст, може да се види Кръст със счупени крила, издигнат и циментиран. Всяка година на Спасовден цялото село излиза на това място и всеки носи, каквото е приготвил, викат свещеник и дават курбан. Разказът на Клара Иванова за този оброк е поучителен и сякаш е продължение на думите на Крум Василев от с. Гигинци: „Преди повече от 30 години, когато са орали нивите от ТКЗС-то, са счутили и повалили кръста. Заредили се сушави години с много слаба реколта. Тогава Будьони Алексов – председател на ТКЗС-то, заедно с Крум Миленков и Янко Любомиров намират кръста и го циментират на мястото му.“

В село ЛЯЛИНЦИ празнуват два християнски празника: в селото почитат Св. Илия, а под връх Любаш, под мурите – Св. Дух. И двата кръста са идентични, от сив шуплест камък. Местните жители баба Вида и Ташко разказват, че в миналото е имало още един кръст, но трябва да се намери. Хората от селото са много сплотени, сами и заедно си решават проблемите.

* * *

И така, село след село, оброк след оброк, научаваме много нови неща за миналото на Граово и традициите на предците ни. Срещите с хората и техните разкази оставят дълбоки следи у децата, затвърждава увереността им, че народната памет все още е жива, пуснала е дълбоки корени в поколенията – от дядовци и баби до внуци и правнуци, и ще продължава да живее в бъдещите поколения. И няма значение, че не се знае кои са каменоделците – майстори на оброците, или откъде е донесен камъкът.

Важното е, че оброците са възстановени и се почитат подобаващо. И нека иманярите да знаят, че под кръстовете няма съкровища и да не унищожават създаденото. Истинското съкровище е скрито в душите и сърцата на хората, които милеят за родния край и за вярата си, които пазят от забвение традициите на предците си.

**ПРЕСТИЛКАТА – СИМВОЛ НА ЖЕНСКОТО НАЧАЛО, НА
НЕЙНАТА АПОТРОПЕЙНОСТ И МАГИЧЕСКА СИЛА**

Милчо Георгиев
етнохореолог и фолклорист, гр. Перник

**THE APRON – A SYMBOL OF THE FEMALE ORIGINATION AND
ITS APOTROPAIC MAGICAL POWER**

Milcho Georgiev
Ethnochoreologist and folklorist, Pernik

SUMMARY

Subject of this report is the use and meaning of the traditional women's apron – working, festive and rite, which was worn by Bulgarian women in the 19th and the first half of the 20th century. On the basis of field studies, the author traces and analyzes the differences in the names, characteristics and use of the work and festive female aprons in various Bulgarian regions, and more specifically – in Graovo.

The apron is part of the traditional female apparel and has practical, aesthetic and ritual-magical functions. It is used both in everyday life and on holidays. It is richly decorated with a variety of ornaments that have a symbolic meaning – asking for fertility, strength, prosperity, health, love. In folk culture, it is believed that the front-worn apron protects the female womb from *uruki* (evil forces) and has apotropaic (protective) magical power.

Today, many of these rites and rituals are dying out and slowly disappearing. We can see them at folklore festivals, concerts, feasts, etc.

Keywords: *Traditional women's apron, symbolism, rites, apotropaic, magical power*

* * *

Какво ме накара да се спра на тази тема? – незнанието и значението на престилката, нейното присъствие или отсъствие като основен елемент в

женското облекло, носено от днешните участнички в събори, фестивали, конкурси, концерти и т.н. Или как се съхранява традицията на един народ? Става въпрос за културни стереотипи, за културен код на българския народ, за една стародавна традиция в селска среда, практикувана от хиляди носители на традицията по българските земи. Темата за традиционната носия и отделните елементи от нея е зачеквана многократно и е особено актуална след приключването на големи фолклорни форуми като наскоро приключилите в Копривщица, Жеравна и други. Днес всеки разбира от всичко, когато се отнася до живота на обикновения човек – в миналото или в съвремението ни. А традицията е наследството, това, което ние, съвременниците, можем да наследим и предадем нататък.

Дрехите, които е изработвала българката, са преди всичко за защита на тялото, а символите, които допълнително са втъкани или изшивани върху тях, служат за предпазване от нечисти (зли) сили. Традиционната престилката е основен утвърден белег на женската носия. Тя е символ на женското начало и играе важна роля в живота на жената. Българската жена се е страхувала от урочасване, затова е вземала предпазни мерки, като например: престилката и пафтите са предпазвали кръста и детеродните органи, а заедно с паралентата (забрадката, шамията) и пешкира, престилката в сватбената обредност е един символ, който най-често представя женското начало. Изследователите я определят като „еквивалент на женската утроба“. Мястото, което заема върху тялото, предопределя възприемането ѝ като „врата“, която затваря пътя към „дома-утроба“ и детеродните органи. Въпреки конкретното си предназначение, престилката има своя символичен смисъл – да предпазва, да е преграда към външния свят. Първото нещо, с което се е завивало новороденото, е дреха на неговите родители, баба или дядо, но най-вече – старата престилка на бабата по бащина линия, което е своеобразен обичай за предаване на мъжката сила върху новороденото. Тук символиката е: детето да расте като майка си, да остарее като баба си. В други случаи може да бъде повито с ризата или с гащите на бащата, като символиката е същата. Фактът, че се използват дрехи на самите родители, е показателен за обредната натовареност на тази дреха. Това е признак, който символизира приемането на новороденото в семейно-родовата и селищната общност.

Безспорно, престилката (била тя работна, празнична или обредна) е най-колоритният, изразителен и наситен с богата символика елемент от българската женска носия. Една престилка се носи в делник, а друга – за празник. В различните възрасти се носят различни престилки с различни

знаци и символи по тях. Има и вдовишки престилки. Традиционната престилката е белег на жената. Жена без престилка не бива. Мъж престилка не носи,¹ носят само в отделни професии – ковачи, обушари, грънчари, месари, хлебари, готвачи. Различни са престилките за малко момиче, за мома, готова да се омъжи, за булка, за възрастна (стара) жена. Малко момиче престилка не носи или ако носи, тя е съвсем тясна, без кой знае каква украса и се предава в семейството от момиче на момиче. Най-пищни, ярки, пъстри и цветни са престилките на момите и невестите в детеродна възраст. След 45–50-годишна възраст на жената престилката е в по-тъмни цветове, до черно, с много по-малко символи по нея. Престилка не се носи по време на раждане и след раждане на детето до 40-ия ден. През 40-те дни на траур жените препасват престилката си наопаки и забраждат черна кърпа.

Когато ерген хареса мома по време на седянка, той покрива коляното на избраницата си с престилката ѝ. Ако момата не откликне на чувствата му, той си отмъщава, като публично ѝ смъква престилката. Това е равносилно на опозоряване. Чужд мъж не посяга към престилката на жена. Смята се, че така посяга на честта ѝ. Престилката пази от чужди очи – пожелаващи или проклинащи.

Думата „*престилка*“ произлиза от глагола „*стеля*“ (пре-стеля, престолям), т.е. покривам, закривам и т.н. Престилката е надпоясна дреха, част от женската носия, с правоъгълна форма, препасва (връзва) се през кръста и стои отпред върху сукмана, саята, бръчника. Знак е за участие в различни обреди и обичаи и е символ на плодородие. Тя е изработена най-често от вълна. Богато орнаментирана е с разнообразни елементи, повтарящи тези на ризата, но по-ярки и изразителни. *„Всяка шарка има свое символично значение. В тия шарки българската домакиня изразява вярата народна, в тия шарки се изказват радост или скръб, тия шарки показват какво се проси: плодородие, сила, благоденствие, живот, здраве, веселие, любов, с една дума с шарките се представлява една молитва, написана със символически белези [...]“* Тя е знаковият език, който жената слага върху себе си. В някои райони на България характерни за престилката са ресните „плетеница“, мъж и жена, прегърнати и означаващи сговор в къщата. Същото наблюдаваме и при мартениците. Тази част от облеклото е сред най-ярко представените символи на женското начало, еквивалент на женската утроба, а обредната ѝ роля е като врата, която затваря пътя към дома-утроба.

1 Маринов, Д. *Народна вяра и регионални ...*, с. 30.

На празници и важни семейни и други събития задължително се слага престилка. Престилката е натоварена с много обредни функции. С обредно-магическо значение е бялата престилка при лазарката и сватбеното облекло на невестата. По време на жътва – в нея се поставя първата ожъната ръкоялка. Престилката се е използвала и за примамване на плодородието.² Престилката е първият елемент, който се забелязва в женската носия. В народната култура се възприема, че сложената отпред престилка (предпутняк), предпазва женската утроба. А когато са поставени пояс и пафти, особено в сватбения ден, се смята, че е направен пълен кръг на защита на женското тяло.

В Средна Западна България на много от престилките са зашивали сребърни парички, за да подрънкват, когато жената отиде на хорото. Престилката играе важна роля в народната медицина, баянията и знахарството. Често тя замества ризата при правене и разваляне на магии. Престилката се използва за примамване на плодородието – с нея жените „мамници“ обират росата от чуждите ниви и я отнасят в своята нива.

Всяка престилка като част от традиционното женско облекло несъмнено е знак, който е разкривал и давал информация за жената – за възраст, семейно положение, социална принадлежност (богата ли е или бедна; от кой род идва); бележи населеното място.

Престилката се изработва от плътна домашна вълна. Покрива предната част от женската носия (от кръста надолу) и има практически, естетически и обредни функции. Тя е една от най-представителните части от женската носия (костюм).

В различните етнокултурни региони на България се срещат различни наименования на престилката: опрѐшка, миндѐл, ута, пресколенка, прека, прекуля, прескутник, скута̀ч, пещимал, бофча, фуста, телена ута и т.н.:

◆ *котленски вълнени престилки, памучни „хендиенени ути“, капанско престилче;*

- *везана (бродирана) капанска престилка, кичеста престилка* – Източна България;

◆ *фута* – с. Ябланово, общ. Котел, обл. Сливен;

◆ *телена ута* – района на Карнобат;

◆ *вадена престилка* – Сливенско;

◆ *парена престилка* – Врачанско;

◆ *прескутник* – Разложко;

◆ *скутник, скутина, скут* – Гоцеделчевско;

2 Енциклопедия България, Том IX. София, 2012, с. 35–36.

- ◆ *родопски мендил* – за Родопите;
- ◆ *фъкана престилка* (цветята на престилката не са бродирани, а „фъкани“) – за селищата в Тракия;
- ◆ *фуста* – за селищата в Странджа;
- ◆ *скутач, скутача, скута*, сърмена празнична престилка – Кюстендилско;
- ◆ *предпутняк, предсеменик* – Кюстендилско и Пернишко;
- ◆ *бовча, опрегач, пешикир, престилка, скута, скутале, скутача, скутела, скутина, скутник, скутница, скутниче, унечка, ута, утаре, фути, челтар* – за селищата в Република Северна Македония.

Срещат се и много локални наименования, произлизащи от: характерната декорация на престилката, от материала, от който е изработена, или от предназначението ѝ (къщна фути (ута), мрежеста, кичена престилка, черна престилка). Има райони, в които престилката не е част от носията – в Софийско, Граовско, Трънско. Но по време на по-големи празници като сватба, на Лазаровден, Гергьовден или в работата на полето и въщи, престилката задължително присъства в носията. Това подсказва, че с времето престилката е отпаднала, но в по-ранен период е била част от облеклото.

Многобройните названия на престилката са безкрайно интересен „списък“ от наименования, значения, свързани с предназначението, трудовата и обредна дейност на жената във всеки район на Долно и Горно Граово, Мраката, Знеполе, Трънското и Кюстендилско краище от Шопската етнокултурна област, като:

За Трънско Краище и селищата в Трънско Знеполе:

- ◆ *опрешка* – кухненска престилка: „Вържи си опрешкату, да не си мърляш скутът.“
- ◆ *скутач, скутача, скутник* – домашна вълнена престилка: „Опаши си скутачуту да не си мърляш прегънците“.

За селищата от района на община Ковачевци:

- ◆ *препасник, скутар, фути, опрегач* (работен и празничен), който се различава цветово, в изработката, по материала, който се използва, и от възрастта на носещата го жена.

За селищата от района на Горно Граово, Брезнишко:

- ◆ *опрешка* – „Жените турише разбой, да си изъткая вунени опрешки.“

За селищата от район „Мрака“, Радомирско:

♦ *мутафка, мутафче, предпутняк, опрегач* (престилка за сая), *фута (вута)* – престилка за литак: „В делнични дни всички жени носат фути.“ – с. Долни Раковец.

За селищата от района Долно Граово, Пернишко:

♦ *престилка, опрешка, запрешка, фута (вута), скута, скутач, опрегач, предпутняк*

* * *

В подкрепа на гореизложеното и да се потопим в онези отминали времена, ви предлагам ***спомените на 80-годишната баба Здравка Илиева Витанова от с. Люлин***, които съм записал през 2009 година:

„[...] Питаш ме за престилката? Оно от онова време саде она, белио векел и фигурето останая. Литаци вече не се носая. Почнаме да носиме рокли, а литациите ги облачиме само за на сцената, кога одиме на участие по фестивали и събори.

На престилката по нашио край ѝ викаме опрешка – имаме по една официална и една по-стара за всеки ден. Знаеш, на литако не се слага опрешка, но на празници, на сватби и семейни тържества слагаме опрешката, да не уцапаме литако кога готвиме около огнището (печката), при подредбата на трапезата. Иначе през другото време слагаме по-старата работна опрешка, с нея си се слушам по цел ден – кога работим у къщи, у градината, на полето. Абе насекаде. Она ми е като трета ръка. С нея си хващам и свалям горещио тиган и котлетата от огнището, или тавата с тутманико (баницата) от вурнята, а у по-ново време отимаме и модерна печка – та така и от нея.

Опрешката е много удобна за преносенъе на какво ли не: на яйца от кокошарнико; она ми беше и като кошница кога одим у градината и у нея си турам и преносим домати, краставици, картофи, перца лук, паднал емиш (плодове). С нея си носех и дървата от дръвнико за кухнята. А па вечер кога излезнем на портето или седнем на пейката до оградата на пато да се видим с комшийките, да си прекажеме селските клюки, ако е студено си замотам ръцете с опрешката.

Моята баба ме беше научила да баем от ечемик с ръбо от опакото на опрешката. На много деца съм помогнала... Айде па друг пат, че ти разкажем како раждах за първи пат на нивата, по жетва на полъето.“

Продължение на разказа:

– Беше ми обещала да ми разкажеш за твоето първо раждане.

– Сега, че ти разкажем, како родих за първи пат на нивата.

„Отишли сме на нивата, жнъеме. А я бе бременна, очекуех да раждам, но си работех всичкo всеки ден що ми наредат. Ама ние сме бедни, нема кой да работи – мужете на работа по Перник, а ние женъурята и старите (свекървата и свекоро), сме сами дома по това време.

По едно време нещо ме пререза през коремо. Ойдох под сливата накрай нивата и поседнах да си починем. Седим си я, а между краката се подмокрих. Боже, рекох си я, че раждам. А ме срам да викам от болките. Седим, пъшкам и се напиням. Те ти по едно време родих. Като за първо мина бърже. По-големата снаа видела, че ме нема и почнала да ме тражи. Те ти я иде и вика:

– А моме, що направи ма? Та ти си родила. Я да видим какво е? Оно сега ти е сефте, ама, че свикнеш. Ка зафанеш да раждаш сека година и през година. Имаш ли торба, нож?

– Немам – рекох ѝ. – Като дойде кака (най-старата снаа) да донесе обед, че донесе.

– А сърпо, дека ти е?

Па като докачи сърпо от ракойката и с него отреза папуко на детето. Свали векело и се пресегна към плитката, та я разплете и откина от вунената връзца, дека с нея бе връзала крайо на плитката. Откина конец, та му връза папуко. После се наведе, задигна дреята ми и ме натисна по мешината, па издърпа „кошулята“, дека е лежало детето у мене, и рече:

– Айде, стануй, оправена си вече! Къде си хвърлила опрешката?

– Ей-я, там на нивата.

Отърча, зема я, тупна я да не са я полазили мравки и други буболечки, па ми зема из рукете бебето, тури го у опрешката, замота го у нея и с прашилото го увърза, па рече:

– Айде, сега носи го дома.

А язе ѝ викам:

– Защо го замота с опрешката? Оти не ми свали белио фекел от главата ми, та да го увиш с нея?

А она ми рече:

– У мъри, сакън, тизе не си мома, та да одиш гологлава. Ти си женета. Ако одиш без забрадка на главата, Господ че те удари от небето у главата.

Па станах и си пойдох. Ама нали сам си улава и уплашена, не се сетих да изсипем водата у стомната, я съм си я понесла и се върнах дома. Страх

ме беше некой да не ме види каква съм раздърпана. Ама оно нали е работно време, всичко живо е по полъето, само дечурлията играят по пато.

Като си улезнах у дворо, те ти насреща иде кака, пошла да ни носи обедо. Нарамила торбата с ядене, па като ме виде, заока по мене:

– Оти си идеш толку рано ма?

Па се утурочи каде вързопо с опрешката и ми рече:

– Ама ти да не си родила ма? Леле, боже, сега за резил че станеме у село. Да се укучиш на нивата. Не можа ли да си дойдеш дома?

– Е-е я, отдека да знам кога че раждам. Тизе си родила пет деца, а мене е първо. Се те питах да ми кажеш како че да е, а тизе ми викаше: „Оно кога дойде, само че си покаже“.

Влезнаме у нетре, у одаята. Она отиде до сламнико и донесе един кош със слама. Изтресе го на подо, па отгоре върли една калчищна църга и ми вика:

– Айде легай тука, оти си мръсна.

Тури детето до мене и ни зави с една скинена калчищна църга и ме пита:

– Имаш ли вехта риза, да я накинем за пелени за бебето?

– Немам. Има само две-три, но они са нови, а другите ги раздадох на сватбата.

Остави ме да си лежим, а она рече: че оди да тражи стари кошули от женбурята у къщи. Те ти я иде с калчищни кошули, накина ги на парчета, сгрея вода и окъпа бебето, па го пови у тия пелени и тури бебето до мене.

От раждането и целата удорма около него се бех уморила и сме заспали с бебето, чак привечер се събудих. Всички се бея прибрали, кой от полъето, мужето от градо. Гледам ги от вратата сите наседали около паралията, край огнището и вечерая. При мене у одаята улезна мойо човек, а кака от кухнята се провикна:

– Айде, честит ти син! Ама ти отдека я намери тоя лежляк-невеста? Суртук! У това работно време, она цел ден лежи!

Те така го повним това мое първо раждане...“

* * *

За изработката и значението на престилката като задължителен атрибут от женската носия се пее и в народните песни:

Замоми се малко моме¹

Замоми се малко моме, иха-и-ха-ха.
Облече си кошулчето, иха-и-ха-ха,
Па се фана на орото, иха-и-ха-ха.
Заиграли, излитало се, иха-и-ха-ха.
Млади, стари са гледали, иха-и-ха-ха.
Са гледали и смеяли, иха-и-ха-ха.
Па раснало, пораснало, иха-и-ха-ха,
Па облекла кошуля, кенета, иха-и-ха-ха.
Бела сая от бело бало, иха-и-ха-ха,
Турила е свилен нагръдник, иха-и-ха-ха
Опасла смилен опрегач
и сърмен пояс, иха-и-ха-ха.
Па си иде на орото, иха-и-ха-ха.
Улови се за танецо, иха-и-ха-ха.
Води оро и играе, иха-и-ха-ха.
Земи се не опира, иха-и-ха-ха.
Сите момци я сакая, иха-и-ха-ха
Она нече, се избира, иха-и-ха-ха.
Остана си стара мома, иха-и-ха-ха.
Облече си църна сая, иха-и-ха-ха,
Без гайтани и бекмета иха, и-ха-ха.

Ткала е Донка престилки²

Ткала е Донка престилки,
Доне, мори, бело момиче.
Три пъти Донка проврела,
триста е жички скинала.
Викнала Донка да плаче:
„Лесно се любат ергени,
мъчно се ткаят престилки“

Песен за ковача³

Разигра се млад ковач,
и скина опрегач...

Църквата „Свети Никола Летни“ в село Чуковец, Радомирско също ни дава сведения за престилката. Този храм е един от малкото със запазени външни стенописи. Отвън на храма, на южната стена има стенопис на Никола Образописец „Вражалицата“. Там в сцената „При врачка за цяр“ са изобразени женски фигури с традиционно облекло.

* * *

От казаното дотук можем да заключим, че престилката, използвана най-вече в трудовото ежедневие, е била белег на апотропейност и магическа сила, символ на плодородие. В нея е втъкана молитвата за плодородие и за защита на жената. Престилките са най-често алени, червени, за да предпазват от уроки. Те привличат погледа и предпазват тялото от урочасване. Дрехата на жената в миналото е била част от нейното лично пространство, а престилката – врата, която пази женската утроба.

За дрехите, и в частност за престилката, за естетиката, за умението да изработва уникални облекла и накити, за вкуса на българската жена от онова време – днес ние можем само да четем и да се възхищаваме на запазените образци. Те трябва да се пазят и показват. Днес много традиционни обреди и ритуали замират и постепенно изчезват, тях можем да видим на фолклорните сцени или както се казва в една реклама: „Традициите не са това, което бяха!“

¹ Изпята от Райка Димитрова Ризева от с. Радибош, Радомирско. Записана 1963 г. от Боян Лазов – краевед от с. Косача. Личен архив на Боян Лазов.

² Изпята от Безцена Павлова Будинова от с. Богданов дол, Пернишко. Записана от Нонка Кръстева. **Кръстева, Н.** *Кемене ми дрънка. Народни песни от Граово*. София, 1998, с. 40.

³ Изпята от Филка Божилова от с. Поцърненци, Радомирско – на Националния събор в Копривщица. Разказана от Огнян Аспров. Личен архив на Милчо Георгиев.

**„КОЕТО СЪМ ПИСАЛ, ТОПИЛ СЪМ ПЕРОТО ПЪРВО В
СЪРЦЕТО СИ“¹**

***100 години от рождението на поета Евстати Бурнаски - нежния
лирик под пагон***

***Нонка Кръстева,
краевед, гр. Перник***

**„WHATEVER I WRITE, I DIP THE FEATHER INTO MY HEART
FIRST“**

***100 years since the birth of Evstati Burnaski –
the gentle epauletted lyricist***

***Nonka Krasteva,
Local historian, Pernik***

SUMMARY

Evstati Burnaski was born on October 21, 1922, in the village of Murtintsi in Pernik region. He used to write from an early age, but his first book “*Songs On The Road*” was published in 1957. Until his retirement in 1987, he worked in the writers’ group of the Ministry of Defense. His creative path is extremely fruitful and crowned with successes, recognitions, honors and awards. He has published over 30 books of poetry and journalism on military, social and civil topics, as well as one fantasy novel. Many songs performed by famous pop artists were composed based on his lyrics. Evstati Burnaski died on July 31, 2015.

Keywords: *Evstati Burnaski, lyricist, anniversary, memories*

Трудно е да си представим съчетанието на фина, ранима душевност, която чрез силата на поетичния талант вае изящни стихове със суровия строг ритъм в ежедневието на военния, рамкирано от норми, устави, дълг и дисциплина. Животът с пагон и фуражка в мислите ни сякаш е несъв-

¹ Из интервю на Дим. Копривленски с поета. // В-к „Над 55“, 12–18.11.2012 г.

местим с лирични пориви и излияния. Но жизненият и творчески път на поета Евстати Бурнаски доказват съвместяването им, от което са родени блестящи произведения на мерената реч. Стиховете му на военна тематика са една поетична история за живота на мъжете с военна униформа, защото в тях той разкрива техните личностни, човешки черти, преживявания, съдби, на които хората от всякакви професии са подвластни: „Пиша за човека, а не за пагона върху човека“.

Евстати Стоилов Бурнаски е роден на 21.10.1922 г. в brezнишкото село Муртинци, Пернишка област. Той е първият внук в многолюдно семейство от Бурнаската фамилия. Началните си училищни класове (отделения) учи в родното си село и в Брезник, а след като семейството се премества да живее в София (1934 г.), там учи основно, средно (Седма мъжка гимназия) и висше образование. Бащата Стоил Иванов Филипов е дребен чиновник в Земеделската банка, а по-късно е служител в Дирекция на трамваите и осветлението. Като кандидат-студент Евстати е приет в три специалности, но поради голямата си любов към животинския свят завършва ветеринарна медицина в Софийския университет с отлична диплома (1947 г.). Не приема да стане асистент в катедрата по микробиология и отива на работа като участъков лекар в Лудогорието (с. Мировци, Новопазарско, Шуменска област). Участва в съпротивителното движение и през юли 1944 г. е арестуван. През 1948 г. е мобилизиран в армията и след кратък курс за офицери е произведен офицер със звание поручик. Десет години служи в различни гарнизони: Разлог, Крупник, Божурище, Кърджали, София.

Бурнаски пише стихове от ранни младини, но за първи път печата в списание „Български воин“ през 1953 г., а първата му книга излиза през 1957 г. – *„Песни по пътя“*. Следващата година е назначен за редактор в литературната редакция на Военното издателство.

Почти веднага го правят Завеждащ редакция за художествена литература. Десет години работи на тази длъжност, след което е преместен в групата на писателите към Министерство на отбраната. След пенсионирането на писателя Иван Аржентински е назначен за началник на групата (1968 г.). Работи като такъв до пенсионирането си (1987 г.) и достига звание полковник. Дълго време на обществени начала Бурнаски е председател на Дружеството на писателите в Перник, подпредседател на Съвета за култура в Общината и зам. главен редактор на Алманах „Струма“. Член на Съюза на българските писатели (от 1967 г.) и на ЮЕМ (Международен съюз на писателите медици). Автор е на много лирични пое-

ми и публицистични материали. Пише на военна, гражданска и социална тематика. Автор е на повече от 30 книги, между които: *„Бреговете са стръмни“*, *„Лирика“*, *„Стенопис от курушуми“*, *„Събудени очи“*, *„Динковият взвод“* (поема за деца), *„Подземният вятър“* – роман в стихове, *„Личности и коне“* – автобиографично повествование, *„Между два сезона“*, *„Окована нежност“*, *„До следващия ден“*, *„Рецитал пред ангели“*, *„Безкрайност“* – *избрано*, *„Свята блудница“*, *„Свирепо пълнолуние“*, *„Чудовището и малката изкусителка“* (фантастичен роман) *и др.* Бурнаски поставя началото на нова поетична форма – СОНЕТИНАТА. Тя е съкратен вариант на класическия сонет – има 10 стихореда. За себе си той споделя: *„Литературната река на България е много дълбока и пълноводна. А аз съм само един малък приток от левия ѝ бряг.“* За творчеството му има много отзиви, рецензии, редица интервюта, предавания. Той е всепризнат връх в поетичната ни гилдия от втората половина на XX век. Носител е на званието „Заслужил деятел на културата“. Кавалер на много ордени и медали, между които орден „Кирил и Методий“ – първа степен; носител на десетки литературни награди, между които „Владимир Маяковски“ (2012 г.) и „Георги Братанов“ (2005); на Златна диплома за ветеринарна медицина. За книгата „Майка майчица“ получава от СБП Литературната награда за 2014 г. в раздел „поезия“, като нейния финансов израз веднага дарява на СБП за награда на млад поет, издал първата си книга. Негови стихове са превеждани в много европейски и две азиатски страни. Почетен гражданин е на няколко български градове (Брезник, Силистра, Казанлък и др.). Последната книга, която имам от него (*„Горецини“*, 2014), съдържа публицистика, интервюта и рецензии. В голяма част от публицистичните материали той споделя болката и разочарованията, породени от новото обществено-политическо устройство, наречено „демократия“.

В личен план съдбата стоварва върху му най-тежкото изпитание: невръстната му дъщеря Доли (Долорес) губи битката с рака (сарком), когато е едва на 10 години. От тази покъртителна загуба се раждат книгите „Стихове за Доли“ (претърпяла три издания) и „Шеста алея“. На съпругата си – „моята мъченица и светица Мария“, с която са семейство повече от 65 години и която си отива малко преди него, също посвещава прекрасни стихове, израз на обич и доверие, привързаност и отдаденост към другарката си в живота. След Доли имат още две дъщери. По негови стихове има много песни. Всички помним „Офицерска жена“ в изпълнение на големия Емил Димитров с името „Жената на военния“ (Нали си спомняш пролетната вечер, / *тополите* и княжевския път, / когато на завоя спря и рече: /

мечтая си за тих семеен кът); „Усмивката“ на „Трамвай №5“; „Дневен сън“ и „Намерих те“ на ФСБ; „Закъсняло ехо“ на група „Импулс“ и др.

Бурнаски споменавахе, че баща му е живял до 93-годишна възраст и сякаш с това намекуваше, че и на него е предопределено толкова. Така и стана: той се пресели в отвъдното на 31 юли 2015 г., малко преди да изпълни 93 години.

Преди да напиша тези редове, аз извадих и препрочетох всички негови книги, които имам в библиотеката си, за да се потопя отново в атмосферата на поетичното му слово, да вдъхна емоционалния заряд и посланията, които се съдържат в стиховете му... Любовна, социална, гражданска поезия... Истории, в които са вплетени чувства, преживявания, спомени, съдби – докосващи и разтърсващи, сякаш наистина всичко е преминало през сърцето му преди талантиливото му перо да го остави на белия лист. Какъв удивителен, жизнеутвърждаващ заряд има само в стихотворението, посветено на Матей Шопкин:

„ЖИВЕЙ, ПРИЯТЕЛЮ“

Живей и всяка адска жега

с капчукова вода полей!

Дори да ти коват ковчега,

живей, приятелю, живей!

Силно въздействащи са онези словосъчетания, които привнасят лирично-романтичен оттенък на стиховете му и които внушават у читателя усещане за аромата и опиянението от: *люлякова вечер, люляково утро, виолетова печал, вишнев прах, вишнева вечер, вишневи вихри, детелинов час, перуников мрак, розов прах, ябълкова радост, къпинови устни, лавандулови коси, игличини сълзи, къпиново вино, къпинова магия, къпинова сладка забрава, денят с гугуткин глас, акациева нощ, лунен скреж, липовия юни, олеандрова любов, чемиширена младост, виолетова печал, виолетова магия, винен гняв, теменужен здрач, липов здрач, билкова тъга, теменужени мъгли, теменужен глас, прилепова тишина...*

Познавах Бурнаски като автор много отдавна, но лично общувахме последните 15-на години от живота му. Помня, че успях да го зарадвам по повод негова годишнина (75 или 80-години) на милата среща в Арт-са-

лона в Перник, когато заведох моя ученичка да го поздрави с граовска песен. По-късно при съставянето на сборника „Залез над Люлин“ (2010), вече бях включила откъси от негови стихове и в един разговор по телефона с плаха надежда подметнах, че ако иска, може да напише нещо ново за Люлин. Той се засмя, отговаряйки ми, че вече не пише, но не след дълго пристигна писмо с ново стихотворение и с думите: „Благодаря ти, че ме накара отново да взема химикалката [...]“. Позволявам си да цитирам тук тази прекрасна балада, която според мен е едно филигранно постижение на неговия поетичен талант и което, мисля, освен в моята книга не е публикувано другаде:

НЕСБЪДНАТА ЛЮБОВ ²

Крилато облаче целуна Люлин.

Той виното на залеза изпи.

но тъмен вихър слънцето затули

и облачето в него се стопи...

Шуми самотен Люлин оттогава.

Шуми от листопад до листопад,

а Витоша напразно утешава

с гальовен шепот родния си брат...

В потайни нощи облачето слиза

от звездните дълбоки небеса.

Облича бяла самодивска риза

и тихо рони капчици роса...

Навярно капчиците са украса –

мъниста от небесния покров!

Весталките говорят, че това са

сълзите на несбъдната любов.

След време получих още една баладична поема – „Върколак“, написана

² Кръстева, Н. *Залез над Люлин*. Добрич, 2010, с. 27.

по легенда, разказвана му някога от баба му Лата³: страховит сюжет, който аз не можех да приема, че се отнася за моята Люлин планина: за жестокия вълк-върколак, чиито кучета разкъсвали хора и от костите им той си направил палат, в който нощем пирувал с превърнатите кучки в жени и т.н. Това беше повод той полу-на шега, полу-наистина да ми каже: „Ти си единственият човек, който ме критикува сега“. Разбира се, най-малко аз съм тази, която може да отправя критики към този поетичен колос, но не включих тази поема в моя сборник, а изисках да се върне назад в детството си (повече от 80 години) и хубаво да си спомни легендата. Вътрешното ми чувство не ме излъга: последва ново писмо с признанието: „Всичките тези върколаци, вълкучи и коколани живеели в потайна Црънча планина. Аз обаче пренесох моя „Върколак“ в Люлин. Много обичам тази малка, мека и прохладна планина с най-вкусната вода и най-тучните поляни! Да, моята балада е малко зловеща. Но нима, ние хората, не се ядем помежду си като кучета?“ По-късно тази поема излезе в сборника „Шепот на трева“⁴.

Обичах да посещавам вечери, посветени на творчеството му, в софийски читалища или Военния клуб – годишнини, представяне на книги... На тези срещи особен колорит внасяше Елена Боянова⁵, която пламенно речитираше негови стихове („... *Пътниче, къде е твоят Брезник... Брезник, брезова гъдулка...*“)... С Перник го свързваха редица спомени, работа, приятелства, много от които се бяха изгубили във времето, други – скътани в паметта като мили и свидни... Не знам защо беше решил, че аз съм човекът, който го свързва с Перник в последните му години... Така беше и надписал една книга: „*На Нонка Кръстева – моята жива връзка с прекрасния, но беден и тъжен Перник – с уважение*“ или: „*На Нонка Кръстева – чаровната усмивка на Перник*“. Изпращаше до мен книги, покани за негови чествания за различни хора и институции в Перник и Брезник... След голямото земетресение в Перник на 22 май 2012 г. той ми изпрати стихотворение, което е написал същия ден, призори, и искаше да се направи песен. Съответно го предадох, но до момента не знам да се е появила песен и затова го помествам тук:

³ Латина, живяла до към 95 г.

⁴ Бурнаски, Евст. *Шепот на трева*. София, 2012, с. 80.

⁵ Елена Боянова – родена и живяла в Брезник; автор на книги за Брезник.

БРАТ И СЕСТРА ⁶

*Трусове земни и пепел
будят миньорския град.
Перник е каменна крепост
с мраморен слънчев площад.
Перник не знае уплаха.
Струма през Перник тече.
В нея вечерница плаха
граовски черги тъче...
Перник е кремъчен стожер
вдигнат от земни недра!
Перник без Струма не може!
Тя му е родна сестра.
Пролетна, буйна, пенлива,
Струма подскача, шуми.
С витошки сълзи полива
нашите южни земи...
Струма от студ не замръзва.
Бойни доспехи пере!
Струма завинаги свързва
Витоша с Бяло море!*

Бурнаски желаше да купи къща в моето село Люлин, което е близо до столицата и където да преживее последните си години. Аз положих усилия да намеря нещо подходящо, но впоследствие той се отказа и това му желание остана неосъществено. За мен тези познанства, които определям като най-чисти, човешки, безкористни приятелства, са много ценни,

⁶ Кръстева, Н. Личен архив.

защото общуването с такива хора е интересно: освен творческия заряд, който имат свише, носят много мъдрост и от тях мога да се поуча за много неща. С дълбоко уважение и почит към личността и творчеството му го посещавах в дома му в столичния ж.к. „Яворов“, бл. 20 А, близо до румънското посолство (с народната певица Славка Сакутова бяха съседи: той – етаж под нея). Гостоприемен, приветлив, той все казваше, че е майстор на супата и ще ни покани със съпруга ми, който ме придружаваше понякога, да ни нагости... Последното ми посещение беше на 14 април, 2015 г., когато трябваше да заведе неговата стара позната Райка от Перник да се видят, да си припомнят щастливи дни от Хисаря. Тогава се престраших и му подарих стихосбирката ми „Този вечен кръговрат“⁷, очаквайки приятелска критика. На 18 април прекара тежък инсулт, от който се съвзе и наскоро (на 20 юли), дни преди да си отиде, се обади и ми каза окуражителни думи за стиховете ми със заръка да отида за подробности, но това не се случи – на 31 юли той напусна този свят...

* * *

Творчеството на Евстати Бурнаски е богатото наследство, което имаме от него, разкриващо ранимата и крехка чувствителна душевност на нежен лирик, поетичен майстор, и едновременно стожер, устояващ на бурите, предизвикателствата и ударите на съдбата. Сто години от рождението на първия внук в Бурнаската фамилия от brezнишкото селце, който със силата на поетичната си дарба и с много труд е израснал и се е утвърдил като един от най-големите ни поети във втората половина на XX век. Защото каквото и да е написал, първо е топил перото в сърцето си.

⁷ Кръстева, Н. *Този вечен кръговрат: стихове*. София, 2014.

**СПОМЕНИ ОТ ВОЙНИТЕ 1912–1913 Г.
(ОТ ФОНДА НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ГР. БАТАК)**

Софка Тенчева
Исторически музей – Батак

**MEMORIES OF THE WARS 1912–1913
(FROM THE FUND OF THE HISTORICAL MUSEUM – BATAK)**

Sofka Tencheva
Historical Museum – Batak

SUMMARY

The present article promotes the notebook of Todor Petrov Kavlakov from the town of Batak, which is kept in the fund of the Historical Museum – Batak. The notebook is small format, 20 handwritten pages. In it, the author describes his participation in the First and Second Balkan Wars of 1912–1913, provides information about the military actions, shares impressions, describes people, various events, and reveals his point of view.

Keywords: *Balkan War, Batak, memories, notebook, fund of Historical Museum – Batak*

* * *

110 години по-късно Балканската война 1912–1913 г. остава забележително събитие в борбите на българския народ за национално обединение, съпроводено с неописуем възторг, героични подвизи и саможертва.

За Освобождението на Родопите е сформиран Родопският отряд, в състава на който влизат 9-ти пехотен Пловдивски полк, 27-ми Чепински пехотен полк, 21-ви Средногорски полк и 39-ти пехотен полк. За командир на отряда е назначен ген. Стилиян Ковачев – по-късно командващ 4-та армия, прославил се в боевете при Булаир и Шаркьой. В борбата за национално обединение активно се включва и населението на Батак.

Мобилизирани са над 300 мъже от Батак¹.

Настоящото изложение представя бележника на един от тези мъже – Тодор Петров Кавлаков, и проследява хода на военните действия през неговия поглед.

Бележникът е малък формат, ръкопис, съхранява се във фонда на Историческия музей в град Батак². Озаглавен е: „Бележник на Тодор Петров Кавлаков. 15-а рота. 27-ми Чеп. Полкъ. Спомени от войните“. На 20 ръкописни страници авторът описва участието си в Първата и втората Балканска войни 1912–1913 г.

Наред с направените проучвания и съхранените документални извори изключително голямо значение имат и личните впечатления на участниците в даденото събитие. Това обикновено са точно такива бележници или дневници със записани в тях спомени, които разкриват личното отношение на този, който ги преживява, и вълнуват всеки, който по един или друг начин се докосва до тях³. Досега спомените на Кавлаков не са били обект на проучване и популяризиране. В своя бележник, авторът отразява нелекия живот на участниците във войните, дава ценна информация за военните действия, както и много други важни данни. Споделя впечатления, описва хора, различни случки, разкрива гледната си точка. Без съмнение тази лична история не само затвърждава представата ни за войните, но съдържа и още информация за бъдещи научни изследвания.

Бележникът започва с информация за създаването на Балканския съюз и обявяване на Балканската война. След това продължава с изброяване на окупираните от българската армия територии и **боевете при Булаир**. Въпреки въодушевлението и героизма на българските войници и доброволците от Македоно-Одринските чети войната изтощава до краен предел всички. Особено тежко е състоянието в 27-ми пехотен Чепински полк. На Булаирската позиция неочаквано се развихря зимна буря. Виелиците отнасят палатките на войниците, голяма част от тях умират или са в неизвестност, други осакатяват от измръзване⁴. На Булаир намират

¹ Йорданова, Ел. Батачани в Балканската война 1912–1913 г. // *ИИМ–Батак*. Том 1, Батак, 2006, с. 92.

² ИМ – Батак, НИ, ф. 01, а.е. 3883 – Бележник на Тодор Петров Кавлако

³ Кендерова, Ст. Две съдби на страниците на един бележник. В: *Балканската война и Западните Родопи. Споделени размисли 100 години по-късно*. Сборник с доклади от национална научна конференция във Велинград, 5–6 октомври 2012 г. Велинград, 2014, с. 93.

⁴ ИМ – Батак, НИ, ф. 01, а. е. 3883, л. 1-2: „На Булаир се простуди 27-ми Чепински полк на 15, 16, 17 и 18 февруари 1913 г. Върха Булаир се намира между Мраморно и Бяло

смъртта си батачаните Атанас Т. Лазин, Димитър Т. Радулов и др.

През лятото на 1913 г. на Булаир идват батачани и батачанки да видят своите чеда на фронта: Яна Хаджиева, Стойна Кавръкова и Мария Ганева, а децата Тодор Д. Фирков, Костадин Чучулев и Владимир Чучулев – бащите си, и праят няколко снимки за спомен⁵.

По това време военен фотограф в 27-ми Чепински полк е Константин Тачев, който заснема голяма част от събитията. Една негова снимка, която се съхранява във фонда на Исторически музей – Батак, ни връща назад в тревожната 1913 г. Двете батачанки Върба Ташева и Катерина Доганова идват да видят синовете си на фронта – Благой Доганов и Димитър Ташев. Снимката е направена на брега на Мраморно море – гр. Шаркьой⁶. Пратеничките на героичното село идват да припомнят на синовете си за дълга им към свободата на Отечеството⁷.

Споменато е и за десанта при гр. *Шаркьой*, който е отблъснат героично от българската армия. В представянето на събитията авторът не пропуска да отбележи триумфалното превземане на *Одринската крепост*⁸ и края на Първата Балканска война 1912–1913 г., в която ние сме победители. Идва дългоочакваният мир, подписан е Лондонският мирен договор⁹.

Следващите редове описват пътя, който изминават войниците от изток на запад. На 22 май потеглят за Дедеагач – пристанище на Бяло море. След това с руския параход „Йерусалим“ пътуват до Кавала. Оттам потеглят за Драма, а след това с влак за Демир Хисар. На 3 юни е походът към Сърбия. По Рупелското дефиле – за Петрич, Ново село, Струмица, оттам за Радовиш. Близко до града се разполагат на бивак.

Авторът не пропуска да спомене и за големия спор между България и съюзниците, които не искат да отстъпят нищо от това, което е в техни

море, отпред е Галиполи и Дарданелите [...]“.

⁵ *ИМ – Батак*, НИ, ф. 01, а. е. 3883, л. 2: „На Булаир дохождаха батачани и батачанки да видят своите чада на фронта и бяха фотографирани. На 4 май 1913 г. на върха Булаир се фотографирахме 15-а рота [...]“.

⁶ Снимката се съхранява във фонда на Исторически музей – Батак: 02–II гр., инв. № 3924 НИ. Батачанки на Булаир: от ляво на дясно: Ангел Чожгов, Димитър Ташев, Върба Ташева, Ненов, Катерина Доганова, Благой Доганов.

⁷ *Йорданова*, Ел. Батачани в Балканската война 1912–1913 г. ..., с. 96.

⁸ *ИМ – Батак*, НИ, ф. 01, а. е. 3883, л. 3: „На 13 март нашата армия превзе града Одринъ. Въ Одринъ взеха участие две сръбски дивизии: Тимошката и Моравската. С тези дивизии се бихме ний, на Криволак въ съюзническата война.“

⁹ *Пак там*, л. 3: „На 20 май 1913 при градъ Шаркьой ни поздравиха съ мира съ Турция, но ни казаха, че България не е изпила до дъното горчивата чаша [...] Разбра се, че нашите съюзници не даватъ на България онези земи споредъ договора и требвало съ сила (война) да отидемъ и си ги земим...“.

ръце. България иска Солун и част от Западна Македония и води преговори със Сърбия и Гърция, които не дават никакъв резултат. Българското правителство иска да се настъпва, но командващите войската, като знаят какви тежки последствия ги очакват, предлагат България да се задоволи с това, което до момента е окупирано, а спора да остане да го реши Русия, като арбитър¹⁰.

По средата на шеста страница получаваме информация за началото на **Втората Балканска (Междусъюзническата) война**: „На 16 юний 1913 г. царь Фердинанд заповяда на войските да настъпят и си завземим земите споредъ договора.“

27-ми полк настъпва срещу сърбите, но те откриват огън. Първият бой е при с. **Удово**. Там българите отблъскват сърбите. На 18 юни потеглят за Демир Капия.

Няма как авторът да пропусне да спомене и **битката за Криволак**. На 20 юни атакуват гара Криволак. Там батачани губят още един свой боен другар. Убит е Тома Бъбаров. От гарата настъпват за върха Криволак. Описано е доброто укрепление на сърбите, но по-интересното е какво отговарят сърбите на въпроса на сръбския престолонаследник: „В случай, че дойдат българите, колко време може да ги задържим?“ „[...] Един сръбски полковникъ, който е бил въ Одринъ, казалъ: Недай Боже да дойдат, надали ще им остоимъ 24 часа. [...] Това се каза на върха Криволакъ, отъ пленници сръбски и черногорски полковникъ артилирисъ, на нашите капитани г-нъ Славейски и Шулековъ[...]“¹¹

Бойните подвизи продължават с героичното превземане на Криволак. На 21 юни войниците се доближават до върха Криволак и получават заповед 4-та дружина от 27-ми полк през нощта да атакува южното, най-голямо укрепление на върха. След полунощ започва атаката и сутринта към осем часа върхът е в български ръце. Споменати са и многото ранени и убити по време на тази битка. Посочени са имената на убитите от Батак: Доно Найчев; Илия Рунев; Петър Кузев; Никола Пелев; Илия Вранчев; Тодор Чолаков; Георги и Стоян Пъпанови (братя). Останалите живи след боя при

¹⁰ **ИМ – Батак**, НИ, ф. 01, а. е. 3883, л. 6: „В този момент [разсъждава Тодор Кавлаков] имаме граница Мидия – Енос, цяла Тракия до реката Струма и малка част от Македония. Това не е малко, но ние искаме и Солун [...]“.

¹¹ **Пак там, л. 8**: „[...]Черногорския полковникъ завърши съ думите: Ний мислехме съ тази крепостъ да ви задържимъ доста време, но вашата храбра войска снощи дойде до крепостта и днесъ върха е въ ваши ръце. [...] Следъ това помолиха да бъдатъ предадени въ щаба на 27-ми полкъ, но разярените войници ги подкараха къмъ храсталака и ги избиха. Това всичко се извърши предъ моите очи ... на 22 юни.“

Криволак са наградени с Кръст за храброст. Тодор Петров Кавлаков също е награден.

На 23 юни войниците получават съобщение, че гърците разбиват българите в Рупел, настъпват по река Струма и стигат чак до Горна Джумая и има опасност българите да останат в плен. След последвалата заповед за отстъпление стигат до *върха Занога*. Интересното тук е сравнението на връх Занога с връх Карлък: „*този връхъ е голема планина близо като нашия Карлъкъ*“¹².

Сраженията следват едно след друго, няма почивка. Когато човек чете тези ръкописи, не може да остане безразличен, макар да гледа от друг ъгъл и по различен начин на това събитие. Разказвачът описва картини, емоции и събития, които предизвикват много и смесени чувства. За нас днес е може би непозната готовността на всички тези българи да дадат живота си в името на един национален идеал, в името на свободата и единението, макар изправени срещу довчерашните си съюзници¹³.

На 15 юли, цялата втора дивизия, започва да атакува *върх Занога*. Една част държат фронта на запад към сърбите, а другите атакуват върха против гърците. Сражението е през деня и трае около 7–8 часа. Тъкмо да излезнат на върха и грешка на българската артилерия ги спира, тъй като ги взимат за противници и започват да ги обстрелват. В крайна сметка българските войници са заставени от българската артилерия да отстъпят, за да се спасят. Не знаейки причината за отстъпление на българите, гърците също отказват да нападнат. Цели два дни войниците протестират, че ги избиват наши си. Накрая идва дивизионният генерал Ковачев, който държи пламенна реч и ги призовава да изпълнят дълга си към родината.¹⁴ След неговите въздействащи слова войниците отговарят с

¹² Връх Баташки Снежник или Баташки Карлък е висок 2082 м и се извисява над град Батак. Оттам идва и името му.

¹³ Ангелова, Н. Балканските войни в спомените на чепинци, съхранени във фондовете на Исторически музей–Велинград. В: *Балканската война и Западните Родопи. Споделени размисли 100 години по-късно*. Сборник с доклади от национална научна конференция във Велинград, 5–6 октомври 2012 г. Велинград, 2014, с. 90.

¹⁴ **ИМ – Батак, пак там, л. 12-13:** „Момци, Вий които пребродихте часъ от Македония и стигнахте до Солунъ. Отъ там презъ Тракия да върха Булаиръ, отъ който връхъ Вашето око видя отъ лево Мраморно море, а отъ десно Бело море, предъ Васъ видехте Вековните Дарданели [...] Вий, които истърпехте онези студове на Булаиръ, отъ които студове умряха и оскътяха много Ваши другари [...] Вий, които обратно в тези жеги пакъ презъ Тракия стигнахте въ Македония [...] Вий, които разбихте сръбския срамъ на върха Криволакъ [...] Вий завчера, доказахте на гърци, че Българина нема да остави той да бъде изигранъ и унизенъ. [...] Днесъ България се намира въ последно решение, или да успее или да изгуби. [...] Ето, защо азъ Ви Моля да изпълните дълга си къмъ родината, дано я спасимъ, а виновните ви уверявамъ ще бъдатъ наказани [...] Уверенъ съмъ, че ще

мощно „Ура“ и че ще изпълнят дълга си. Спомените продължават така: *„На 17 юли отидохме и заехме същите места, излезохме на върха без сражение. Приблжихме се до гърците и станаха схватки помежду ни, чакаме заповедъ за настъпление, почнахме да се укопаваме, отзадъ почнаха да събират убитите и ранените.“* Отново се дава информация за имената на загиналите от Батак: Маргал Мирчев, П. Попето и подпор. Илия Климентов.

В бележника е описано, че на 22 юли гърците са обсадени по долината на р. Струма и побиват бели байряци, което означава, че искат мир. В следващите редове (посочен е и ориентиран час: *„същия ден след 12 часа“*) се съобщава, че има примирие и за радостта, която предизвиква тази новина сред войниците. На 23 юли сутринта, на върха Заноба, ротният командир поручик Костадин Бараков и фелдфебелът Васил Новаков строят ротата, изкарват осем войници отпред, между които Тодор Кавлаков и Димитър Балабанов, и ги поздравяват с чин ефрейтори.

На същия ден, към 10 часа е получена заповед, че ще бъдат изпратени парламентъори при гърците. Според заповедта парламентъорите са: дружинният командир майор Василев, двама подпоручици, един войник от Пловдив, който знае гръцки, и авторът на спомените – Тодор Кавлаков¹⁵. Ето каква информация ни дава Тодор Кавлаков за това паметно събитие. По време на разговора водачът на българските парламентъори майор Василев не се стърпява и припомня на гърците трагичната история с ослепените Самуилови войници от гръцкия цар Василий Втори. Майорът дори се заканва, че сега българите ще си отмъстят на обсадената гръцка войска¹⁶.

ми обещаите, че ще отидите и заемите фронта.“

¹⁵ **ИМ – Батак, пак там, л. 16-17:** *„Направихме бял байряк и тръгваме от върха надолу през единъ букашъ [...] Стигаме гръцките постове[...] Стигнахме близо до р. Струма, там беше техния щабъ. Излезоха офицери и вънъ на открито ни посрещнаха. Отдадохме си Chesъ ръкуваха се и почна разговора; отъ разговора се разбра, че и на гърците е съобщено, отъ техното правителство, че е подписанъ племинаренъ миръ. [...] Ний ги питаме, те известни ли са, че са обсадени и че са откъснати отъ Гърция и че ний имъ даваме храна. [...] Те признаха всичко това.“*

¹⁶ **ИМ – Батак, пак там, л. 17-18:** *„[...] На нашия майоръ му викахме Лудия Майор. Той каза на нашия войникъ, да ги попита познаватъ ли отъ тука Беласица планина, а тя е насреща. Войника щомъ ги запита, те всички обърнаха погледа къмъ планината. [...] Майора каза: Кажи имъ че на тѣзи планина, едно време вашия царъ Василий е пленилъ наши войници около 15 хиляди души. На всеки 100 души е оставилъ единъ съ едно око да води останалите 99 души безъ очи при нашия царъ Самуилъ въ Прилепъ, а тамъ чакали българи и българки, дошли отъ България и като виделъ царя страшната картина, какъ се прегръщатъ и плачатъ майки, бащи, братя, сестри, жени и деца съ своя слепъ, на нему му препаднало и умрялъ. [...] Майора каза. Кажи имъ съ че в знакъ на онова тяхно зверство, Вашата пленена войска тукъ ще бъде изклана на р. Струма,*

Гърците обаче посрещат тази заплаха с весело настроение и съобщават на нашите парламентарии неприятни новини:

„[...] Г-нъ Майоръ, ще извинявате. Само това нема да стане. Защото нашето правителство са е застъпило за насъ, предъ Русия, и тя е заповедала на Ромъния да настъпи въ България и тя е настъпила и е въ България. [...] Също и Турция е настъпила и си е превзела Одринъ и настъпва къмъ България. [...] Сига вий сте подписали племинарния миръ, утре ще подпишите и окончателния миръ и ще си отивате, а ний ще поставимъ границата ни съ България.“

Букурещкият мирен договор е подписан. Слага се край на Втората Балканска (Междусъюзническата) война. Бележникът завършва с пристигането на войниците в България на 30 юли 1913 г.

При проследяването и представянето на спомените на преден план са поставени чувствата и преживяванията на автора. На места е вложена повече емоция, но това е напълно нормално, като се има предвид какъв момент от живота си описва. Въпреки всичко този бележник ни дава много информация за конкретни събития и действия, посочени са точни дати и дори понякога точен час. На доста места се споменават и цели имена, което допълнително обогатява информацията, която получаваме и достоверността на спомените, като сравняваме с направените до момента проучвания. Описан е маршрутът на 15-та рота и 27-ми Чепински полк по местности, градове, дни, часове и сражения. Този текст е изключително важен за обогатяване на сведенията, с които разполагаме до момента.

В бележника Тодор Кавлаков използва обикновени думи, дори диалектни на места, но те са толкова въздействащи, че те оставят без дъх, искаш да четеш и да четеш без да спираш. В контекста по много интересен начин са вплетени и други исторически събития. Описани са вълнуващи срещи и речи и човек не може да остане безразличен. Разкрива се една много реалистична и колоритна картина. Имаш чувството, че си пряк участник в събитията. Чрез разказа се добива представа за живота на българския войник, изпълнен с радост, надежда, но и с много препятствия, неволи, страхове, разочарования, борба за оцеляване, разкриват се отделни човешки съдби. Точно затова популяризираме тези спомени, съхранявани във фонда на Исторически музей – Батак, и поставяме на преден план

за да си отмъстимъ за нашите братя (слепите)[...]“.

разказа на обикновения войник, неговата гледна точка, начина, по който представя събитията, отношението му.

* * *

Следвайки хода на събитията и преминавайки през бойните полета на войната, батачани дават 67 свидни жертви, като 8 от тях са офицери. В знак на признателност на 16.05.1999 г. в чест на загиналите във войните 1912–1918 г. признателната общественост в Батак открива паметник в центъра на града¹⁷.

¹⁷ Йорданова, Ел. Батачани в Балканската война ..., с. 98.

**26-ТИ ПЕХОТЕН ПЕРНИШКИ ПОЛК
ПРЕЗ БАЛКАНСКАТА ВОЙНА**

*Георги Радославов,
Краевед-изследовател, Перник*

**26TH PERNIK INFANTRY REGIMENT DURING
THE BALKAN WAR**

*Georgi Radoslavov,
Local historian-researcher, Pernik*

SUMMARY

This fall marks 110 years since the beginning of the Balkan War. On October 5, 1912, Bulgaria starts this war with the hope of realizing the national cause – the liberation and unification of all Bulgarians who, according to the Berlin Treaty of 1878, remained outside the borders of the Motherland.

In the report, the author traces the fierce battles of the 26th Pernik Infantry Regiment in the vicinity of the town of Kochani (Eastern Macedonia) on October 10 and 11, 1912, against the Turkish army, which was superior in terms of numbers and weapons. The regiment consisted of soldiers from today's Pernik region, who demonstrated heroism, courage and self-sacrifice. On October 12, 1912, the Bulgarian and allied Serbian troops capture the town of Kochani, so their way to the town of Thessaloniki was opened.

The names of Bulgarian soldiers, non-commissioned officers and officers who stood out in the battles are listed. During the Balkan War, 1716 people from today's Pernik region died. Of them, 759 are part of the 26th Pernik Infantry Regiment.

Keywords: *Balkan War 1912, 26th Pernik Infantry Regiment, town of Kochani (Eastern Macedonia), heroism.*

* * *

Брезничани, трънчани, перничани и радомирци от прославилия се с

бойни успехи 26-ти пехотен Пернишки полк са известни с мъжество, храброст и себеотрицание в боевете с противника.

Тази есен се навършват 110 години от избухването на Балканската война. За нас тя е зряла политическа позиция и има непреходно историческо значение. Балканската война остава в нашата история със значителен принос в общото дело за обединение на българите¹.

Както е известно, с Руско-турската война през 1877–1878 г. националният въпрос не се решава, а се задълбочава. Извън пределите на страната остават повече територии, населени с българи, отколкото в Княжество България. Българите в Македония и Одринско не скланят глава. Избухват няколко въоръжени въстания (Разложкото – 1878 г., Горноджумайското – 1902, Илинденско-Преображенското – 1903), които завършват с погром и страдания за българите.

След тези неуспешни опити за обединение, Балканската война 1912 г. е надежда за осъществяване на националната кауза – освобождаване и обединяване на всички българи, останали според Берлинския договор от 1878 г. извън пределите на Отееството.

С височайши Указ № 5, на 17 септември 1912 г. е обявена обща мобилизация в България. Хората – без разлика на пол, възраст и занятие, възприемат тази новина с одобрение и възхищение. Само за четири дни армията ни е приведена в бойна готовност. За това кратко време е извършена огро-

¹ Авторът е публикувал редица статии за участието и приноса на 26-ти пехотен Пернишки полк за освобождението на Източна Македония по време на Балканската война:

Радославов, Г. Приносът на 26-ти пехотен Пернишки полк за успешния изход на Балканската война 1912–1913 г. В: *Деведесет години Балканска война. Доклади от Международна научна конференция, 8–9 окт. 2002, Кърджали*, с. 337–347.

Радославов, Г. Участието на 26-ти пехотен Пернишки полк в Балканската война 1912–1913 г. В: *Архив за поселищни проучвания*, IX, 2000, N 1–2, с. 7.

Радославов, Г. Героичен епизод от историята на 7-ма пехотна Рилска дивизия. Превземане и защита на Повиенската позиция от 26-ти пехотен Пернишки полк. В: *Дупница и Дупнишко в борбите за национално освобождение, обединение и независимост. Доклади от Научна конференция, 24–25 окт. 2008 г., Дупница*, с. 149–156.

Радославов, Г. Приносът на 26-ти пехотен Пернишки полк от Седма Рилска дивизия за освобождението на Източна Македония през Балканските войни 1912–1913 г. В: *Военноисторически сборник*, N 1, 2013, с. 51–64.

Радославов, Г. Бойните действия на Седма Рилска дивизия по време на Балканската война през погледа на военния кореспондент Георги Таков Пеев. В: *Сто и десет години от Илинденско-Преображенското въстание и българската национална идея от Сан Стефано до Букурещ (1878–1913). Доклади от Международна научна конференция София–Благоевград, 2–4 октомври 2013 г.* София, 2014, с. 475–497.

мна работа. Според архивните материали, съхранявани в ДВИА – Велико Търново, до 19 часа на 21 септември личният състав на 26-ти пехотен Пернишки полк наброява 91 офицери, 7220 войници, 980 коня и 72 коли. Не достигат 62 офицери, 209 войници и 25 коне. От документите установяваме, че само след един час – в 20 часа, същия ден, в наличност вече има 94 офицери, 982 коня, 7482 войници и 72 коли. За мащаба на мобилизацията говори фактът, че съставът на полка преди обявяване на войната е само 34 офицери, 782 войници и 30 коне².

На 23 септември полкът се придвижва от своя гарнизон в Радомир към мястото на съсредоточаването – Кадин мост край с. Невестино, Кюстендилско. Тук армейските части изчакват обявяването на войната. Телеграма, изпратена от Началника на Генералния щаб на армията генерал-майор Фичев до Началника на Седма Рилска дивизия, гласи: „По заповед на Негово Величество утре, 5 октомври, в 7 часа преди пладне се откриват военните действия“³. В същия ден, 5 октомври 1912 г., с Височайша Заповед № 15 Главнокомандващият действащата армия цар Фердинанд се обръща към българската войска и подчертава особената важност на предстоящата освободителна война: „[...] Офицери, подофицери и войници, нашето дело е свято и човеколюбиво“⁴.

За да повдигне духа на своите подчинени, на 5 октомври 1912 г. командирът на 26-ти пехотен Пернишки полк Атила Зафиров се обръща към своите войници: „На бойното поле, юнаци, не се умира – там, който падне в бой за свобода, той не умира. Бъдете смели, сражайте се храбро, търпете негодите и лишенията и когато победоносно влезем в Македония, там ще бъдем окичени с лаври и най-грижовно ще бъдем гледани от нашите братя, които сега ни чакат с протегнати ръце. [...] Убийството на бойното поле не е престъпно, а свято дело, но убийството на обезоръжен противник и мирното население е престъпление и то се наказва от Бог и Законите“⁵.

Желанието на българите и стремежът на държавата е да се осъществи обединението на българските земи, да бъде решен националният въпрос. Тази война за България има освободителен характер. По време на военните действия българският войник проявява високо национално самосъзнание, решителност и настъпателен дух. За него няма прегради и смъртта

² ДВИА, ф. 82, оп. 2, а. е. 4, л. 1–13.

³ Пак там, ф. 40, оп. 2, а. е. 209, л. 104–105.

⁴ Пак там, ф. 82, оп. 2, а. е. 4, л. 21.

⁵ Пак там, ф. 82, оп. 2, а. е. 4, л. 20.

не го плаши. С натъкнат нож на пушката и с „Ура“ превзема с упорство и силна воля вражеските укрепления.

Мъжеството и храбростта, жертвоготовността и високият боен дух на българския войник впечатляват чуждите военни кореспонденти. Те подчертават, че победите на бойното поле се дължат и на специалната военна подготовка на българските командири, които нещо ръководят и контролират боя.

В авторитетния английски вестник „Дейли телеграф“ военният кореспондент Бенет Бърлей дава висока оценка за бойните качества на българските войници и българската армия. Той отразява себеотрицанието и патриотичния порив на българския войник на бойното поле. Наблюдавайки успешния бой на Втора бригада от Седма пехотна Рилска дивизия, на 5 октомври 1912 г. той пише възторжено: „Виждал съм много армии да се бият на бойното поле и с глави, и с ръце срещу неприятеля. Но никъде не съм имал случай да наблюдавам такъв истински патриотизъм и беззаветна преданост, каквито всеки час показват на бойното поле българските войски. Ако има народ, който да е изкупил своите въжделения с цената на кръв и жертви, този народ е българският“⁶.

През цялата война перничани, брезничани, радомирци и трънчани, воювали в състава на 26-ти пехотен Пернишки полк, проявяват нечуван героизъм⁷. Впечатляваща проява на такова мъжество е превземането и защитата на Повиенската позиция в околностите на гр. Кочани. В продължение на два дни – 10 и 11 октомври 1912 г., след ожесточени боеве бойците от 26-ти пехотен полк успяват окончателно да разколебаят и прогонят противника далеч от бойното поле. Стратегическите височини Црънковец, Повиен и Пресека са освободени от вековния поробител и пътят на армията към Кочани е открит. Благодарение на успешните боеве на перничани, пред Сръбската съюзническа армия на генерал Степанович се открива безпрепятствена възможност и тя да продължи пътя си към Солун.

Във връзка с героичното поведение на войниците и командирите на 26-ти пехотен Пернишки полк Щабът на българската армия отчита, че превземането и защитата на Повиенската позиция край Кочани има изключително стратегическо значение за по-нататъшния успешен ход на

⁶ ДВИА, ф. 82, оп. 2, а. е. 32, л. 41–42.

⁷ По време на Балканската война в състава на 7-ма Рилска дивизия влиза и 5-ти Конен полк (гарнизон в град Брезник). Към трите бригади на дивизията е придаден по един ескадрон от Конния полк, където те се представят като отлични кавалеристи.

войната. На 15 октомври 1912 г. главнокомандващият Щаба на армията изпраща телеграма № 584 до Началника на 7-ма Рилска дивизия: „Негово Величество заповяда да поздравите и предадете Полковнику Атила Зафирову неговата височайша благодарност за геройската защита на Повиенската позиция“⁸.

Сведения за боевете черпим от Релациите на отделните дружини, от Дневника на 26-ти пехотен Пернишки полк, от заповедите на 7-ма Рилска дивизия, бюлетините от Щаба на Българската армия, съхранявани в Държавния военно-исторически архив във Велико Търново. Подробна информация за двудневните боеве при стратегическите височини Повиен, Црънковец и Пресека край Кочани ни дава и военният кореспондент на 7-ма пехотна Рилска дивизия Георги Таков – син на големия патриот от гр. Трън Тако Пеев⁹.

В Бюлетина на българската армия от 12 октомври 1912 г. четем: „Нашите войски след упорит бой, ръководен лично от Началника на дивизията, овладяват Кочани и Пехчево. В боя край Кочани противникът изгуби две батареи (една полска и една планинска), множество пушки и патрони. Пленени са 100 войници и един офицер. Нашите загуби: двама офицери и 20 войници, около 70–80 ранени“¹⁰.

Военният кореспондент на 7-ма Рилска дивизия Георги Пеев дава информация за ожесточените боеве, които води дивизията за освобождаването на Източна Македония: „Нашите храбри войници летяха напред, движейки се с устрем и явно отиваха на смърт. Те бяха смело насърчавани от генерал Тодоров, придружен от подполковник Атанасов, които се движеха в първата боева линия, обсипвани наоколо от шрапнели“¹¹. И още: „Боят е продължителен. Канонадата към обяд става още по-страховита. Навсякъде витае смърт, издигат се фонтани от пръст“¹². Според Георги Пеев при масираната атака войниците показват „непостижима смелост и

⁸ ДВИА, ф. 82, оп. 1, а. е. 12, л. 218; **Пак там** – ф. 82, оп. 2, а. е. 4, л. 47. (Атила Зафиров е командир на 26-ти пехотен Пернишки полк от 3 август 1909 г. до 20 септември 1913 г.)

⁹ По време на Балканската война Георги Таков Пеев е военен кореспондент към 7-ма пехотна Рилска дивизия. Той придружава дивизията по нейния боеви поход до Солун и ежедневно изпраща своите впечатления до вестник „Мир“.

¹⁰ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 209, л. 104–105.

¹¹ Пеев, Г. До Солун и назад. // В-к „Мир“, бр. 3734 от 5 декември 1912, с. 2.

¹² **Радославов, Г.** Бойните действия на Седма Рилска дивизия по време на Балканската война през погледа на военния кореспондент Георги Таков Пеев. В: *Сто и десет години от Илинденско-Преображенското въстание и българската национална идея от Сан Стефано до Букурещ (1878–1913)*. Доклади от Международна научна конференция София–Благоевград, 2–4 окт. 2013 г. София, 2014, с. 479.

храброст, рядко достигана¹³.

В документ, съхраняван в Държавния военно-исторически архив във Велико Търново, отнасящ се за боя при Кочани, се потвърждава всеотдайността на перничани в боя: „Храбрите офицери и войници перничани стремително са се носели в атаката и успели да принудят турците в първите часове на боя да оставят на бойното поле 2 планински оръдия“¹⁴.

Документи (Релация за действията на 3-та и 4-та дружини) свидетелстват, че боевете за Повиен и Църнковец се водят при усложнена метеорологична обстановка – „продължителен проливен дъжд. На 10 октомври в 11,30 часа падна гъста мъгла, абсолютно нищо не се виждаше на 5–10 крачки“¹⁵. Но нашите бойци водят успешно кръвопролитния бой.

„Случваше се – четем в кореспонденцията на Георги Пеев във вестник „Мир“ – една и съща рота да удари четири пъти поред с атака на нож, за да превземе турската позиция.[...] Цели две денонощия и половина нашите офицери и войници показваха героизъм и увенчаха със слава българското оръжие в Брегалнишката котловина“¹⁶.

Висока оценка за превземането и защитата на Повиенската позиция дава и началникът на съюзническата сръбска армия генерал Степанович. Той поздравява българския генерал Георги Тодоров, Щаба и войниците на 7-ма Рилска дивизия „за показаните от нея славни боеви успехи и храброст“¹⁷. Единственият път за преминаване на съюзническите армии през този район (Щип – Струмица – Солун) е открит. Според Георги Пеев тази заслужена висока оценка предизвиква истинско задоволство и задружни военни действия на българската и сръбската армии¹⁸.

В боя при Повиен, при една от турските атаки в 8 часа вечерта, е ранен с куршум във врата майор Пейо Банов – командир на Трета дружина. След като превързват раната му, той отново се връща на бойното поле и ръководи отбраната. Когато усеща, че кръвта му изтича и силите го напускат, той предава командването на дружината на капитан Никола Цончев и му поръчва „да не отстъпва от височината Църнковец докато в дружината има жив човек“. Едва след това, подкрепян от един войник, се оттегля към

¹³ Пеев, Г. Голямото сражение при Кочани. // В-к „Мир“, бр. 3686 от 17 октомври, 1912, с. 2.

¹⁴ ДВИА, ф. 30, оп. 2, а. е. 167, л. 98

¹⁵ ДВИА, ф. 82, оп. 2, а. е. 2, л. 2–5.

¹⁶ Пеев, Г. Голямото сражение при Кочани. // В-к „Мир“, бр. 3686 от 17 октомври 1912, с. 3.

¹⁷ Пеев, Г. Братски поздрави. // В-к „Мир“, бр. 3682 от 13 октомври 1912 г., с. 3.

¹⁸ Пеев, Г. Голямото сражение при Кочани. // В-к „Мир“, бр. 3686 от 17 октомври 1912, с. 3.

превързочния пункт. През нощта турците три пъти се хвърлят в атака, но капитан Цочев успява да задържи позицията до пристигането на подкрепление. На разсъмване на 11 октомври боят на този фланг се пренася от височината Пресека на височината Црънковец¹⁹.

В Релацията на 26-ти пехотен Пернишки полк за края на боевете за Повиенската позиция е записано: „Към 4 часа след пладне на 11 октомври нашият успех се очертава по цялото бойно поле; турците срещу полковник Зафиров почват отстъпление, а полковник Зафиров предприема преследването им; с бой до към 6 часа след пладне турците се разпръскват и отстъпват в безпорядък. В походен ред колоната достига до самия град Кочани и около 10,30 часа вечерта се разполага на бивак“²⁰.

От Релацията за действията на Трета дружина научаваме, че „всички чинове от 11-та рота и полуротата от 9-та рота показаха извънредни усилия, храброст и решителност в тази атака. Особена храброст, решителност и разпоредителност в тази атака показаха капитаните Цончев и Василев и подпоручик Котев“²¹. В документа е посочено още, че в този 24-часов бой противникът показва голяма упоритост. С неимоверни усилия и решителност на офицерите и войниците от полка той е отблъснат²². Всеобщо е мнението, че „всички войски се държаха прекрасно в боя, обаче особена похвала заслужават двете дружини с планинската батарея за Повиен, които под командата на неустрашимия полковник Зафиров водиха упорит бой срещу три пъти по-силен неприятел“. Офицерите в тези дружини се надпреварват кой да върви напред в атаката, да дадат своя принос за желаната победа²³.

От писмата на войниците до близките им научаваме за техните вълнения и трепети. Поручик Драгоман (Манчо) Таков Пеев²⁴ пише: „Като имам предвид, че на мен се е паднало да бъда изкупителна жертва за освобождението на Македония, примирявам се с мисълта, че трябва да се понесе всичко“. В писмо на друг войник четем: „Здрав и с бодър съм, духът ми е висок[...] Реките и планините в Македония ни приемат радушно в обятията си“. Трети в писмото си споделя: „розата, която получих на

¹⁹ Узунов, Кр. Начев, Г. *Забравената война*. С., 2013, с. 41–42; *ДВИА*, ф. 60, оп. 2, а. е. 1, л. 31.

²⁰ *ДВИА*, ф. 60, оп. 2, а. е. 1, л. 32.

²¹ *Пак там*, ф. 82, оп. 2, а. е. 32, л. 40–42.

²² *Пак там*, ф. 82, оп. 2, а. е. 1, л. 27 (от Дневника на 26 полк).

²³ *Пак там*, ф. 40, оп. 2, а. е. 167, л. 98, 101.

²⁴ Драгоман Таков е брат на Георги Пеев и е взведен командир в 6-та рота от Втора дружина на 26-ти пехотен Пернишки полк.

тръгване, не е увехнала; тя кичи лявата ми гръд и смуче сок от сърцето ми.“ Тези бойци знаят, че в Македония ги очакват и това за тях е достатъчно да тръгнат на лют бой с вековния поробител и да освободят от робство своите братя в Македония.

Похвала заслужават и мъжете, останали да работят в Мина Перник. Те воюват на трудовия фронт и имат особена заслуга към България и конкретен принос за водените военни действия.

Военният кореспондент Георги Пеев дава още един шрих за героизма на перничани, радомирци, брезничани и трънчани, превъзмогнали страха от смъртта и срещата с неприятеля: „Тук се разиграва отчаян и ужасен бой. Турците, които първоначално действат с 12 табора, добиват подкрепления от всички находящи се в Щип войски начело с Пашата и поддържат постоянна стрелба, заедно с планинска и полска скорострелна артилерия. Град от милиони куршуми и безбройни гранати кръстосваха боевия огън, издигаха се облаци от земя от шрапнелните удари, очертаваха картината на един жесток бой и даваха илюзията за ада.“²⁵

След края на боевете Началникът на 7-ма Рилска дивизия генерал Тодоров на 12 октомври изпраща шифрована телеграма (с изходящ № 2338) до Щаба на Армията: „Днес след упорит бой в 4 часа и 20 минути след пладне Кочани е зает от нашите войски. Числото на ранените и убитите е неизвестно още. Телеграфирах до Командващия армията за съсредоточаването на дивизията между Царево село и Джумая“²⁶. В същия ден, само след няколко часа, в друга телеграма (с изходящ № 2368) се пояснява, че Кочани е превзет „след един продължителен и упорит бой. [...] Останаха в наши ръце една полска и една планинска батареи, силно повредени, много пушки, патрони и друго имущество“²⁷. Добавя се още, че от 26-ти пехотен полк са убити двама офицери и около 15 войници. Ранени са деветдесет войници.

Героизъм проявява капитан Александър Симов от Брезник. В Царево село той нанася значителни опустошения в турския лагер.

В Релацията на полка от 10 и 11 октомври 1912 г. е посочено, че боят при Кочани привършва на мръкване, към 6 часа, когато неприятелят в паническо бягство се е отдалечил на повече от артилерийски изстрел. Турците на тълпи бягат към Щип и шосето от Кочани на протежение пове-

²⁵ Пеев, Г. Голямото сражение при Кочани. // В-к „Мир“, бр. 3686 от 17 октомври 1912, с. 3.

²⁶ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 167, л. 72.

²⁷ Пак там, ф. 40, оп. 2, а. е. 167, л. 80.

че от 20 километра е осеяно от всевъзможни воински принадлежности и вещи – ракли; артилерийски, пехотни и картечни патрони, дрехи, обувки, палатки и платнища, медикаменти, карти, самари и др.²⁸

В този бой неприятелят оставя 4 полски скорострелни оръдия без затвори, 8 ракли – задни ходове, 6 предника, 3 особен тип зарядни кола; 2 планински оръдия, 36 сандъчета с 517 снаряда. Намерени убити – двама офицери и 142 войници. Пленени – един офицер и 120 войници. Нашите загуби са: убити: 50 войници и двама офицери – капитан Петко Василев и запасният подпоручик Константин Котев. Ранени са двама офицери и 139 войници²⁹.

Според наши проучвания по време на Балканската война загиват 1716 души от днешната Пернишка област. А загиналите само от 26-ти пехотен Пернишки полк са 759 души:

- От Трънско – загиват 508 души. От тях 304 души са от 26-ти пехотен полк;
- От Брезнишко – загиват 276 души. От тях 199 са от 26-ти полк;
- От Радомирско – загиват 779 души. От тях 213 са от 26-ти полк;
- От Пернишко – загиват 149 души. От тях 43 са от 26-ти полк.

* * *

В двудневните боеве с турците край Кочани, Македония съществен принос за успеха имат 9-та, 10-та и 11-та роти от Трета дружина и 16-та рота от Четвърта дружина на 26 пехотен Пернишки полк. Войниците от тези роти се сражават със себеотрицание, мъжество и решителност. Особена храброст проявяват командирите на Трета дружина – майор Петьо Банов, и на Четвърта дружина – майор Бекаров.

За проявено доблестно поведение и воинско умение да ръководят своите войници в боя са отличени офицерите:

- капитан Петко Василев – командир на 9-та рота, запасният подпоручик Константин Котев – двамата убити в боя;
- старши подофицер Серги Христов от с. Вrabча, Трънско, ротен фел-

²⁸ ДВИА, ф. 60, оп. 2, а. е. 1, л. 28–39; Пак там, ф. 40, оп. 2, а. е. 29, л. 108; Пак там, ф. 60, оп. 2, а. е. 1, л. 34.

²⁹ ДВИА, ф. 60, оп. 2, а. е. 1, л. 34.

дфебел;

- младши подофицер Филип Георгиев – ротен ключар от 10-та рота;
- капитан Никола Цончев – командир на 11-та рота;
- старши подофицер Йона Станков – фелдфебел на ротата;
- младши подофицер Захари Гюров – отделъонен командир;
- младши подофицерите Георги Танев и Стоян Евдокимов;
- поручик Васил Недялков – командир на 12-та рота (убит на 18 юни 1913 г. в боя при с. Дренак);
- юнкер подофицерските кандидати А. Гюров и Б. Попов;
- фелдфебелът на 12-та рота Васил Димитров;
- поручик Георги Здравеев – командир на 16-та рота;
- фелдфебелът от 16-та рота Цветко Иванов.³⁰

Съществена заслуга за превземането на стратегическите височини Повиен, Црънковец и Пресека край Кочани имат войниците от Четвърта дружина с командир майор Бекаров, които заобикалят по обходен маршрут противника и за негова изненада му се явяват в гръб³¹. Благодарение на този успешен военен маньовър българите придобиват сериозно позиционно преимущество и противникът е принуден да отстъпи от изключително важните за преминаването на войската височини. При така стеклите се обстоятелства за нашата армия се създава предпоставка за успешно развитие на предстоящите военни действия по пътя им към Струмица и Солун.

За проявена смелост, себеотрицание, висок войнски дух и нечуван ентузиазъм в боевете са повишени в звания или отличени с най-престижния български военен орден „Кръст за храброст“ **635** войници, подофицери и офицери от полка. С бойни отличия са наградени и военните части, взели

³⁰ *Дупница и Дупнишко в борбите за национално освобождение и обединение и независимост.* Сборник доклади от научна конференция на 24–25 окт. 2008 г., с. 158; ДВИА, ф. 82, оп. 2, а. е. 32, л. 41–42 (Релацията на Трета дружина към 26 полк); Пак там, ф. 82, оп. 2, а. е. 1, л. 26–28. (Дневник на 26-ти полк).

³¹ Пеев, Г. До Солун и назад. // В-к „Мир“, бр. 3734 от 5 декември 1912, с. 2.

участие във войната³².

Със Заповед № 22 от 28 декември 1912 г. в по-горен чин се повишават майорите Бекяров и Банов – в чин подполковник. За отлично представяне в боевете с неприятеля повишението на двамата дружинни командири е обявено със задна дата, още на 22 септември с.г. (т.е. още преди началото на войната). Със същата заповед и поручик Стоев е повишен в звание капитан, но считано от 15 октомври³³.

За особено усърдие при оказване на бърза медицинска помощ на ранените по време на военните действия санитарният подофицер Михал Веселинов става фелдфебел, а санитарните младши подофицери Тома Иванов и Крум Стоичков – старши подофицери.

С военния орден „Кръст за храброст“ – трета степен е награден командирът на полка полковник Атила Зафиров – за командирско умение в боевете за Повиен и Црънковец. Според документите, всички войници и офицери са истински герои. Със Заповед на командира от 14 октомври редникът от 7-ма рота Стоян Панин Станикин е произведен в чин младши подофицер, а редник Йосиф Илиев от 8-ма рота е повишен в звание ефрейтор³⁴.

* * *

Населението на градчетата и селата в Македония навсякъде посреща българските бойци най-радушно като братя и освободители. Военният кореспондент на 7-ма Рилска дивизия Георги Пеев е публикувал интересен момент във в-к „Мир“. Това се случва непосредствено след навлизането на българската войска на 12 октомври в малкия градец Кочани и освобождаването на 200-те първенци от града и околността, затворени от турците. Ето какво четем: „Настъпва трогателен момент, който мъчно може да се опише. Трябва човек да го изпита, да го преживее. Тия многострадални кочанци – мъже, жени и деца, развълнувани от радост, пляскат с ръце и викат „*Да живее цар Фердинанд, да живее България*“, и целуват шинелите на офицери и войници. При тая гледка не може освен да се просълзи човек от радост и умиление и да каже „Бог да прости“ на малкото жертви, които храбрата ни войска даде в тоя бой“³⁵. След това на молебена

³² ДВИА, ф. 60, оп. 1, а. е. 9, л. 5–9, л. 59–60; (Списък за награждаване на войници от 26-ти полк с военния „Орден за храброст“ – за показана храброст по време на Балканската война).

³³ ДВИА, ф. 82, оп. 1, а. е. 18, л. 247.

³⁴ ДВИА, ф. 82, оп. 1, а. е. 18, л. 211.

³⁵ Пеев, Г. Голямото сражение при Кочани. // В-к „Мир“, бр. 3686 от 17 окт. 1912, с. 3.

в местната черква генерал Тодоров произнася слово за падналите в боя офицери и войници. Той се обръща към кочанлии: „Идете често на гробовете на тези герои, които паднаха за вашата свобода, кичете ги с цветя и палете им свещи, защото техните майки, жени и деца са далече от тях“³⁶.

Населението на Горна Джумая (Благоевград) с телеграма сърдечно благодари за освобождаването на града³⁷.

Ще посочим и посрещането на 2-ра дружина от 26-ти пехотен Пернишки полк в град Струмица. Георги Пеев пише: „ние едва смогнахме да отговаряме, хората двадесет пъти наред викаха от радост „Добре дойде“. Една учителка ни посрещна с думите: „със струмишко цвете посрещаме нашите братя мили“³⁸.

От Дневника на 26-ти пехотен Пернишки полк узнаваме, че на 27 и 28 октомври 1912 г. полкът (в състав от 62 офицери и 4562 подофицери и войници) извършва 20-часов тежък преход от Кукуш до Солун. На няколко места бойците газят реки, пътят е лош, а особено последните 10 километра преди влизането в Солун – кал и вода, сипеи и пороен дъжд. Но нашите герои преодоляват трудностите. Пристигат след 11 часа вечерта. До 12 часа полкът е разквартируван в Солун благодарение на явилите се българи³⁹. Един ескадрон от 5-ти Конен полк също влиза в Солун.⁴⁰

Боевете за превземането на Повиен и Църнковец от основните сили на 26-ти пехотен Пернишки полк са едни от най-сериозните при освобождението на Източна Македония. Както е записал военният кореспондент Георги Пеев „по цялата боева линия, заета от 7-ма Рилска пехотна дивизия, най-важното сражение стана при Кочани. Солун бе паднал още в Кочанския бой“⁴¹.

Мъжеството и героизмът на българския войник са ярък пример в нашата история за готовността му да загине, но да изпълни своя синовен дълг към родината. Документите и литературата са красноречиво доказателство за нечувания подвиг и героизъм на бойците от днешната Пернишка

³⁶ Пеев, Г. До Солун и назад. // В-к „Мир“, бр.3734 от 5 декември 1912, с. 2.

³⁷ Пеев, Г. Населението на Горна Джумая благодари. // В-к „Мир“, бр. 3684 от 15 окт. 1912, с. 3.

³⁸ Пеев, Г. До Солун и назад. // В-к „Мир“, бр. 3734 от 5 декември 1912, с. 2.

³⁹ ДВИА, ф. 82, оп. 2, а. е. 1, л. 41–42.

⁴⁰ Пети Конен полк е формиран в Добрич през 1898 г. От 1901 г. до 1907 г. функционира като Първи кавалерийски дивизион със седалище София. От 31.08.1909 г. 5-ти Конен полк се установява на гарнизон в Брезник. На 17 септември 1912 г. полкът е мобилизиран и включен към 7-ма пехотна Рилска дивизия. От 1 август 1935 г. полкът се разформирован. Вж. ДВИА, ф. 79, Пътеводител на архивните фондове 1877–1945. Т. 2, 1977, с. 171–72.

⁴¹ Пеев, Г. До Солун и назад. // В-к „Мир“, бр. 3734 от 5 декември 1912, с. 2.

област. Ние, потомците им, се възхищаваме от решителността, с която влизат в бой с противника, и силната им мотивация за победа. Прекланяме се пред тяхната саможертва и тачим паметта им. Докато съществува българският род, те нямат да бъдат забравени.

Участници в Балканската война. Седналият в средата със светла униформа е старши подофицер – ординарец Захари Стоименов Манков Ковачев (роден 1882 г. в с. Зидарци, Пернишко)⁴².

⁴² Снимката е предадена от сина му Драгомир в РИМ–Перник. Инвентирана е в основен фонд на отдел „Нова история“.

ОБЩИНСКИ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

Брезник

Музеят на Граово

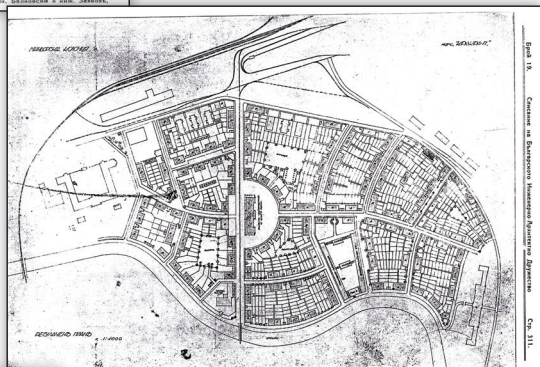
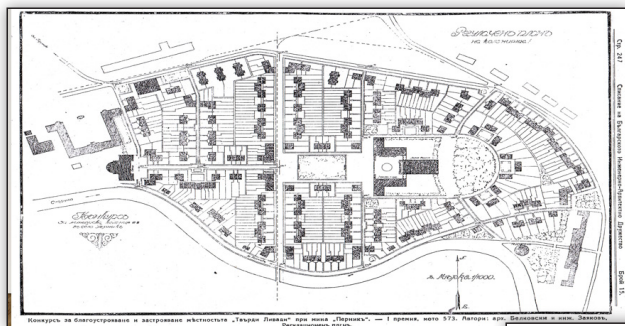
ПРИЛОЖЕНИЯ

ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 141, л. 1.

ДА–Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 141, л. 2.

Захари Ст. Ковачев

*Захари Ковачев със синовете си
Драгомир и Виктор и дъщеря си
Лиляна, 1927 г.*

*Лоза Ковачева със синовете
си Драгомир и Виктор*

*Лиляна и Райна
Зареви*

*Лиляна Зарева Милева
(1921 – 2003 г.)*

*Лиляна Зарева пред родния си дом в Зидарци
с шевната машина на майка си, 1943 г.*

*Лиляна и Райна Зареви пред
Минната дирекция-Перник, 1943 г.*

*Драгомир Захариев,
с. Зидарци, 1945 г.*

*Клон от Ковачевия род от село Зидарци. Снимката е направена
на 29 май 1983 г. по време на празника „Събор на родовете“,
организиран от Георги Радославов. Фотограф Мери Бъчварова.*

Живко Стоянов от с. Красава и параклисчето, направено от него

Кръстът на Петров камък в Брезник

Оброчният камък и курбан на Спасов ден на Бърдото, Брезник

Трите оброка в с. Слаковци

Двата оброка в с. Гигинци и Крум Василев

Оброчният кръст в с. Кошарево

Оброкът в махала Логатор

АВТОРИТЕ

Анелия Асенова – краевед, Брезник

**Веселин Хаджиангелов – археолог,
д-р, Общински исторически музей, Самоков,
*vhajiangelov@yahoo.com***

**Георги Радославов – историк, Перник,
*jororm@mail.bg***

**Делян Русев – докторант,
Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“,
*russev.d@gmail.com***

**Диляна Ботева – историк, проф. д.и.н., Исторически факултет на СУ
„Св. Климент Охридски“,
*dilyanaboteva@yahoo.com***

Елена Боянова – краевед, Брезник,

**Емилия Велинова – историк,
Общински исторически музей, Брезник
*emi_velinova@abv.bg***

Златка Стратиева – краевед, Брезник

**Здравка Коркутова – археолог, д-р,
Регионален исторически музей, Перник,
*zdravka_p@abv.bg***

**Константин Панайотов – историк,
Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН,
София,
*kokoran@abv.bg***

Милена Любенова – етнолог, гл. асистент, д-р,
ИЕФЕМ при БАН, София,
milenalubenova@abv.bg

Милена Симова – архивист,
Държавен архив, Перник
m.simova@abv.bg

Милчо Георгиев- етнолог, Перник
milchogeorgiev@abv.bg

Надя Манолова-Николова – историк, проф. д-р,
Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“
manolova@uni-sofia.bg

Светла Стефанова – краевед,
с. Слаковци, Брезнишко
iskraslakovtsi1932@abv.bg

Стоян Шиваров – османист-историк, д-р, София
stoyan.shivarov@ottomanist.info

Тодорка Момчилова – историк,
Общински исторически музей, Брезник
dora_doichinova@abv.bg

Филип Михайлов – археолог,
Регионален исторически музей, Перник
philip.mihaylov@gmail.com

